

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

На правах рукопису

ОДИНЦОВА Галина Юріївна

УДК 159.9:34 (043.3)

**РОЛЬ УСТАНОВКИ У ФОРМУВАННІ КРЕАТИВНОГО
МИСЛЕННЯ ЮРИСТА**

Спеціальність – 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник: Александров Д. О.
доктор психологічних наук, доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ПСИХОЛОГІЧНА УСТАНОВКА У СТРУКТУРІ КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ ЮРИСТА	13
1.1. Характеристика особливостей пізнавальної діяльності юриста	14
1.2. Креативність як властивість пізнавальної діяльності юриста	32
1.3. Зміст психологічної установки у формуванні креативного мислення юриста	54
Висновки до розділу 1	72
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УСТАНОВКИ У ФОРМУВАННІ КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ ЮРИСТА	75
2.1. Методологія емпіричного дослідження установок як детермінант формування професійної креативності юриста	76
2.2. Аналіз провідних психологічних детермінант формування готовності до активації креативного мислення юриста	91
Висновки до розділу 2	112
РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЮРИСТА У СУЧАСНИХ УМОВАХ	114
3.1. Організаційні засади розвитку креативного потенціалу юриста в системі професійної освіти	114
3.2. Використання навчально-розвивального тренінгу формування креативного потенціалу у підготовці юриста	135
Висновки до розділу 3	159
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170
ДОДАТКИ	187

ВСТУП

Актуальність теми. Захист і забезпечення прав та свобод людини декларовані в Україні основним обов'язком держави, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвищими соціальними цінностями нашого суспільства (ст. 3 Конституції України). Але безпосереднє втілення цих приписів у реальність неможливе без ефективного правового захисту населення, а також кваліфікованої правозастосовної практики, що відповідала б сучасному світовому рівню. Для реалізації цього завдання необхідним є формування професійного ядра фахівців юридичної сфери, які могли б забезпечити дотримання превенції права.

Діяльність юриста відбувається у складних системах “людина-право” та “людина-людина”. Таким чином, соціономічний характер юридичної діяльності, людський фактор робить будь-яку пізнавальну ситуацію унікальною, що кожного разу потребує творчого вирішення. Незважаючи на процесуально-правову алгоритмічну формалізованість діяльності, більшість юридичних ситуацій потребують індивідуального підходу, що виключає шаблонність мислення правника. Тому навіть сталі процедурні алгоритми потребують творчого переосмислення у кожній конкретній ситуації, а тим більше у правовій колізії.

У широкому розумінні “пізнання” в юридичній діяльності є мисленнєвим оперуванням сукупністю фактів, з'ясуванням нових обставин з метою осягнення об'єктивної істини у справі. Пізнавальний зміст діяльності юриста може бути представлений як інтелектуальне завдання та різновид проблемних завдань, тобто таких, що містять нестандартність. При цьому їхнє вирішення не може здійснюватись за допомогою вже відомої процедури, адже алгоритм вирішення такого завдання в правника відсутній. Тому для ефективного виконання професійної діяльності юристові

важливим є виявлення раціонального співвідношення між регламентованими законом нормами і творчим підходом стосовно їх реалізації у правовій дійсності. Особливого значення це набуває у зв'язку з підвищеною відповідальністю за прийняті юристом, наділеним дискреційними повноваженнями, рішення, від яких залежить належна кваліфікація конкретної правової ситуації та накладання відповідних санкцій.

У контексті цього доречною є теорія креативності Дж. Гілфорда, який поділяв мислення на два види – конвергентне та дивергентне. Конвергентне мислення спрямоване на аналіз усіх наявних способів розв'язування задачі для того, щоб вибрати з них єдиний правильний варіант, тоді як дивергентне мислення – це орієнтація на пошук нових нестандартних шляхів вирішення мисленнєвих завдань. Так і юрист повинен або творчо підібрати наявні фахові засоби розв'язування певної ситуації, або віднайти нестандартне рішення правової колізії.

Професійна креативність юриста при вирішенні поліваріантних ситуацій правозастосовної діяльності може виявлятися на різних рівнях: для одного рівня характерним є використання наявних знань і розширення сфери їх застосування, а для іншого рівня – створення нового підходу, який змінює консервативні або ж ситуативно непридатні традиційні підходи. Виходячи з цього, креативний потенціал пізнавальної діяльності юриста може бути проаналізований на базі його сформованих установок, що виражають стан готовності суб'єкта до нестандартного та ефективного розв'язування професійних завдань. Отже, наявність відповідної установки як готовності до актуалізації креативності при вирішенні фахових завдань є визначальною детермінантою ефективного процесу реалізації правозастосовної практики юриста, без якої його діяльність набуває ознак формалізму.

Проте в сучасній системі української юридичної освіти акцент робиться не на розвиток творчого потенціалу правника, а на механічному закріпленні у його пам'яті сукупності правових норм та шаблонних процедур їх реалізації та фіксації. Наслідком цього стає формування гіпертрофованих здібностей до запам'ятовування та відтворення наявного досвіду правозастосовної практики, а не розвиненого комплексу професійно значущих якостей. Відтак стратегічним завданням удосконалення підготовки юриста є активізація індивідуально-психологічних ресурсів, що обумовлює пошук резервів підвищення ефективності формування психологічної готовності до реалізації основних видів юридичної діяльності. Тому провідним напрямом підготовки майбутнього правника є розкриття та активізація творчого потенціалу. У цьому процесі зорієнтованість на установочну сферу особистості зумовлена тим, що саме вона визначає активацію професійної креативності та сприяє розкриттю творчого потенціалу фахівця.

Важливість вивчення креативного мислення та його формування детермінована тим, що дослідження цієї проблеми створює підґрунтя для утворення психологічної установки до творчого розвитку особистості, яка буде здатна ефективно вирішувати нестандартні завдання юридичної науки та практики. Проблеми творчого мислення привертала увагу багатьох науковців, зокрема, Д. Б. Богоявленської, А. В. Брушлінського, Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, О. М. Матюшкіна, Л. А. Мойсеєнко, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьова, В. А. Роменця, С. Л. Рубінштейна, О. К. Тихомірова та інших.

Проблему функціонування установочної активності у різних сферах особистісного та соціального буття досліджували такі провідні вчені як Д. М. Узнадзе, Ш. О. Надірашвілі, В. Г. Норахідзе, О. С. Прангішвілі, А. Е. Шерозія, Ф. В. Бассін, В. В. Іванов, В. О. Ядов та інші.

Обґрунтуванню особливостей формування професійно значущих якостей юриста присвячували свої праці такі науковці як Д. О. Александров, В. В. Бедь, В. С. Васильєв, М. І. Єнікеев, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. С. Медведєв, С. І. Яковенко.

Аналіз різнобічних підходів науковців, які зробили значний внесок у розв'язування проблеми формування професійно значущих сфер особистості, дозволяє не лише глибше зрозуміти багатогранну психологічну природу названого феномену, але й спонукає до постановки та вирішення нових проблем наукового та практичного рівнів, а саме – визначення психологічних детермінант формування установочної сфери креативного мислення майбутнього фахівця-юриста. Зазначене зумовлює актуальність обраної для дисертаційного дослідження теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалась згідно з пунктами “Програми дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України”, затвердженої наказом МОН України від 23.01.04 р. № 49; тематики пріоритетних напрямків забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років, затвердженої наказом МВС України від 29.07.2010 № 347; планів науково-дослідної роботи лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Психологічні закономірності творчого сприймання реальності в умовах дефіциту і надлишку актуальної інформації» (номер державної реєстрації 0112U000303), «Перцептивно-мисленнєві стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності» (номер державної реєстрації 0116U004813).

Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої Ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол №10 від 22.10.2015 р.) та узгоджено з Міжвідомчою радою з координації наукових

досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 26.01.2016 р.).

Мета дослідження – розробити теоретичні засади і практичні науково обґрунтовані пропозиції для удосконалення системи професійно-психологічної підготовки юристів, спрямованої на формування та розвиток установок креативного мислення юриста.

Відповідно до мети були поставлені такі **завдання**:

1. Охарактеризувати особливості пізнавальної діяльності юриста.
2. Розглянути креативність як властивість пізнавальної діяльності юриста.
3. Визначити зміст психологічної установки у формуванні креативного мислення юриста.
4. Провести емпіричне дослідження характеристик поведінкових установок, що визначають індивідуальні особливості професійної креативності юриста.
5. Проаналізувати провідні психологічні детермінанти формування готовності юриста до активації творчого мислення.
6. Розкрити організаційні засади розвитку креативного потенціалу юриста в системі професійної освіти.
7. Довести доцільність використання навчально-розвивального тренінгу формування креативного потенціалу у підготовці юриста.

Об'єкт дослідження – психологічна установка як детермінанта формування креативного мислення юриста.

Предмет дослідження – процес активізації установочної активності особистості юриста як передумова розкриття та формування креативності.

Теоретико-методологічну основу роботи склали: положення, пов'язані з природою творчості та творчого мислення (Д. Б. Богоявленська, А. В. Брушлінський, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, В. А. Роменець, С. Л. Рубінштейн,

Е. Торренс); теорія установки (Д. М. Узнадзе, Ш. О. Надірашвілі, В. Г. Норахідзе, О. С. Прангішвілі, З. І. Ходжава, А. Е. Шерозія, Ф. В. Бассін, В. О. Ядов); концепції формування професійно значущих якостей юриста (В. В. Бедь, В. С. Васильєв, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. С. Медведєв, С. І. Яковенко).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження, а саме: *теоретичний* – аналіз наукової літератури (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3); *формально-логічний* – порівняння, узагальнення, систематизація і класифікація отриманої в ході практичного дослідження інформації (підрозділи 2.2, 3.2); *емпіричний* – анкетування, методи психологічного тестування (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.2); *методи математичного і статистичного аналізу*: аналіз середніх значень, коефіцієнт r_s рангової кореляції Спірмена (підрозділи 2.2, 3.2).

Вибір психодіагностичних методик зумовлений необхідністю комплексного вивчення психологічних установок як детермінант формування творчого потенціалу юриста. Враховуючи різноаспектність проявів креативності, як інструментарій емпіричного вивчення підібрано відповідні психодіагностичні методики: поліфакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла; тест креативності Е. Торренса – для визначення схильності до різних форм прояву креативності; метод фіксації установки Д. М. Узнадзе та метод дослідження вербальної установки З. І. Ходжави – для виявлення специфіки прояву установочних реакцій як внутрішніх детермінант, що визначають особливості активації творчого потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань; проективна малюнкова методика фрустрації С. Розенцвейга – для діагностики специфіки психологічних установок реагування на проблемні ситуації у пізнавальній сфері особистості, що зумовлюють необхідність активації творчого потенціалу.

Окрім того, проведено експертне опитування адвокатів щодо характеристики основних видів професійної діяльності.

Емпірична база дослідження. Загальна кількість досліджуваних – 598 осіб, а саме: опитування 152 адвокатів як досвідчених юристів-практиків зі стажем понад 3 роки; психодіагностичне дослідження експериментальної групи у кількості 266 студентів юридичного факультету ЛьвДУВС, серед яких 159 представників жіночої та 107 – чоловічої статі віком від 19 до 22 років; психодіагностичне дослідження контрольної групи у кількості 180 студентів факультету психології ЛьвДУВС.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні індивідуально-психологічних детермінант креативного потенціалу юриста, провідне місце серед яких займає психологічна установка; розробці психологічних технологій формування установок правника до креативного мислення; обґрунтуванні психологічних вимог до організації процесу тренінгової підготовки юристів до фахової діяльності. Це дозволило сформулювати низку нових положень і висновків, а саме:

вперше:

- визначено роль та місце креативності у пізнавальній діяльності юриста;
- охарактеризовано особливості актуалізації установок креативного мислення юриста;
- визначено комплекс індивідуально-психологічних чинників особистості та пізнавальної діяльності правників, що визначають формування установки до творчого мислення;
- встановлено та описано психологічні детермінанти розвитку креативного потенціалу, які визначають особливості форм і методів професійно-психологічної підготовки майбутніх юристів із застосуванням сучасних технологій;

- обґрунтовано ефективність авторського навчально-розвивального “Тренінгу формування креативного потенціалу юриста”;

удосконалено:

- професіографічний опис та психограму фахівця-юриста, на основі яких окреслено особливості формування установки до активації креативного потенціалу в діяльності;

- психологічний опис юридичної діяльності в контексті практичного використання психологічних знань в процесі розвитку професійно значущих пізнавальних якостей правника;

- теоретико-прикладні засади використання психологічних технологій навчально-розвивального тренінгового комплексу формування креативного потенціалу юриста;

набули подальшого розвитку:

- ідеї про зміст професійно значущих пізнавальних якостей правника як основи успішної творчої професійної діяльності;

- верифікація створення спеціалізованих методик навчально-розвивального тренінгового формування професійно значущих якостей;

- поняття креативного мислення при розв’язуванні пізнавальних завдань професійної діяльності;

- уявлення про особливості професійно-психологічної підготовки юристів до умов майбутньої діяльності;

- наукові положення про чинники та умови розвитку психологічних установок загалом, і креативного потенціалу зокрема.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що результати дисертаційного дослідження в цілому і, зокрема, запропонована програма тренінгу формування креативного потенціалу юриста можуть використовуватися для вдосконалення системи заходів психопрофілактики та професійно-психологічної підготовки юристів у вищих навчальних закладах України. Певні положення дисертаційного дослідження можуть

застосовуватися в практичній роботі відділу психологічного забезпечення МВС України, а також при підготовці відомчих нормативних актів та методичних рекомендацій, що стосуються питань професійної підготовки та перепідготовки працівників поліції.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено:

у практичну діяльність органів внутрішніх справ у системі професійної підготовки правоохоронців ГУ МВС України в м. Львові (акт впровадження ГУ МВС України в м. Львові від 11.02.2015 р.);

у навчальний процес вищих навчальних закладів МВС України – під час викладання дисципліни “Юридична психологія”, а також рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи студентів та слухачів (акт впровадження ЛьвДУВС № 4 від 09.02.2015 р.; акт впровадження Національної академії прокуратури України від 15.04.2015 р.).

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались використанням надійних та валідних діагностичних методик, адекватних меті та завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, репрезентативністю вибірки та застосуванням методів математичної статистики.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертації викладені у виступах на наукових та науково-практичних конференціях: “Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність” (м. Львів, 2010 р.); “Психологічні проблеми творчості” (м. Київ, 2010 р.); “Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві” (м. Львів, 2011 р.); “Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин” (м. Кам’янець-Подільський, 2015 р.); “Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи” (м. Київ, 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображені у 12 публікаціях, з яких: 5 статей у фахових

виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України; 1 – в іноземному виданні; 1 стаття в інших наукових виданнях; 5 – у матеріалах виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які містять сім підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (189 найменувань, з них 38 – іноземною мовою), 3 додатків на 66 сторінках. Повний обсяг роботи – 252 сторінки, з яких 167 сторінок – основний обсяг. Текст дисертації містить 8 таблиць на 9 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНА УСТАНОВКА У СТРУКТУРІ КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ ЮРИСТА

Формування правової держави, суттєві зміни суспільно-економічних відносин у країні, потреба суспільства у суттєвому покращенні діяльності державно-правових структур та правоохоронних органів – такими є сьогодні першочергові завдання наукових досліджень і практичної реалізації кадрової політики в системі правозастосовної діяльності держави.

Для того, щоб успішно вирішити ці завдання, перш за все необхідно дослідити та описати специфіку професійної діяльності юриста. Це є важливою передумовою створення психологічної моделі пізнавальної діяльності фахівця-юриста. Отже, потрібно визначити вимоги, які ставить ця діяльність до професійного мислення юриста та до його психологічних задатків творчого потенціалу при розв'язанні пізнавальних завдань професійної діяльності.

Щоб здійснювати будь-яку професійну діяльність, людина повинна відповідати певним вимогам. І для того, щоб визначити, якими особистісними якостями повинен володіти юрист для ефективного виконання професійної діяльності, потрібно проаналізувати цю діяльність, виявити її специфічні особливості та розкрити структуру. З'ясування закономірностей професійної діяльності дозволить визначити в її структурі місце та роль креативного потенціалу фахівця, а також окреслити механізми психологічної готовності його актуалізації на рівні установок.

1.1. Характеристика особливостей пізнавальної діяльності юриста

Наукові праці, присвячені дослідженню діяльності, її типів та видів, структури, місця у суспільстві, почали з'являтися ще на початку 60-х років ХХ століття. Зокрема, ці питання розглядали такі вчені як Г. С. Батищев, Б. Є. Давидович, М. С. Каган, В. М. Садовський, Е. Г. Юдін, В. М. Саратовський та ін. Проблема діяльності була предметом дослідження Л. С. Виготського, М. Г. Ярошевського, О. М. Леонт'єва, П. Я. Гальперіна, С. Л. Рубінштейна, М. В. Деміна та ін.

Так, М. С. Каган під діяльністю розуміє спосіб існування людини, а людину розглядає як “діяльну істоту”. Структура діяльності, на думку вченого, містить такі складові: матеріально-практичні, інтелектуальні, духовні операції; зовнішні та внутрішні процеси. Тому, за М. С. Каганом, діяльністю є, перш за все, робота думки як форма специфічного, обумовленого діяльністю, процесу пізнання [52, с. 5].

Психологічне вивчення діяльності юриста потребує аналізу її предметно-дійової сторони у вигляді схематичного опису конкретних особливостей професійної діяльності. Це пояснюється тим, що будь-які прикладні дослідження спрямовані на вивчення конкретного виду діяльності, який відрізняється від інших за формою, способами здійснення, часовими та просторовими характеристиками, емоційною напруженістю тощо. Водночас, надаючи саме психологічний аналіз різних видів діяльності, можна встановити в їхній структурі універсальні інваріантні компоненти.

Л. С. Виготський наголошував, що аналіз може мати дві принципово різні форми розкладання: на елементи й на одиниці. Ними у нашому дослідженні є критерії та показники успішної реалізації юристом професійної діяльності [23, с. 48]. Відтак Л. С. Виготський вважав продуктивним спосіб розкладання об'єкта дослідження на одиниці, що дає можливість побачити характерні властивості, притаманні цілому, в їх живій формі й дозволяє

розкрити внутрішню структуру об'єкта, яким у нашому випадку є юридична діяльність.

Розглядаючи питання діяльності, варто згадати концепцію професійної діяльності В. Д. Шадрікова [144]. Вчений стверджує, що завдання психологічного вивчення діяльності полягає в тому, щоб розкрити систему його теоретичних засад; описати, як в процесі цілеспрямованої активності особистості відбувається практичне перетворення об'єктивного світу; яким є механізм психічної регуляції діяльності; як в процесі діяльності змінюється сама людина; як діяльність впливає на розвиток можливостей людини і як діяльність приймає індивідуальний характер.

В. Д. Шадріков, зокрема, тлумачить професійну діяльність у її психологічному змісті як цілісне утворення і вводить поняття “психологічної системи діяльності”, в контексті якого розкриває низку принципових моментів формування її окремих “складових” та загальну практику опанування професією із внутрішньої, психологічної сторони. На підставі цього, В. Д. Шадріков наголошував, що при вивченні теоретичних засад діяльності її доцільно подати у вигляді ідеальної моделі. Виділення такої моделі може розглядатися як теоретичне узагальнення, що дозволить об'єднати різноманітні види і форми професійної діяльності у визначений теоретичний конструкт, в якому будуть відображені компоненти та їх зв'язки, що є загальними для будь-якої діяльності.

Спираючись на ці положення, Є. А. Клімов, при класифікації професії за предметом діяльності юридичну діяльність відносить до типу “людина-людина” і вказує, що провідного значення у ній набувають організаційні, комунікативні та специфічні пізнавальні здібності. При цьому пізнавальний компонент будується на професійній спостережливості щодо проявів почуттів та характеру людини, до її поведінки, на умінні та здатності подумки уявляти, змоделювати саме її внутрішній світ [58].

К. К. Платонов у структурі діяльності виокремлює мету, мотив, спосіб діяльності та результат [100]. Аналогічно О. М. Леонт'єв, аналізуючи структуру діяльності, виділяв серед підструктурних компонентів мотив – мету – способи – засоби [71]. В такому ракурсі центральне місце в теорії діяльності належить поняттям “мета” і “мотив”. При цьому “мета” розглядається як усвідомлене передбачення майбутніх результатів дії, а “мотив” виконує функцію оцінювання життєво важливих для суб’єкта обставин та його дій в цих обставинах. З цих категорій випливають всі похідні, бо серед найважливіших аспектів юридичної діяльності є цілепокладання і прийняття рішення про шляхи досягнення професійно значущої мети.

З іншого боку, А. В. Дулов, характеризуючи психологічну структуру юридичної діяльності, вказував, що вона має висвітлювати її цілі, специфічність шляхів досягнення, особливості взаємодії з довколишнім середовищем, відносини з людьми у процесі професійної взаємодії, своєрідність вирішення розумових завдань [40]. Отже, важливою специфікою юридичної діяльності є її пізнавальний характер, що залежить від продуктивності розумового потенціалу фахівця.

Отже, висвітлюючи питання психологічної характеристики юридичної діяльності, важливо наголосити, що вивчення цієї діяльності передбачає, насамперед, аналіз її предметно-дійової сторони, тобто надання схеми конкретних особливостей певної професійної діяльності. Адже будь-яке подібне дослідження зорієнтоване на особливості конкретного напрямку діяльності, що визначає її неповторність та автентичність, дає можливість враховувати провідні характеристики. Але найбільш загальне розуміння структури діяльності, на нашу думку, виявляє концепція В. Д. Шадрікова, який вважав, що існують такі рівні опису діяльності:

- особистісно-мотиваційний;
- компонентно-цільовий;

- структурно-функціональний;
- інформаційний;
- психофізіологічний;
- індивідуально-психологічний [144].

Розкриваючи зміст зазначених рівнів опису діяльності, В. Д. Шадріков зазначав, що в процесі особистісно-мотиваційного аналізу встановлюється наступне: компоненти діяльності та її аспекти, що можуть бути джерелом трудової діяльності працівника; компонентно-цільовий аналіз виявляє зміст і мету дій; структурно-функціональний аналіз розкриває роль взаємодії окремих дій у цілісній структурі діяльності; інформаційний аналіз спрямований на дослідження організації інформаційного потоку у часі; психофізіологічний – на психічні та психофізіологічні процеси і механізми, які реалізуються у діяльності; індивідуально-психологічний – на індивідуальну своєрідність працівника, що зумовлює той або інший стиль діяльності. Все вищезазначене, з огляду на вимоги професії до особистості, дозволяє встановити відповідні психологічні професійно значущі якості [144].

Таким чином, здійснюючи аналіз юридичної діяльності на засадах психології, можна виділяти різні критерії. З погляду суб'єктного підходу, Н. Б. Крилова називає рівневі критерії професіоналізації фахівця та виокремлює такі із них: ступінь широти світогляду, спрямованість і ступінь сформованості світогляду, ступінь соціальної активності в цілому, соціальну значимість індивідуальних форм поведінки, володіння різноманітними методами діяльності, характер емоційної сприйнятливості та інтуїції. Відтак завдання формування й реалізації юридичної компетентності оцінюють на трьох рівнях: загальному – соціально-культурному; особливому – науковому й одиничному – індивідуальному [65, с. 28].

Отже, стикаємось зі ще одним аспектом проблеми розуміння професійної діяльності, а саме – її суб'єктністю, адже, як зазначав

В. Д. Шадріков, неможливо зрозуміти закономірності системогенезу професійної діяльності без аналізу того, як діяльність переломлюється у професійно важливих якостях і як ці якості людини формуються в діяльності [144].

Аналогічної позиції дотримувался Б. Г. Ананьєв [3], коли наголошував, що визначення структури діяльності передбачає, насамперед, виокремлення основних компонентів певного виду діяльності, що можна здійснити лише розглядаючи людину як суб'єкт праці, пізнання і спілкування. Отже, можна зробити висновок, що будь-яка професійна діяльність людини завжди складається з цих елементів, тому й структура діяльності юриста повинна базуватись на аналізі особливостей праці, пізнання та взаємодії. Відтак їй притаманні певні рівні характеристик:

- властивості, притаманні будь-якій соціономічній діяльності (суспільний характер, плановість, цілеспрямованість, систематичність тощо);
- властивості, притаманні юридичній діяльності загалом;
- властивості, притаманні певному фаховому напрямку юридичної діяльності.

Відповідно до таких ракурсів, варто згадати науковців, які у своїх працях висвітлювали проблему особистості у контексті діяльнісного підходу, зокрема: С. С. Алексєєв, Т. І. Анісімова, А. Е. Жалінський, А. С. Кобліков, С. А. Потапова, О. Р. Ратінов, М. Я. Соколов, А. М. Столяренко та ін.

Щодо другого ракурсу загальної характеристики юридичної діяльності, то тут варто згадати напрацювання М. М. Гуренко-Вайцман, С. Д. Гусарєва, Ю. М. Грошевого, О. Г. Данильяна, А. А. Козловського, М. І. Козюбри, М. В. Костицького, О. М. Литвинова, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, Л. П. Петрової, С. П. Подкопаєва, С. С. Сливки, О. Д. Тихомирова, Р. Циппеліуса та ін.

Стосовно третього ракурсу, присвяченого висвітленню окремих фахових напрямів практичної діяльності юристів, слід назвати напрацювання

представників галузевих юридичних наук. Саме вони досліджували особливості професійної діяльності юристів у сфері виконавчої влади, місцевого самоврядування, судочинства, прокурорського нагляду, надання нотаріальних або адвокатських послуг тощо. Зокрема, актуальними є праці В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, В. П. Бахіна, Т. В. Варфоломієвої, М. М. Вопленка, В. С. Кузмічова, В. Ф. Опришка, Д. М. Притики, О. Д. Святоцького, В. Ф. Сіренька, О. Ф. Фрицького, С. Я. Фурси, В. М. Шаповала та інших авторів, завдяки працям яких збагачено базу знань, пов'язану із формуванням комплексної характеристики професійної діяльності юристів.

Отже, аналізуючи специфічний зміст юридичної діяльності слід зазначити, що вона перш за все пов'язана з нормами права, і окремі її види вже у своїй назві містять це основне поняття: правоохоронна, правозахисна, правозастосовна діяльність та ін. Зокрема, В. Л. Васильєв [21] виокремлює такі характеристики юридичної діяльності:

- юридичні професії характеризуються надзвичайним різноманіттям завдань, що виникають у процесі діяльності. Хід вирішення цих завдань може бути виражений у загальній формі, що, як правило, сформульована у правовій нормі. Кожна наступна справа для слідчого, прокурора, судді, адвоката є новим завданням, і, чим менше шаблонів використовують при її розв'язанні, тим більша ймовірність пошуку істини. Тобто наголошується на нестандартності та креативному підході у вирішенні поставлених професійних завдань для осіб юридичних професій;

- вся юридична діяльність регулюється правом, і це накладає відбиток на особистість кожного юриста. Навіть при плануванні своєї діяльності юрист подумки зіставляє свої майбутні дії з нормами законодавства, що їх регламентують;

- комунікативна діяльність є одним із головних аспектів діяльності юридичних професій і полягає у спілкуванні в умовах правового регулювання;

- для юристів характерною є організаційна діяльність, що полягає в організації як власної роботи, так і роботи з іншими людьми.

Отже, юридична діяльність належить до тих видів діяльності, що визначаються насамперед системою взаємозв'язків "людина-людина" в сфері правовідносин. Зміст такої діяльності зумовлений багатоваріантністю професійних завдань та їх значним інтелектуальним й емоційним насиченням. Юридична діяльність також належить і до професій, що передбачають виконання професійних обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні такі особливості, як:

1. Підвищена відповідальність за прийняття рішень та необхідність невідкладно вживати правові заходи;

2. Вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних;

3. Дефіцит часу, який породжують:

- неможливість повного й точного прогнозування об'єктивних обставин діяльності, що призводить до нерівномірного навантаження фахівців у різні періоди часу;

- наявність правової (процесуальної) регламентації термінів виконання юридичних заходів;

- наявність проблем кадрового забезпечення всіх сфер юридичної діяльності, зокрема й через відсутність відповідної професійної підготовки та досвіду роботи, неналежне матеріально-технічне забезпечення [148].

Проблемою характеристики професійної діяльності юриста займався і російський вчений В. В. Романов [119]. На його думку, основними особливостями професійної діяльності юриста є:

- правова регламентація (нормативність) професійної поведінки, рішень, які приймають юристи;
- обов'язковий характер професійних повноважень;
- екстремальний характер правоохоронної діяльності багатьох юристів, особливо тих, хто працює в суді, прокуратурі, податковій службі, податковій поліції тощо;
- процесуальна самостійність, особиста (для багатьох – підвищена) відповідальність юристів, які працюють у правоохоронних органах, державно-правових структурах.
- нестандартний, творчий характер діяльності юриста.

Аналізуючи структурні компоненти юридичної діяльності, А. В. Дулов виокремлює: пізнавальну, конструктивну, комунікативну, виховну та організаційну. Водночас автор наголошує, що кожен із цих компонентів загальної структури може входити до психологічної структури інших видів діяльності. При цьому він може виступати самостійно чи у взаємозв'язку з іншими або лише як допоміжний компонент [40, с. 44].

Розвиваючи концепцію А. В. Дулова, українські представники школи юридичної психології (Кондратьєв Я. Ю., Казміренко Л. І., Андросюк В. Г., Юхновець Г. О. та ін.) пропонують дещо змінений перелік компонентів юридичної діяльності, поділяючи їх на дві групи: основні та допоміжні. До основних автори відносять пізнавальну, комунікативну, організаційну та конструктивну діяльності, як допоміжні виокремлюють профілактичну та засвідчувальну діяльності [149]. Відмінності між ними полягають у тому, що ці автори аналізують види юридичної діяльності в аспекті її правоохоронного напрямку, з чого випливає, що основні види діяльності спрямовані на виконання головних цілей правоохоронної діяльності, а допоміжні покликані забезпечувати здійснення основних.

Отже, юридичній діяльності, крім ознак соціономічної професії, притаманні також особливості, що визначаються специфікою взаємодії в

системі “людина-право”. До таких чинників психологічного характеру належать:

по-перше, наявність правової регламентації діяльності. Діяльність юриста підпорядковується суворо встановленим нормам. Звичайно з цього не випливає, що її суб’єкт обмежений у своїх волевиявленнях щодо вибору методів і засобів досягнення мети, раціональної організації діяльності, тощо, але, водночас, як зазначають науковці, регулятивна функція юридичної відповідальності впливає як на поведінку суб’єктів відповідальності, так і на діяльність державних установ та посадових осіб, що її застосовують [73].

По-друге, наявність владних повноважень, тобто права та обов’язку застосовувати владу від імені закону. Психологічний стан підвищеної відповідальності, поряд із необхідністю винесення обґрунтованих та виважених рішень, надає юридичній діяльності напруженого характеру і може призвести до появи негативних тенденцій. Перша з них полягає в надмірному застосуванні владних повноважень, зловживанні службовим становищем, друга – у нерішучості, пов’язаній із сумнівами, побоюваннями щодо можливої відповідальності.

По-третє, наявність елементів психологічного ризику, зокрема при прийнятті рішень, що можуть мати небажані службові та особисті наслідки. Як наголошують українські науковці, діяльність юристів відбувається нерідко в напружених, конфліктних ситуаціях [147, с. 50].

По-четверте, багатоплановість ситуацій юридичної діяльності, яка ускладнює чіткість планування та прогнозування результатів. Це пов’язано із тим, що у кожній ситуації можна виокремити декілька аспектів (правовий, психологічний, моральний, соціально-економічний тощо), кожен із яких потребує оцінки.

По-п’яте, високі вимоги до пізнавальних та комунікативних умінь і навичок юриста. Психологічною особливістю цієї діяльності є те, що вона

реалізується через систему психічних процесів як когнітивних, так і емоційних, вольових, мотиваційних [60].

Отже, до особливостей професійної діяльності юриста належить нестандартний, творчий, креативний характер юридичної праці. Ця особливість полягає у тому, що юрист у своїй роботі постійно стикається з різними життєвими ситуаціями, що потребують індивідуального, творчого підходу та уважного вивчення правовідносин, які їх стосуються. Тому для успішного здійснення своєї діяльності юрист повинен володіти не тільки професійними, правовими, суспільно-політичними знаннями, а й бути ознайомленим із різними сферами науки і техніки, освіти і культури, мати розвинений інтелект.

Наведений вище системний підхід дослідження юридичної діяльності, через співвідношення особистісного та діяльнісного підходів, дозволив визначити взаємозв'язок між різними якостями у структурі особистості юриста. Як наголошував В. Л. Васильєв, це дозволяє:

- визначити взаємозв'язок між професійними якостями, знаннями, навичками, вміннями в діяльності;
- сформулювати основні закономірності зв'язків між особистісними якостями у різних аспектах професійної діяльності;
- визначити остаточну кількість сторін професійної діяльності, а також кількість якостей, умінь та рівень знань, що реалізуються у цій діяльності [21].

За результатами проведеного експертного опитування 152 адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 3 роки нами визначено рейтинг кожного структурного компонента діяльності. Для цього в анкеті респондентам запропоновано проставити рейтинг значущості кожного виду юридичної діяльності від першого (найбільш значуще місце) до шостого (найменш значущого). При обробці даних виду діяльності, що займав перше місце відводилось 6 балів, шосте – 1 бал. Після підрахунку сумарного балу

кожен з шести напрямів проранжовано по низхідній від найбільш важливого, який зайняв перше місце, до найменш суттєвого, який зайняв шосте місце за значущістю (див. табл. 1.1.1.).

Таблиця 1.1.1.

Рейтингування структурних компонентів діяльності юриста

Рейтинг	Види діяльності
1 місце	Пізнавальна діяльність
2 місце	Комунікативна діяльність
3 місце	Організаційна діяльність
4 місце	Засвідчувальна діяльність
5 місце	Конструктивна діяльність
6 місце	Профілактична діяльність

Отже, погляд експертів на роль зазначених компонентів структури професійної діяльності досить відрізняється від загальноприйнятої класифікації основних і допоміжних видів структурних компонентів юридичної діяльності. Так, зокрема, юристи-практики провідним визначають пізнавальний компонент, адже від цього залежить розуміння обставин конкретної правової ситуації та її подальша коректна юридична кваліфікація. Наступним компонентом є комунікативна діяльність, бо пізнання відбувається в процесі спілкування (зокрема, у ході реалізації комунікативних юридичних дій та заходів). На третьому місці визначається організаційна діяльність, яка зумовлює скоординованість усього процесу юридичної діяльності, починаючи від організації взаємодії з іншими учасниками, і закінчуючи організацією юридичної діяльності у кожному конкретному випадку. Далі – засвідчувальний компонент, адже юридичне провадження завжди потребує відповідного правового закріплення усіх результатів юридичної діяльності у відповідності до норм законодавства.

Передостаннє місце відводять конструктивній діяльності, від якої залежить відтворення обставин правової дійсності та побудова версій. Зрештою, останнє місце відводять профілактичній діяльності, адже вона здійснюється опосередковано.

З наведеного стає зрозуміло, що провідною діяльністю юриста є саме пізнавальна, а всі інші виконують забезпечувальні функції. Наприклад, згадувані вище структурні компоненти за А. В. Дуловим та Я. Ю. Кондратьєвим, до яких належать конструктивна та комунікативна діяльності, виступають, насамперед, як інструментальна діяльність, завдяки якій здобувають професійно значущу інформацію. Організаційна діяльність створює оптимальні передумови взаємодії всіх учасників юридичного процесу, вона спрямована на здобуття та фіксацію значущої правової інформації, необхідної для успішного пізнання сутності юридичної дійсності. Засвідчувальна – надає можливість грамотного та коректного, з погляду юриспруденції, закріплення та викладення результатів пізнавальної діяльності шляхом фіксації одержаних матеріалів у справі.

Здатність до професійного мислення, що є за своєю сутністю і змістом дивергентним, забезпечує юристу активне перетворення інформації, вихід за межі тимчасових параметрів правової реальності. Зокрема, автори дослідження “Про культуру мислення” не тільки стверджують, що кожна професія та спеціальність вимагають особливого підходу й, отже, вироблення особливого складу “розуму” або складу мислення, найбільш пристосованого до вирішення того чи іншого завдання [56, с. 4], але й вважають за можливе виокремити чотири його різновиди – концептуальний, естетичний, соціальний і технологічний [56, с. 48]. Звісно, можна сперечатися про вичерпний характер такої класифікації типів мислення, але навряд чи варто заперечувати підхід, який ґрунтується на тому, що предметний зміст мислення представників окремих професій організований по-різному, що зумовлює відмінність побудови пізнавальних завдань [11].

У психологічній структурі різних видів діяльності процес пізнання має відмінний зміст, що визначається його метою, об'єктами, обсягом необхідної інформації, умовами його здійснення, методами та засобами тощо. Характерною особливістю пізнавальної діяльності юриста є те, що об'єктами пізнання здебільшого є динамічні події соціальної дійсності, що призводить до специфічного використання у такій діяльності мисленнєвих моделей. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, мислення саме тому і є процесом, що в його основі є безперервна взаємодія людини з об'єктом [122, с. 27]. Відтак чим активніша ця взаємодія з об'єктом, тим активнішим є процес мислення. Окрім того, слід також враховувати, що певні інтелектуальні побудови вже є у фахівця ще до початку його пізнавальної діяльності з конкретного прецеденту, і з ними порівнюється мисленнєва модель об'єкта, що пізнається. Але правова дійсність є динамічною і тому неповторною, через що унеможлиблюється шаблонність пізнавальної діяльності, яка висуває особливі вимоги щодо креативного використання юристом наявних знань та досвіду.

Отже, пізнавальний процес в юридичній діяльності є мисленнєвим оперуванням сукупністю фактів, з'ясуванням нових обставин з метою пізнання об'єктивної істини у справі. Кожна нова справа для юриста здебільшого не схожа на іншу, причому схожі в певних загальних рисах об'єкти професійного пізнання індивідуальні і вимагають щоразу нових прийомів та методів, нових знань, умінь та навичок в оцінці встановлених фактів, а отже, вимагають креативного підходу до їх розгляду.

На думку В. В. Романова, основними особливостями пізнавальних процесів діяльності юриста є:

- чітка законодавча регламентація процесу пізнання (як власне процедури пізнання, так і закріплення її ходу і результатів);

- ретроспективний характер процесу пізнання, об'єктом вивчення якого є не тільки теперішні події, а й минулі. Специфічною рисою пізнання у

юридичній діяльності є спрямованість на події (факти, явища) минулого, теперішнього й майбутнього часу. Відбір необхідної інформації для доповнення моделі відбувається як свідомо, так і підсвідомо, навіть тоді, коли особистість не зосереджується на цих процесах;

- часто негативний характер об'єктів пізнання у вигляді результатів злочинної діяльності;

- мисленнєве моделювання подій, що минули, послідовність процесу пізнання;

- доказово-засвідчувальний характер процесу пізнання з фіксацією результатів пізнання та опорою на доказові факти;

- дефіцит, невпорядкованість, різноманітність інформації (дезінформації), яка до того ж не є статичною, а динамічною;

- протидія зацікавлених осіб процесу об'єктивного встановлення істини;

- примусовий характер методів пізнання, що застосовуються з використанням владних повноважень;

- емоційно-вольовий фон, що супроводжує процес пізнання, дія стресових факторів, які нерідко викликають надлишкову психічно-емоційну напругу;

- суспільний резонанс з приводу пізнавальної діяльності внаслідок публічного характеру роботи юриста [119].

Здійснюючи професійні обов'язки, юрист активно реалізує всі необхідні дії, які дають можливість виявити інформацію, що має значення для успішного розв'язання справи. Тут реалізується пізнавальна діяльність через її поєднання з конструктивною, комунікативною та організаційною діяльностями. На зв'язку пізнавальної та комунікативної діяльності у своїх працях наголошував ще Б. Ф. Ломов, розглядаючи особливості функціонування пізнавальних процесів в умовах спілкування [75].

У такому аспекті основним змістом конструктивної діяльності є відбір та структурування отриманого юридичного матеріалу. Йдеться про втілення розумової діяльності у певних конструкціях, відповідно до яких буде здійснюватися юридична діяльність. Слід зазначити, що такі конструкції не є детермінованими, вони ситуаційно обумовлені й у процесі виконання діяльності можуть змінюватися, корегуватися [60].

При цьому технологія прийняття рішень базується на використанні евристичних методів, в основі яких творчі та аналітичні здібності особистості юриста. Ці методи ґрунтуються на інтуїції, порівнянні альтернатив з урахуванням набутого досвіду [35].

Отже, вивчення особливостей процесу пізнавальної діяльності передбачає наявність у юриста певних визначених когнітивних, особистісних якостей, зокрема глибоких професійних знань; розвиненого інтелекту, високої розумової працездатності; аналітичного складу розуму, прогностичних здібностей; розвиненої уяви, гнучкого, творчого, креативного мислення. Відтак специфічні форми творчої праці юриста, особливості об'єктів дослідження, індивідуальний підхід до вирішення поставлених завдань свідчать про те, що евристичні компоненти в юридичній діяльності домінують над алгоритмічними.

Розглядаючи специфіку діяльності юриста, ми неодноразово наголошували на особливостях її побудови. Причому не лише з погляду організації продуктивної переробки юридично значущої інформації, але й самого процесу організації ефективної взаємодії з іншими суб'єктами професійної співпраці. Так, відомий психолог Б. Г. Ананьєв вважав, що людина є суб'єктом насамперед ключових соціальних діяльностей – праці, спілкування й пізнання, за допомогою яких здійснюється як інтеріоризація зовнішніх дій, так й екстеріоризація внутрішнього життя особистості. Баланс інтеріоризації-екстеріоризації визначає структуру людини як суб'єкта певних аспектів професійної діяльності [2, с. 166].

Зважаючи на те, що за класифікацією Є. А. Клімова, юридична діяльність належить до типу “людина-людина”, стає зрозумілим, що такому спеціалісту мають бути притаманні уміння керувати, впливати, виховувати, здійснювати корисні дії з обслуговування різних соціальних потреб людей [58, с. 47]. Отже, організаційна діяльність на основі творчого осмислення правової дійсності та конкретного юридичного прецеденту передбачає насамперед організацію збору та пізнання значущої інформації, упорядкування власних зусиль при здійсненні конкретних запланованих заходів, правильний розподіл часу та чітке виконання своїх обов’язків, а також налагодження взаємодії з іншими людьми, що задіяні у розгляді тієї чи іншої справи [80].

Іншими словами, організація ефективної діяльності юриста безпосередньо пов’язана з інтелектуальним потенціалом загалом і здатністю до нестандартного творчого вирішення ситуативних комунікативних завдань зокрема за допомогою мислення у свідомості конструюється система мисленнєвих моделей як динамічних структур, що містять факти минулого, теперішнього та майбутнього. Наприклад, креативному (творчому) мисленню притаманні такі ознаки: нестандартність ідей, прагнення до оригінальності створюваних образів; загальна семантична гнучкість (здатність бачити об’єкт під новим кутом зору, висувати достатню кількість ідей у проблемній ситуації); образність (здатність бачити латентні ознаки проблемної ситуації) [102].

Як вже зазначалося вище, творчі складові мислення створюють принципову можливість конкретизації мети та розробки адекватного розуміння та інтерпретації кожного окремого юридичного факту. Це дозволяє вийти за межі наявного знання, а отже, – встановити взаємозв’язок між отриманими фактами та їх роллю у конкретній справі.

У психологічному плані специфіка пізнання діяльності юриста передбачає концентрацію інтелектуального потенціалу із наступним його

творчим застосуванням. Розв'язання пізнавальних завдань різного ступеня складності потребує відповідної організації їхньої послідовності, співвіднесення отриманих результатів, гнучкості та оригінальності.

Пізнання реалізується за допомогою різних форм мислення. Традиційним є логічне мислення на підставі законів формальної логіки, хоча цього не завжди достатньо, особливо, якщо наявні матеріали неповні або фрагментарні. У таких випадках ефективність роботи залежить від евристичного мислення – здатності плідно оцінювати наявні факти та виходити за межі відомого за рахунок перевірки припущень (гіпотез), встановлювати причинні зв'язки за недостатності інформації, ідентифікувати сукупність ознак із конкретною юридичною ситуацією [50].

Відтак психологічна структура проблемної ситуації має такий вигляд:

- а) пізнавальна потреба, що спонукає людину до розумової діяльності;
- б) невідоме знання або невідомий спосіб дій;
- в) інтелектуальні можливості людини, що включають творчі здібності та минулий досвід.

При цьому основним елементом проблемної ситуації є невідоме, нове, те, що має бути знайдене для виконання необхідної дії, тобто для правильного вирішення проблеми [113]. Невідомим у проблемній ситуації може бути мета дій, закономірності об'єкта, спосіб і умови дій.

Залежно від того, який компонент виступає невідомим, проблемні ситуації бувають двох видів:

- 1) теоретичні (встановлення закономірності, розробка технології тощо);
- 2) практичні (встановлення способу дій, умов дій та ін.).

Отже, аналізуючи кожну конкретну юридичну ситуацію правової дійсності, можна визначити її як проблемну ситуацію, що реалізується в процесі пізнавальної діяльності.

Можна констатувати, що професійна діяльність юриста є різновидом інтелектуальної діяльності, спрямованої на реалізацію законодавства, яка

містить і мету пізнання, і умови, за яких мета може бути досягнута. Відтак у площині психологічних понять пізнавальний зміст діяльності юриста може бути представлений як інтелектуальне завдання та різновид проблемних завдань, тобто таких, що містять нестандартність. Їхнє вирішення не може здійснюватись за допомогою вже відомої процедури, алгоритм вирішення такого завдання в юриста відсутній. Тому, створюючи модель юриста, особливу увагу ми приділятимемо характеристикам пізнавальної сфери особистості і, зокрема, креативності професійного мислення.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що однією з основних особливостей професійної діяльності юриста та специфічною рисою юридичної діяльності є її творчий, креативний характер. Це зумовлене різноманітністю завдань, що вирішуються, особливостями кожної юридичної справи, а також індивідуально-психологічними рисами тих людей, які залучені до цього процесу взаємодії у правовому полі. Творчий характер професійної діяльності юриста виявляється у тому, що, керуючись нормами права, він обирає найбільш прийнятні способи дій, методи роботи, що відповідають конкретній ситуації.

На суб'єктному рівні А. Р. Ратінов виділяє такі ознаки фахівця як наявність професійної освіченості, спеціальних знань; відповідальності; терпіння; добросовісності; готовності до напруженості та дотримання норм закону [114]. І це логічно, адже, як наголошують українські психологи, професійна діяльність юриста характеризується відповідною спрямованістю, наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети; наявністю специфічних умов вирішення професійних завдань [149].

Отже, можна зробити висновок, що в психологічну схему системи діяльності входять такі функціональні блоки: мотиви професійної діяльності; цілі професійної діяльності; програма діяльності; інформаційні основи

діяльності; підсистема прийняття рішення; підсистема професійно значущих якостей особистості.

З цього закономірно випливає, що у всіх юридичних професіях присутній творчий, креативний аспект праці, який випливає із перерахованих характеристик. Кожна нова справа вимагає індивідуального, нестандартного підходу та має свої неповторні ознаки, які не властиві іншим. Тому для ефективного виконання професійної діяльності для юриста важливим є виявлення раціональних співвідношень між вимогами, які надають закон і правова свобода, та наявністю творчого, індивідуального підходу до завдань юридичної практики.

1.2 Креативність як властивість пізнавальної діяльності юриста

Упродовж останніх десятиліть зміст поняття “креативність” спирається на категорії здатностей та можливостей людини. Філософський енциклопедичний словник визначає креативність як здатність творити, здатність до творчих актів, що ведуть до нового незвичайного бачення ситуації чи проблеми. Тому творчі здібності можуть проявлятися у мисленні індивідів, у їх трудовій діяльності, у творах мистецтва та інших продуктах матеріальної та духовної культури [139].

Розвиток свідомості та креативного потенціалу людини відбувався за такою схемою: від простого споглядання до глибокого пізнання дійсності й лише потім до її творчого перетворення. Це стосується також еволюції свідомості й діяльності педагога. Тому для людини, як підкреслює Л. І. Анциферова, характерне прагнення до самореалізації, самоствердження, адже серед вищих потреб людини особливе місце займає потреба самовираження, актуалізації, виявлення та розвитку своїх здібностей [9, с. 438].

У цьому контексті слід зазначити, що саму категорію “креативність” або “творча самореалізація” такі дослідники, як В. Муляр, Н. Островерхова, М. Ситникова, П. Соболев та ін. ототожнюють із самоактуалізацією, вважаючи, що суспільство тим більше одержує від особистості, чим більше створюється простір її вільного творчого самовираження. Це пов’язане з тим, що в особистісній сфері професійна креативність юриста проявляється як самореалізація на основі усвідомлення себе творчою індивідуальністю через визначення індивідуальних шляхів власного професійного зростання та побудови програми самовдосконалення.

Зокрема, В. Муляр [90] розглядає самореалізацію як процес творчого, здійснюваного за законами природи опредмечування сутнісних сил особистості в ході соціальної діяльності.

Звертаючись до поняття креативності, варто зазначити, що в вітчизняній науковій традиції це поняття розглядають як синонім творчості (І. Борзенкова). Під ним розуміють творчий потенціал індивіда, або ж певну особливу властивість особистості, що обумовлює здатність проявляти соціально значущу творчу активність. Також креативність тлумачать як потребу особистості в пошуково-перетворювальній діяльності за умови активної взаємодії з мікросередовищем (Н. Цапеняті). Іноді автори наділяють це поняття ознаками несвідомої здатності творчого суб’єкта породжувати безліч моделей світу, що наближає її до філософської евристики (В. Дружинін). Інші автори розглядають креативність як особистісну психологічну готовність до застосування й розвитку своїх здібностей (В. Петухов). Також існує підхід, що співвідносить креативність із рефлексивністю, тобто визначає її як здатність вийти за рамки певної ситуації чи самообмежень при постановці власної мети (Д. Богоявленська) [130, с. 82].

Саме поняття “креативність” фіксує сукупність тих особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення в діяльності

особистості, розвиваються, з'єднуються з її провідними мотивами і виявляються як здатність до продуктивних змін. Воно розглядається як основа для самоактуалізації та творчої діяльності особистості в різних видах життєдіяльності. Креативність виступає ядром, що зумовлює творчу активність людини, спонукаючи її до нових досягнень та пошуків. Отже, креативність як фактор самовираження та самоствердження виступає компонентом будь-якої творчої діяльності, тобто здатності реалізувати свій творчий потенціал, можливості використати необхідні засоби для досягнення бажаного результату.

Природа наділила людину здатністю мислити, розмірковувати, практично діяти, творити, пізнавати об'єктивний світ і саму себе. Усе це можна реалізувати лише у суспільстві, коли людина вступає у різноманітні взаємини з іншими людьми. Завдяки цьому людина набула рис творчої активності, відкрила свою Самість, виокремила свою родову сутність від усього іншого природного, що її оточує, від інших живих істот [18, с. 227].

Предметом спеціального вивчення креативність виступала в дослідженнях зарубіжних вчених, а саме М. Воллаха, Дж. Гілфорда, Х. Грубера, Дж. Девідсона, Н. Когана, С. Медніка, Р. Муні, Е. Торренса, Д. Фельдмана, Д. Харрінгтона, А. Штейна та ін. Серед вітчизняних науковців проблемою креативності займалися В. М. Дружинін, В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, К. О. Торшина та ін.

В енциклопедії освіти [45] поняття креативності розглядається як творчий дух, творчий потенціал індивіда, його творчі здібності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми. Креативний індивід відрізняється від решти людей тим, що у нього присутні інтерес і підвищена чутливість до всього складного, незвичного, відкритість до нового досвіду, вміння вбачати проблеми у тому, що іноді здається тривіальним та зрозумілим, самостійність

поглядів та оцінок, непідлеглість стереотипам, відкритість до різних ідей, а також здатність захоплюватись і дивуватись.

Психологічна енциклопедія містить визначення креативності як рівня творчої обдарованості, здібностей до творчості, які проявляються у мисленні, спілкуванні, окремих видах діяльності і становлять відносно стійку характеристику особистості [104].

Загалом творчість як специфічний вид людської діяльності, поряд з “новизною”, характеризується ще й “прогресивністю”. Так, С. С. Гольдентріхт зазначав, що змістом людського діяння є створення, народження нового, прогресивного, що сприяє розвитку людини й суспільства, адже сутність творчості несумісна з діяльністю, яка ворожа людині [29].

Отже, креативність виступає передумовою творчості, тобто діяльності, за допомогою якої продукується щось нове, відсутнє раніше, на основі опрацювання і реорганізації наявних знань, умінь і навичок [5]. Окрім того, творчість, як і будь-яка інша характеристика особистості юриста або процесу його діяльності, може виявлятися з певною силою, тобто на певному рівні. Так, зокрема, для одного рівня творчості характерним є використання вже наявних знань і розширення області їх застосування, а для іншого рівня характерним є створення абсолютно нового підходу, який змінює консервативні або ж ситуативно непридатні традиційні погляди на окремий випадок юридичної взаємодії.

У широкому значенні креативність (від лат. creatio – творіння) визначають як творчі здібності індивіда, що характеризуються готовністю до продукування принципово нових ідей і входять в структуру обдарованості як незалежний фактор. Різноманітні визначення терміна “креативність” проаналізовано та поділено на шість типів: гештальтистські (визначення, що описують креативний процес як руйнування існуючого гештальту для створення кращого), інноваційні (орієнтовані на оцінку креативності за

новизною кінцевого продукту), естетичні чи експресивні (акцентують на самовираженні творця), психоаналітичні, або динамічні (описують креативність у термінах взаємовідносин Воно, Я і Над-Я), проблемні (визначають креативність крізь призму процесів вирішення задач). Варто зазначити, що визначення “креативності” належить до останнього типу: “Креативність – це процес дивергентного мислення” [181].

В англomовній літературі терміном “creativity” переважно позначають все те, що стосується створення чогось нового, а саме: процес такого створення; продукт цього процесу; його суб’єкт; обставини, за яких відбувається творчий процес; чинники, які його обумовлюють тощо. Тобто “креативність” трактують як синонім “творчості”.

Першим підходом до вивчення креативності у ХХ столітті вважають психодинамічний. Дотримуючись ідеї про те, що творчість народжується внаслідок напруженості між усвідомленою реальністю та неусвідомленими спонуканнями, З. Фрейд вважав творчу активність результатом сублимації статевого потягу на іншу сферу діяльності: в основі творчого акту лежить завжди опредметнена сексуальна фантазія. Вивчаючи особистості письменників і художників, З. Фрейд припустив, що їхня творчість є проекцією неусвідомлених бажань, виражених в суспільно прийнятній формі. Ці неусвідомлені бажання можуть бути дотичними до влади, багатства, слави, пошани, любові [140].

Найбільшу увагу феномену творчості приділив К. Г. Юнг. Він бачив у ньому прояви архетипів колективного несвідомого. Як головну рису особистості К. Г. Юнг виокремлював сміливість: сміливість розуму, духу; сміливість сумніватися в загальноприйнятому; сміливість руйнувати з метою створення кращого; сміливість думати так, як не думає ніхто; сміливість уяви; сміливість наслідувати інтуїцію всупереч логіці. Він також оцінив роль уяви в структурі підсвідомого. На його думку, неусвідомлюване трактується в двох аспектах:

- активно-підсвідомому, принципово усвідомлюваному (це ті психічні явища і процеси, які виробляються у свідомому стані, а працюють в підсвідомості);

- пасивно-несвідомому, принципово неусвідомлюваному (механізми, що зароджуються в підсвідомості і виражаються в спонтанних процесах).

К. Г. Юнг вважав фантазію важливим показником обдарованості, причому розрізняв “розумну” і “безглузду” фантазію. Якісні показники “розумної” фантазії – “оригінальність, послідовність, інтенсивність і витонченість фантазії, а також закладена в ній можливість наступного втілення в життя” [146, с. 155]. Автор також підкреслює, що обдарованість не лише компенсується деякою неповноцінністю в іншій області, але іноді призводить до патологічних дефектів.

Сутність креативності як психологічної властивості зводиться до інтелектуальної активності і чутливості до побічних продуктів власної діяльності. Творча людина бачить побічні результати, які є творенням нового, а нетворча – бачить лише результати щодо досягнення мети, проходячи повз новизну. Ф. Баррон і Д. Харрінгтон, підбиваючи підсумки досліджень у галузі креативності з 1970 по 1980 роки, запропонували такі узагальнення:

1) креативність – це здатність адаптивно реагувати на потребу нових підходів і продуктів. Ця здатність дозволяє також усвідомлювати нове в бутті, хоча сам процес може мати як свідомий, так і несвідомий характер; здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації;

2) створення нового творчого продукту багато в чому залежить від особистості і сили її внутрішньої мотивації;

3) особливостями творчого процесу, продукту та особистості є їхня оригінальність та відповідність вимогам часу [153].

Розглянемо основні напрями вивчення креативності.

Деякі дослідники визначають креативність як самостійний фактор. Тобто вони вважають, що креативність не залежить від інтелекту. Таку позицію висловлювали у своїх концепціях Е. Торренс та Дж. Гілфорд. Зокрема, на думку Е. Торренса, креативність можна визначити як процес виникнення чуттєвості до проблем, нестачі знань і дисгармонії, фіксації цих проблем, пошуку рішень, формування гіпотез. Вчений вважає, що креативність – це природний процес, який виникає в результаті сильної потреби людини в усуненні напруги в ситуації невизначеності чи незавершеності. Науковець виділяє такі параметри креативності: гнучкість, легкість, ретельність розробки деталей, оригінальність. Ці параметри визначаються після виконання певних тестових завдань, за результатами яких легкість оцінюється за швидкістю виконання завдань, гнучкість – за кількістю переключень з одного класу об'єктів на інший, оригінальність – за мінімальною частотою відповіді в одній вибірці [183].

Отже, продовжує Е. Торренс, [184; 185] креативність містить підвищену чутливість до проблем, до дефіциту або суперечливості знань, дії з визначення цих проблем, з пошуку їхніх рішень на основі висування гіпотез, з перевірки і зміни гіпотез, із формулювання результату рішення.

Ще одним представником першого напрямку вивчення креативності є Дж. Гілфорд [26]. На його думку, креативність є універсальною пізнавальною творчою здібністю. На цьому твердженні ґрунтується його тривимірна модель структури інтелекту. Провідним положенням теорії Дж. Гілфорда є відмова від генерального фактора на користь наявності 150 різних інтелектуальних здібностей. Вихідним пунктом його моделі є гіпотеза про існування трьох вимірів, які у комбінації визначають різні типи інтелектуальних здібностей.

Перший вимір становлять розумові операції, до яких належать: пізнання, пам'ять, дивергентне мислення, конвергентне мислення, оцінювання. Другий вимір – зміст, що характеризує природу матеріалу чи

інформації, на основі яких відбуваються дії: зображення, символи (літери, числа), семантика (слова), поведінка. Третій вимір – це продукт чи результат, характеризує форму, в якій відбувається обробка інформації: елементи, класи, відношення, системи, висновки. Кожен із факторів характеризується співвідношенням категорій з кожного виміру.

Свій підхід Дж. Гілфорд характеризує як мультिवаріативний, тобто експериментальна ситуація не змінюється, натомість міняється реакція у досліджуваних. Основним завданням є виміряти відмінності в реакціях і пояснити їх наявністю диспозицій, які притаманні певному індивіду на відміну від інших. Для того, щоб визначити диспозицію, одноразового проведення тесту буде недостатньо. Спочатку психолог висуває гіпотезу щодо диспозиції, а лише потім відбирає (або конструює) тести, які здатні виміряти таку якість як оригінальність. У цьому випадку, великій кількості піддослідних дається ряд завдань: назвати синоніми, швидко вигадати коротку назву для розповіді, вказати незвичні способи використання звичних речей чи предметів тощо. Передбачається, що чим більше будуть відрізнятися відповіді одного піддослідного від відповідей решти, тим більш оригінальним є його мислення. При наявності позитивної кореляції між різними тестами впевненість у правильності вимірювання збільшується.

Дж. Гілфорд ввів поняття “дивергентного” та “конвергентного мислення”. Так, конвергентне мислення актуалізується у тому випадку, коли на основі багатьох умов потрібно знайти єдине правильне рішення. Вчений ототожнив здібність до конвергентного мислення з тестовим інтелектом. Натомість дивергентне мислення визначається як “тип мислення, що йде в різних напрямках”. Науковець вважав, що операція дивергенції, так само як операція перетворення та імплікації є основою креативності як загальної здатності до творчості. Він розглядав співвідношення інтелекту та креативності і зробив висновок, що коли дивергентне мислення детермінує

творчі досягнення, то інтелект визначає успішність засвоєння нової інформації.

Також Дж. Гілфорд вводить поняття “полезалежність-полenezалежність”, які пов’язані з трансформаційними можливостями інтелекту. Ці можливості виражаються у гнучкості мислення, що є одним із основних факторів креативності. Базуючись на своїх високих трансформаційних можливостях, полenezалежні особистості при взаємодії з об’єктами проводять зв’язок цих об’єктів із середовищем, що дозволяє перебороти функціональну фіксованість об’єктів, досягти високої продуктивності та оригінальності в процесі вирішення завдання. Отже, вчений характеризує креативність як особистісний феномен, що залежить від інтелектуальних факторів і, перш за все, – від здібностей до дивергентного мислення. Дж. Гілфорд виокремив шість параметрів креативності: здатність до виявлення і постановки проблемних питань; здатність до генерування великої кількості ідей; гнучкість – здатність продукувати різноманітні ідеї; оригінальність – здатність відповідати на подразники нестандартно; здатність удосконалювати об’єкт шляхом додавання деталей; здатність вирішувати проблемні питання, тобто здатність до аналізу та синтезу [162].

Т. Любарт [78] визначає креативність як здатність створювати продукт, що має новизну, та при цьому відповідає контексту, в якому він перебуває. Таким продуктом, на наш погляд, можуть бути ідея, закон, вирішення складної юридичної колізії, вдале розкриття злочину тощо.

Існує безліч підходів до визначення природи креативності. Тому неможливо дати єдине узагальнююче визначення, що задовольнило б всіх дослідників. Деякі дефініції креативності сформульовано в термінах продукту, результату діяльності; інші – у термінах процесу, особистісних властивостей або необхідних зовнішніх умов. Існує полеміка щодо винятковості креативності або ж наявності її потенціалу у кожній здоровій людині. Ми дотримуємося думки, що не варто підмінювати поняття

“креативність” категорією “здібність” або “талант”, адже творчість є здатність розумного індивіда краще або гірше, але все ж таки пристосовувати власну поведінку в нестандартних ситуаціях та умовах. Досліджуючи питання наукової творчості, В. С. Ледньов, поділяючи думку В. А. Енгельгарда, зазначив, що творчість у своєму першоджерелі є результатом природженої, фізіологічної потреби, результатом якогось інстинкту, який є інтуїтивно відчутним, адже не усвідомлюючи того, людина вносить у всіх нестандартних ситуаціях елементи творчості [70].

Тим паче, така неординарна та нешаблонна діяльність як юридична потребує високої розумової адаптивності, що проявляється саме у креативному розв’язанні будь-яких ситуацій непередбачуваної та непрогнозованої правової дійсності. Те, що ця діяльність принципово не може бути однозначно прогнозованою, що й вимагає креативні рішення, впливає хоча б з того, що будь-яка взаємодія в системі “людина-людина” містить елемент суб’єктивізму. Тому юрист має враховувати будь-які нестандартні ситуації, які виникають в правовій дійсності, та бути готовим креативно їх вирішувати.

В. М. Дружинін [38] тлумачив феномен креативності через поняття “інтелектуального діапазону”. Його зміст полягає в тому, що індивідуальні досягнення, зокрема творчі, визначаються насамперед рівнем загального інтелекту. Високий інтелект є необхідною умовою для творчих досягнень, але те, чи досягне людина своєї творчої межі, залежить від її мотивації та компетентності. В. М. Дружинін, зокрема, встановив, що ефективність розумової діяльності досить низька при невисокій зацікавленості в результаті, але вона поступово підвищується в міру зростання зацікавленості. Однак, досягнувши апогею, вона починає знижуватися й різко падає в умовах край високої зацікавленості, що межує з ажіотажем.

Також пропонують [41] розрізняти креативність особистості та креативність мислення, причому параметри креативності особистості не

можуть бути зведені до креативності мислення. Тут є спроба відокремити креативність мислення (тобто оригінальність, нестандартність, незалежність) від креативності особистості людини як частини соціуму (в організації соціальної активності).

Отже, більшість науковців погоджуються, що креативність – це здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися в мисленні від традиційних схем, швидко розв'язувати проблемні ситуації. З цього можна зробити висновок, що креативність юриста також охоплює певну сукупність розумових та особистісних якостей, необхідних для становлення здатності до професійної творчості.

Д. Б. Богоявленська запропонувала свою концепцію креативної активності особистості, яка зумовлюється певною визначеною психічною структурою, що властива креативному типу особистості. Авторка виділила як системоутворювальний фактор творчості інтелектуальну активність, яка розглядається як інтегральне утворення, властивість цілісної особистості. Творчість, як вказує Д. Б. Богоявленська, це ситуативно нестимульована активність, що проявляється у намаганні вийти за межі заданої проблеми [13].

Великий внесок у дослідження творчості в психологічному аспекті зробив С. О. Грузенберг. Він дав визначення предмету психології творчості та її завдань. На його думку, предметом психології творчості є вивчення складу, походження, взаємозв'язків та взаємовпливів особливих психологічних утворень внутрішнього світу творця. Основним завданням психології творчості є вивчення природи генія. У творчому процесі С. О. Грузенберг виокремлює закономірні психологічні мотиви та типові риси творчої особистості. Для дослідження творчості, на думку вченого, можуть використовуватися автобіографії, біографії та ін. [32].

Варто зазначити, що С. О. Грузенберг виокремив три типи спроб побудови теорії творчості у європейській філософсько-науковій традиції:

філософський (представниками якого були Сократ, Платон, Августин); інтуїтивний (Ф. Шиллер, В. Дільтей, О. О. Потебня); психологічний (П. К. Енгельмейер, З. Фрейд, Ц. Ломброзо).

Радянський психолог Б. М. Теплов, розглядаючи психологічні явища, які зіставляються із креативністю, виокремлює задатки, здібності та обдарованість. Анатомо-фізіологічні особливості індивіда, які лежать в основі розвитку здібностей, він називає задатками. Здібності вчений розглядає з трьох боків. По-перше, під здібностями він розуміє індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої. По-друге, здібностями називають не усі загалом індивідуальні особливості, а лише ті, які належать до успішних. По-третє, поняття “здібність” не зводиться до тих знань, навичок чи вмінь, які вже вироблені в людини, а під здібностями, зазвичай, розуміють такі індивідуальні особливості, які пояснюють легкість і швидкість надбання цих знань, навичок та вмінь [132].

Також автор вказує на те, що здібності є результатом розвитку і виникають лише у процесі здійснення конкретної діяльності. Під обдарованістю він розуміє якісно своєрідне поєднання здібностей, від якого залежить можливість досягнення успіху у виконанні будь-якої діяльності. На думку Б. М. Теплова, своєрідність понять “обдарованість” і “здібності” полягає у тому, що властивості людини розглядаються в них крізь призму тих вимог, які висуває до індивіда та чи інша практична діяльність. Тому він пропонував говорити тільки про обдарованість до певної конкретної діяльності. З погляду Б. М. Теплова, здібності та обдарованість є продуктом взаємодії анатомо-фізіологічних параметрів індивіда та діяльності, що виконує людина.

Потенційну та актуальну креативність у своїй роботі розглядає Н. М. Гнатко [28]. Потенційну креативність він характеризує як діяльнісну, що розглядає індивіда з погляду його потенційної схильності, що

виражається у вигляді базової готовності до отримання актуальної креативності при певних зовнішніх умовах, а також до прояву творчої активності. Необхідною суб'єктивною умовою творчості є потенційна креативність. Актуальна креативність – це взаємодія індивідуальних характеристик потенційно креативного індивіда із характеристиками того чи іншого виду діяльності, що зумовлює актуальну, безпосередню готовність її носія до прояву творчої активності у відповідному виді діяльності. Вона є досить суб'єктивною умовою творчості.

Ще один відомий вчений Г. Айзенк [1] вважав, що креативність є компонентом загальної розумової обдарованості. Він був представником монометричного підходу та виокремлював різні типи концепції інтелекту: біологічну, психометричну та соціальну, які відповідають різним структурним рівням інтелекту.

Вчений Р. Стернберг [105] запропонував свою концепцію креативності, якій дав назву “теорія інвестування”. Як зазначає автор, творчі прояви визначаються шістьма основними факторами, до яких належать:

- інтелект як здібність;
- знання;
- стиль мислення;
- індивідуальні риси;
- мотивація;
- зовнішнє середовище.

Цікавим є те, що Д. Б. Богоявленська також розглядає креативність як особливість інтелекту чи рівень мислення, як якісне визначення вищого рівня інтелектуальної активності, що позначається як креативний. Автор характеризує креативність як соціально зумовлене явище, яке найбільше розвивається шляхом навчання. Як одиницю дослідження креативності вона пропонує інтелектуальну активність, що визначається як інтегральна властивість певної гіпотетичної системи, основними компонентами якої

виступають інтелектуальні (загальні розумові здібності) та інші особливості особистості [15].

Як вже зазначалося, при розгляді структурних компонентів юридичної діяльності, можливість прояву креативності визначається структурою цієї діяльності та охоплює всі її сторони: конструктивну, організаторську, комунікативну, пізнавальну, виховну та засвідчувальну. Тому творчий характер юридичної діяльності, на нашу думку, не можна звести лише до вирішення окремих правових завдань, адже у творчій діяльності в єдності проявляються пізнавальний, емоційно-вольовий і мотиваційний компоненти особистості. Проте вирішення завдань, спрямованих на розвиток тих або інших структурних компонентів креативності (формулювання цілей, аналіз, вибір подолання бар'єрів, відповідні установки та стереотипи, вибір варіантів тощо), є найважливішою умовою розвитку творчого потенціалу особистості юриста.

Тепер звернемось до проблеми технологічного механізму організації творчої активності особистості. У своїх працях С. Л. Рубінштейн виокремив прийоми, що застосовують в ході продуктивного вирішення завдання та описав процес наступним чином. На першому етапі проводиться аналіз проблемної ситуації, визначається умова завдання та шукане. Далі здійснюється виокремлення даних і формування власне самого завдання, яке відрізняється від проблемної ситуації, що містить лише умову та вимоги. На третьому етапі відбувається пошук рішень завдання шляхом послідовних співвідношень умов з вимогами (тобто аналіз через синтез) та пошук нових властивостей об'єктів завдання, що можна здійснити за допомогою його переформулювання. Таким чином, об'єкт вступає у нові взаємозв'язки. На основі цього С. Л. Рубінштейн трактує творчість як діяльність, яка створює дещо нове, оригінальне, що входить в історію розвитку не тільки самого творця, а й в історію розвитку науки, техніки та багато іншого [120].

Учень С. Л. Рубінштейна психолог А. В. Брушлінський виокремлює два основних типи проблемних ситуацій. До першого типу належать проблемні ситуації, які є очевидними, їх легко помітити. До другого – ті, що є неочевидними, прихованими, які залишаються непоміченими [19]. Він вказує на те, що в ході вирішення завдання, яке задає проблемна ситуація, детермінація мислення виступає як процес: здійснюється поетапне переформулювання завдання та реалізація принципів зворотного зв'язку. На думку вченого, процесом творчого мислення є прогнозування.

Ще один учень С. Л. Рубінштейна психолог О. М. Матюшкін розглядає проблемні ситуації в мисленні. Він виокремив 27 основних видів проблемних ситуацій, які в подальшому визначають процес їх вирішення. Базуючись на своїх працях, присвячених розвитку творчого мислення, за допомогою методів проблемного навчання, вчений сформулював концепцію творчої обдарованості. Творчість тут виступає як механізм, умова розвитку, фундаментальна властивість психіки. На його думку, структурними компонентами обдарованості є домінуюча роль пізнавальної мотивації та дослідницька творча активність, які виражаються у виявленні нового, у постановці та вирішенні проблемних питань. Головними ознаками творчої потреби О. М. Матюшкін називає стійкість, міру дослідницької активності, безкорисність [85].

Дослідники помітили принципову відмінність між творчістю та предметною діяльністю. Так, Я. О. Пономарьов основною ознакою діяльності як форми активності вважає потенційну відповідність цілі діяльності її результату. А у творчому акті, натомість, відбувається розходження цілі та результату. Автор вважає, що творча активність, на відміну від діяльності, може виникати в процесі здійснення цієї діяльності і пов'язана з виникненням так званого “побічного продукту”, який і є творчим результатом. Сама ж суть креативності зводиться до інтелектуальної активності та чутливості до побічних продуктів своєї діяльності. Варто

зазначити, що вчений розробив структурно-рівневу модель центральної ланки психологічного механізму творчості. Згідно з результатами своїх дослідів, Я. О. Пономарьов схематично зобразив центральну ланку психологічного інтелекту у вигляді двох сфер, що проникають одна в одну. Причому зовнішні грані цих сфер можна вважати абстрактною межею мислення: знизу межа інтуїтивного мислення, зверху – логічного [101].

Творчий процес за Я. О. Пономарьовим проходить за такою схемою: на початковому етапі підходу до проблеми активною є свідомість, на етапі вирішення – несвідоме, на третьому етапі – свідомість, яка здійснює відбір та перевірку рішення. Варто зазначити, що вчений вважає творчість спонтанною, непланованою, ірраціональною, недоцільною [110].

Аналізуючи в попередньому підрозділі творчий компонент в структурі юридичної діяльності, ми зробили висновок, що креативність часто розглядають як альтернативу консерватизму, яка передбачає нестандартні підходи на відміну від загальноприйнятих. Ч. Спірмен [177; 178; 179] вважав, що це сила людського розуму, яка створює новий зміст через зміни й створення нових зв'язків. Він визначав креативність як здатність до руйнування загальноприйнятого, звичайного порядку проходження ідей у процесі мислення.

Ч. Спірмен вивчав проблему професійних здібностей. При обробці даних проведеного тестування він виявив, що результати виконання багатьох тестів, які спрямовано на діагностику особливостей мислення, пам'яті, уваги, сприйняття, тісно пов'язані між собою. Люди, які успішно виконували тести на мислення, так само успішно виконували тести на інші пізнавальні здібності і, навпаки, – ті люди, що отримували низький результат, погано виконували решту завдань. Ч. Спірмен припустив, що будь-яка успішна та ефективна інтелектуальна робота залежить від двох факторів. Першим фактором є загальний, який містить загальні здібності, він є вродженим, але для кожної людини відмінним. Другий фактор називається специфічний, від

якого залежить успішність виконання діяльності [39]. Відповідно при тестуванні успішність залежить від рівня розвитку у піддослідного загальних здібностей (генерального фактора G) та відповідної спеціальної здібності (S-фактора).

Варто зазначити, що концепція Ч. Спірмена і Р. Кеттелла інтерпретує креативність як похідну від високого рівня розвитку інтелекту, в якому виокремлюється загальний, “гнучкий” інтелект як вроджена складова та сукупний спеціалізований, “ригідний” інтелект як набута складова.

І. Т. Касавін, розглядаючи вторинну креативність дорослої людини, зазначав, що вона безпосередньо пов’язана зі створенням відносної новизни у вигляді культурного переносу на вирішення проблеми ідей, понять, структур з однієї області знань в будь-яку іншу [55]. Тому професійна креативність юриста має ґрунтуватися на всебічній освіченості, його загальній та професійній ерудиції, що може стати основою для подібних творчих трансформацій.

Існує група вчених, які вивчають суто особистісні характеристики креативності. Основними рисами творчої особистості є когнітивна обдарованість, незалежність в судженнях, чутливість до проблем. Відтак піддослідним, що володіють високим рівнем креативності за тестом Е. Торренса, притаманна впевненість у собі, почуття гумору, відстоювання власної думки, підвищена увага до свого “Я”. Комплекс креативних здібностей, які проявляються у діяльності, є частиною творчого потенціалу особистості. Тому О. Н. Лук трактує творчий потенціал як синтез логічного, продуктивного мислення і уяви та виокремлює такі особливості творчої особистості:

- 1) “готовність до інтелектуального ризику – ця особливість творчо обдарованої особистості впливає із того, що людина, яка продукує багато ідей, повинна мати сміливість висловити їх вголос”;

- 2) “імпульсивність та відсутність конформності... відсутність конформності проявляється у незалежності суджень”;
- 3) “схильність до “гри”;
- 4) “оригінальність у складних ситуаціях, допитливість, критичність” [77, с. 164-166].

Креативність, з позиції особистості, розглядає Е. В. Ільєнков, який вважає, що з креативністю пов'язані дві особистісні якості: інтенсивність пошукової мотивації та чутливість до побічних утворень, що виникають під час мисленнєвого процесу. Творчий індивідуальний профіль особистості проявляється у:

- креативності – винахідливості, оригінальності, нестереотипності, творчій уяві, емпатії, інтуїції;

- інтегративно-особистісних особливостях – психолого-педагогічному таланті, обдарованості, інтелектуальній ініціативі, динамічності [49].

Визначаючи творчість як вид людської діяльності, В. І. Андрєєв також окреслює низку як об'єктивних, так суб'єктивних ознак, що характеризують її як цілісний процес: наявність протиріччя, проблемної ситуації або творчого завдання; соціальна й особиста значимість і прогресивність, що дає внесок у розвиток суспільства й особистості; наявність об'єктивних передумов, умов для творчості; наявність суб'єктивних передумов для творчості (особистісних якостей – знань, умінь, особливо позитивної мотивації, творчих здатностей особистості); новизна й оригінальність процесу або результату [4].

Деякі дослідники, зокрема В. О. Моляко, вважають творчою ту особистість, визначальною характеристикою якої є креативність як здатність перетворювати діяльність на творчий процес, на основі чого виокремлюють сім ознак креативності: оригінальність, евристичність, фантазія, активність, сконцентрованість, чіткість, чутливість [87].

Творчість потрібна у вирішенні особистих проблем у повсякденному житті. Вона існує як в житті окремої людини, так і на суспільному рівні, де виявом творчої активності особистості є наукові відкриття та винаходи. Науковці розрізняють велику і малу креативність, яку можна співвіднести із побутовою та професійною сферами [170].

Відомий психолог А. Г. Маслоу, представник гуманістичного напрямку, вважав, що первинне джерело творчості – це потреба в самоактуалізації, повній і вільній реалізації своїх життєвих можливостей та здібностей [82].

У працях А. Г. Маслоу [83] протягом декількох десятиліть дослідження креативності представлене в рамках холістичного підходу до вивчення творчості. Адже проблема креативності – це проблема креативної особистості, а не продуктів креативної діяльності чи креативної поведінки. Тому, кажучи про креативність в юридичній діяльності, слід розглядати її не окремо, а у структурі особистості юриста як професійно значущу рису на шляху його професійної самоактуалізації, коли креативність і пізнання не протиставляються, а доповнюють один одного. За Д. В. Реутом, креативізм є провідним фактором структурування індивідуального майбутнього як в професійній, так і в інших соціальних сферах [116].

Як зазначав І. В. Прангішвілі, аналізуючи феномен креативності у розв'язуванні проблемних ситуацій, саме з креативного тла за допомогою фільтрів свідомості формуються підходи до вирішення проблем [107]. При чому важливе значення в цьому процесі відводиться рефлексивним якостям.

К. Роджерс під творчим процесом розумів діяльність, спрямовану на створення нового продукту, що виростає, з одного боку, з унікальності індивіда, а з другого – обумовлений матеріалом, подіями, людьми та обставинами життя. Головним спонукальним мотивом творчості він вважав прагнення людини реалізувати себе, виявити свої можливості. Креативність виражається через пошук тенденцій до задоволення потреб [117].

Гуманістичні психологи бачать джерело творчості в мотивації особистісного зростання і вважають, що творча людина повинна прагнути до емоційної і соціальної зрілості. Основним спонукальним мотивом творчості є прагнення людини реалізувати себе, виявити свої можливості. Творчість можлива при виконанні таких умов:

- відкритість досвіду, що суперечить психологічному захисту;
- внутрішній локус оцінювання, тобто людина сама оцінює свій витвір;
- здатність до незвичайних поєднань елементів і понять;
- спонтанна гра ідеями, стосунками.

На думку П. Вайнцвайга, творчість вимагає від людини мужності, усвідомленості, упевненості в собі та самоконтролю. Він вважає, що до творчості спонукають бачення або мріяння, тобто людина, прагне побачити бажане, використовує волю і уяву та створює те, що бажає [20].

Ф. Баррон, шляхом характеристики креативності через цілісну особистість, проводив порівняльні дослідження творчості групи людей різних професій. Він виокремив певні особистісні характеристики, типові для творчих людей, і показав, що існує ряд загальних рис, притаманних творчій особистості: швидкісність мовлення, імпульсивність, незалежність суджень, оригінальність та широта інтересів [154].

У своїх працях М. Воллах і Н. Коган [189] яскраво описали особистісні характеристики. Вчені вивчали зв'язок між інтелектом і креативністю та виявили чотири групи людей з різними рівнями розвитку інтелекту і креативності:

1. Люди з високим рівнем інтелекту і високою креативністю були впевнені у своїх здібностях, мали адекватний рівень самооцінки.

2. Люди з високим рівнем інтелекту і низьким рівнем креативності прагнуть до професійних та навчальних успіхів, які оцінюють на відмінно.

3. Люди з низьким рівнем інтелекту, але з високим рівнем креативності часто потрапляють в позицію “вигнанців”.

4. Люди з низьким рівнем інтелекту і творчих здібностей зовні добре адаптуються, задоволені своїм положенням.

Р. Стернберг і Т. Любарт є авторами інвестиційної теорії креативності. Згідно з цією теорією для креативності потрібно шість типів ресурсів: інтелектуальні здібності, знання, стилі мислення, особистісні характеристики, мотивація й оточення [78]. Відповідно до багатofакторного підходу, креативність залежить від когнітивних, конативних, емоційних факторів та факторів середовища. Кожній людині властиве особливе поєднання цих факторів. Це поєднання може більшою мірою відповідати вимогам задач із деякої визначеної сфери діяльності. Отже, творчий потенціал людини у різних сферах діяльності є результатом взаємодії цих факторів, він найчастіше проявляється в продуктах, які створює людина.

Особливий стиль розумової діяльності юриста і сам творчий характер юридичної діяльності є факторами, що розвиваються коеволюційно. Це пов'язано з постійною новизною та значимістю результатів юридичної діяльності. Їхній діалектичний взаємозв'язок визначає складний синтез всіх психічних сфер (пізнавальної, емоційної, вольової та мотиваційної) особистості юриста. Особливе місце в ньому займає розвинена потреба творити, що втілюється в специфічних креативних здібностях у всіх їхніх проявах. Однією з таких здатностей є інтегративна і високодиференційована здатність мислити креативно.

Суб'єктивне сприйняття та засвоєння юристом загальнолюдських культурних та професійних цінностей визначається багатством його особистості, спрямованістю професійної діяльності, його самосвідомістю, особистою системою, і відображає таким чином внутрішній світ людини. На цій основі у свідомості формується "Я – професійне" як сукупність цілей, ідей, установок, що коректують індивідуальний юридичний досвід. І, як стверджував С. Л. Рубінштейн, ціннісне відношення залишається способом відбиття дійсності у свідомості людини [121].

Отже, ми розглянули основні підходи до вивчення креативності, розроблені до теперішнього часу та можемо зробити висновок, що існує неоднозначність в розумінні суті такого явища як креативність. Деяко виокремлює креативність як самостійний чинник, інші розглядають її у зв'язку з інтелектом, або ж пов'язують з особистісними рисами. Вивчаючи креативність, дослідники розглядають або лише особистісні параметри, або когнітивні. Це призводить до одностороннього розуміння цього явища, оскільки когнітивні дослідження творчості ігнорують і недооцінюють роль особистості та соціальну систему. Натомість соціально-особистісні підходи не надають достатньої уваги розумовим процесам, що лежать в основі творчості.

Відтак з наведених підходів до креативного компонента юридичної діяльності можна виокремити такі структурні елементи:

1. Мотиваційно-ціннісний (система правових цінностей, орієнтацій і переконань, включених у цілісний процес; гуманістична особистісна позиція; мотивація та інноваційно-пізнавальна діяльність; сучасне мислення). При цьому суб'єктивне сприйняття та засвоєння професійних цінностей визначається багатством особистості юриста, його науковою кваліфікацією, професійним стажем, розвиненим юридичним мисленням, що відображає внутрішній світ, утворюючи систему ціннісних орієнтацій.

2. Інноваційно-технологічний (професійна компетентність, способи й методи професійної діяльності; індивідуальний стиль професійної діяльності). Цей компонент включає в себе всю сукупність засвоєних та самостійно розроблених технологій, які дають можливість ефективно вирішувати як стандартні, так і нові завдання конкретної правової ситуації.

3. Індивідуально-творчий – розкриває креативні механізми оволодіння правовою культурою і її втілення в діяльність як творчого акту. Адже юридична діяльність, як і будь-яка інша, має не тільки кількісний показник, але і якісні характеристики. Ефективність організації юридичної праці можна

правильно оцінити лише визначивши рівень креативного ставлення фахівця до своєї діяльності, що відображає ступінь реалізації його можливостей та потенціалу при досягненні поставлених цілей. Тому креативний характер юридичної діяльності є найважливішою її об'єктивною характеристикою. Вона обумовлена тим, що різноманіття юридичних ситуацій та колізій, їхня неоднозначність, вимагають варіативних підходів до аналізу й вирішення завдань, що випливають з них.

Отже, можна стверджувати, що креативність юриста є процесом, який розпочинається із засвоєння накопичених знань та досвіду (адаптація, відтворення), і породжує подальші творчі зміни від пристосування до конкретної ситуації до її перетворення. Тим самим, на думку А. К. Маркової [81], цей процес становить сутність динаміки креативності юриста, яка полягає у здатності до постійного професійно-особистісного вдосконалювання через максимально можливу реалізацію своїх творчих сил. Отже, професійна творчість як прояв креативного потенціалу є однією з найважливіших складових професійної компетентності юриста як фахівця.

1.3 Зміст психологічної установки у формуванні креативного мислення юриста

Розглядаючи поняття креативності в структурі пізнавальної діяльності юриста, необхідно розглянути її чинники, умови розвитку та психологічні детермінанти. Якщо у попередньому підрозділі ми окреслили психологічні особливості креативності та чинники, що сприяють її формуванню, то тепер доцільно зупинитись на індивідуально-психологічних механізмах особистості, які сприяють її активації у процесі розв'язування пізнавальних завдань. Адже для розвитку творчого потенціалу юриста слід враховувати

сукупність внутрішніх рушійних сил, що визначають готовність індивіда до активації власного креативного потенціалу.

У визначенні джерел і умов розвитку креативності при трактуванні цього поняття спостерігаються певні розбіжності. Наприклад, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна розглядає креативність як природну функцію мозку, що проявляється і реалізується в діяльності в міру наявності спеціальних здібностей до тієї чи іншої конкретної діяльності [46].

Водночас природу креативного мислення розуміють по-різному. Так, Ф. Гальтон вважає, що креативність – це біологічне, спонтанне явище психіки, яке розвивається та якому заважає будь-яка соціалізація, а інші автори, досліджуючи джерела і умови розвитку креативності, характеризують її як соціально-обумовлене явище, що найкраще розвивається у навчанні [24].

Луї де Бройль вважає, що творчість є одночасно індивідуальною та соціальною. Вона є індивідуальною тому, що дозріває у свідомості кожної окремої людини, будучи результатом глибоко особистісних процесів, а колективною – тому, що у своїй творчості людина використовує знання та досвід своїх попередників і сучасників, тобто інших людей.

На думку вчених, на прояв креативності впливає і рівень усвідомленості. Д. Б. Богоявленська, Б. Ф. Ломов, І. Фостер розглядають прояви креативності як такі, що відбуваються на рівні свідомого довільного продуктивного перетворення [15; 74].

З. В. Денисова, Я. О. Пономарьов, Е. П. Торренс допускають мимовільний рівень прояву креативності [34; 103].

Відтак при вивченні поняття креативності необхідно розглянути її індивідуально-психологічні детермінанти. При цьому нас цікавлять не рефлекси, що успадковуються та сприяють виживанню (інстинкти самозбереження, потреба в активності), а особливості, що забезпечують потомству пристосованість до нового, як певні здібності до

вдосконалення [97]. Звісно, що біологічною передумовою і основою для розвитку такої здатності є орієнтовний рефлекс, або рефлекс на новизну, який примушує реагувати людину або тварину на будь-який новий або старий подразник, який змінився з метою його “вивчення” і пристосування до нього. При цьому людина відрізняється від усього тваринного царства цілою низкою особливостей. Вона не лише пасивно реагує на зовнішні подразники, але й виробляє такі форми діяльності, які переробляють середовище. Людина активно впливає на середовище і не обмежується використанням успадкованих форм діяльності, а змінює свої форми реагування, набуває нових, пристосовує їх до тих умов, в яких знаходиться.

Психофізіолог П. В. Симонов припускав наявність природжених, духовних потреб “інстинкту цікавості” та “рефлексу свободи” і назвав їх інформаційними природженими потребами, які визначають суб’єктивно-потрібну інформацію на відміну від наявної, тобто існуючої, яка задовольняє провідну потребу [125].

Відомий психолог О. К. Тихомиров виокремлює “природні” пізнавальні потреби, які поділяє на сенсорні (ті, що проявляються в ситуації сенсорного голоду) та інтелектуальні (що поділяються на потребу в пошуку і потребу вироблення нових знань), які можна спостерігати в дослідженні діяльності дитини раннього віку. Він також вказує на опис в поведінці тварин “безкорисливої цікавості”, що проявляється в маніпулятивній активності [133].

Відтак можна говорити, що ці задатки є фундаментом формування креативності, яка перетворить дійсність у напрямі потреби, формуючи шляхи її задоволення. Активність, яка веде до задоволення провідної потреби поділяється на активність креативну, тобто ту, що змінює навколишній світ, і активність адаптивну, яка сприяє пристосуванню до цього світу. У життєдіяльності індивіда розвиваються обидва вказані види активності, але у

різних людей через вплив різних чинників спостерігаються ситуативні переважання розвитку або креативної, або адаптивної активності.

Водночас сама готовність до актуалізації креативного потенціалу обумовлена сукупністю відповідних психологічних установок. Це поняття не передбачає природженості психічних сил та здібностей і одночасно не вичерпується безособистісними “імперсональними” навичками, абстрактними змістами соціальних сил. З погляду Г. Олпорта [96; 152], поняття установки стало підґрунтям розвитку психології та найбільш операціональним і чітко визначеним її поняттям.

Поступово розуміння установки стало виражати готовність до дії і визначати активність людини. Тим більше, що установка є достатньо гнучким поняттям, яке може бути використане як для характеристики простої диспозиції індивіда, так і для будь-якої стереотипної форми поведінки, що визначена діяльністю.

Вперше поняття установки використав Г. Спенсер у 1862 р. Він зазначав, що виникнення правильної думки і встановлення істини при обговоренні певного питання багато в чому залежить від тієї духовної установки, яку людина займає при вислуховуванні думки опонента [180]. При цьому під “установкою” він розумів психічний стан, який в подальшому набував значення психологічної установки.

Першу ж психологічну теорію установки запропонував Л. Ланге у 1880 році як теорію моторної установки. Сприйняття Л. Ланге розглядає як процес, обумовлений мускульною підготовкою (м’язовою установкою), особливість якої найбільш яскраво проявляється в мінливості часу реакції. На основі емпіричних досліджень Л. Ланге продемонстрував, що людина витрачає менший час реакції тоді, коли її увага в основному звернена не на стимул, а на саму реакцію [151, с. 249-250].

Трохи пізніше, у 1889 році Г. Мюнстербер запропонував теорію дії уваги, в основу якої також покладено установку [151, с. 304-307]. Тоді ж

виникла теорія моторної активності К.Фере, яка ґрунтується на селективному свідомому стані, тобто тій же установці [151, с. 383].

Натомість представники Вюрцбургської школи психології (Н. Ах, К. Бюлер, О. Зельц, А. Майер, К. Марбе, А. Мессер, О. Кюльпе, Г. Уотт) вивчали установку не лише як готовність до моторної активності, але взагалі як психофізичну готовність. Відповідно до поглядів цих дослідників, феномен установки – це стан, що перебуває на межі свідомого та підсвідомого, в якому багато несвідомого.

Відтоді установку розуміють як перцептивну або моторну готовність, які разом обумовлюють активність особистості.

Г. Олпорт визначає установку як нейропсихічний стан готовності до фізичної та психічної активності, тому він розглядає її як вторинне явище і не надає їй первинного регулюючого значення психічної активності [96; 152, с. 799].

У формуванні поняття установки особлива заслуга належить В. Томасу та Ф. Знанецькі [182], які визначають установку як душевний стан – ставлення до ціннісних об'єктів, що сформувався у людини в життєвому середовищі і визначає її реальну активність у житті.

Д. Перк для характеристики особливості психологічної установки виокремлював такі ознаки:

- установка повинна бути визначена як зорієнтованість людини на об'єкт діяльності або цінність;

- установка не є автоматичним стереотипним детермінантом поведінки, але вона містить в собі певну силу, енергетичний агент, що іноді існує латентно;

- енергетична сила установки змінна з погляду інтенсивності (інколи вона в актуальному стані, інколи – у порівняно інактивному);

- установка створюється в процесі досвіду [91, с. 38-41].

Інші дослідники установки, такі як А. Лагінс, Е. Мерф, Д. Креч, Р. Крачфілд, Ф. Баллачі, Т. Ньюкомб при визначенні її сутності дотримувались концепції теорії навчання. Так, під поняттям установки Т. М. Ньюкомб розумів психологічну готовність до поведінки, що з'являється у суспільному середовищі, і вважав можливим вивчення її закономірностей під час взаємодії людей у процесі діяльності [171].

Натомість Д. Кемпбелл визначає установку як стійку сукупність реакцій стосовно роду соціальних об'єктів [69]. За В. Ф'юсоном, установка означає можливість виникнення певної поведінки у відповідній ситуації [84, с. 227-229].

У подальшому зразок системного розгляду установки дали Д. Креч, Р. Крачфілд та Ф. Баллачі [167]. В понятті установки вони об'єднали всі аспекти, які інші дослідники вивчали фрагментарно, ізольовано один від одного. Згідно з поглядами Д. Креча, Р. Крачфілда та Ф. Баллачі, установка – не ізольоване явище, а компонент цілої системи установок. На думку вказаних авторів, певні аспекти установки, які вони називають пізнавальними, емоційними та поведінковими компонентами, перебувають у тісному взаємозв'язку. Пізнавальна оцінка людиною об'єкта взаємопов'язана з емоційними відношеннями та тенденціями дії, які виникають відносно цього об'єкта.

Водночас, проти використання поняття установки були налаштовані представники теорії “поля” – В. Кохлер [166], К. Левін [169], М. Вертеймер та Ф. Вічер [187; 188], які зводили роль установки в поведінці людини до дії законів психічного поля, що розглядалося у вигляді моделі поля сприйняття.

Проте більшість науковців визнавали феномен установки, на що вказують дослідження навіть окремих її аспектів, які проводили західні дослідники (І. Брунер, Г. Кусі, Ф. Хайдер, К. Осгуд, І. Сарноф, М. Сміт, П. Танненбаум).

Зокрема, розглядаючи процес формування психологічних установок і вивчаючи його закономірності, І. Брунер та М. Сміт [176] головну увагу приділили процесу мотивації. Саму ж установку вони визначили як мотивовану готовність до дії, яка відносно певного класу явищ обумовлює активність певної спрямованості.

У когнітивній сфері також досліджувався зв'язок пізнавальних процесів із активністю відповідних психологічних установок. Так, Г. Кусі, С. Осгуд та П. Танненбаум [172] виокремили аспект особистого оціночного відношення установки. І. Сарноф [174] визначає установку як диспозицію реакцій прийняття-неприйняття відносно класу об'єктів. Х. Кантріл та М. Шеріф [175], вивчаючи закономірності вироблення та закріплення установок, головну увагу перенесли на особливості сприйняття й пізнання зовнішніх стимулів. На основі першої фази пізнання – суттєвого відображення – у перцептивному полі формуються первинні установки, які створюють межі взаємодії з дійсністю. На базі таких установок відбувається асиміляція подібних об'єктів та контрастна оцінка об'єктів, що різко відрізняються.

Іншим аспектом дослідження установки було вивчення емоційно-афективного боку поведінки, що знайшло відображення у працях Ф. Хайдер [163]. Однак у цих дослідженнях поняття установки включало тільки емоційно-афективний аспект, що призводило до неправильного, однобічного її розуміння.

Намагаючись створити цілісну схему активності людини, А. Грінвальд [161] відводить психологічній установці досить скромне місце. При цьому вона розглядається як чинник, що визначає об'єктивну поведінку людини, а не як основа, що зумовлює внутрішні процеси. Згідно з висловленим у цій схемі поглядом, феномен установки може бути виокремлений серед сфер дії інших процесів, можлива також самостійна “мала теорія” установки.

В рамках зазначених наукових підходів, у дослідженнях психологічної установки виокремлювали лише деякі її аспекти, тому спостерігається спрощене бачення установки. Таку редукцію фіксуємо досить часто; вона виникає, коли поряд з інтенсивним вивченням одного з аспектів установки (наприклад, поведінкового) не відпрацьовуються загальнометодологічні питання цього поняття.

Отже, серед компонентів психологічної установки розрізняють такі:

- афективний (емоції, почуття) як почуття симпатії та антипатії до об'єкта установки;

- когнітивний (перцептивний, інформативний) як усвідомлення об'єкта установки;

- конативний (поведінковий, дія) як стійка послідовність реальної поведінки щодо об'єкта установки.

Доречно згадати, що аналогічні компоненти ми виокремили у попередньому підрозділі аналізуючи феномен креативності. Однак необхідно завжди пам'ятати про ту загрозу, що чекає на дослідника при спробі ізольованого розгляду кожного з компонентів психологічної установки, і на яку вказував ще Л. С. Виготський, а саме про можливість зісковзування до аналізу елементів замість того, щоб розглядати цілісний процес.

Пам'ятаючи про це зауваження, у подальших дослідженнях необхідно робити акцент на можливості виокремлення у психологічній установці трьох компонентів, маючи на увазі тимчасово вимушений розрив єдності, який завжди теоретично створюється в ході аналітичного розглядання об'єкта знань. Варто звернутися до досліджень Дж. Фергюсона [159], у яких вивчені основні установки, що створюють ядро особистості та рівень організованості їхнього взаємозв'язку. На підставі емпіричного дослідження, він встановив, що існує можливість вимірювання внутрішньої організованості людини на основі вивчення сукупних поведінкових установок.

Виходячи з результатів проведеного аналізу, теоретико-практичних витоків теорії установки, виникає необхідність зазначити, що в деяких мовах для позначення психологічної і соціальної установок існують навіть різні терміни. Наприклад, в англійській мові відповідно *set* і *attitude*, в німецькій – *haltung* і *einstellung*. В українській науковій літературі термін “атитюд” переважно не перекладається або передається як “соціальна установка” [36, с. 134; 134, с. 40]. Соціальні атитюди, на відміну від теорії установки, представники деяких психологічних теорій (теорії “поля”, необіхевіоризму та ін.) розглядають не як орієнтації, отримані в результаті фіксації первинних установок, а як складні психічні утворення, що сформувалися з інших свідомих психічних процесів.

У понятті установки, що виражає зміст основного стимулу психічної активності людини, повинні бути відображені як особливості мотивації та потреб індивіда, так і аспекти предметної дійсності та соціального середовища. Якщо дослідник, що займається вивченням різних ракурсів установки, випускає з уваги ту обставину, що установка є такою готовністю індивіда до активності, у якій вказані аспекти, початково надані в єдиному вигляді, тоді він досліджує окремі, абстрактні пізнавальні, емоційні та вольові процеси, а не конкретну психологічну поведінку людини.

Щоб зрозуміти причину того, що в іноземній психології установка, на відміну від вітчизняної, не набула вирішальної ролі в детермінації поведінки, вважаємо необхідним виокремити дві головні обставини:

1. Хоча у наведених вище теоріях установка вважається інтегратором сил, що збуджують поведінку, однак установкою пояснюються сили, що мають різні генетичні витоки. Дійсно, установка являє цілісну реакцію на вплив середовища, а не психологічне явище, що поєднує окремі аспекти, інтегрує початково ізольовані одну від одної психічні сили. Реально кожний окремий аспект поведінки виникає в результаті диференціювання установки.

2. У розглянутих теоріях установка, подібно до інших психічних феноменів, була визначена як вторинне психічне явище, яке, аналогічно до звичайних психічних феноменів, формується на основі інших психічних процесів і тому не може виступати як фундамент збудження психічної активності взагалі.

Тому, відходячи від особистих аспектів дослідження установки, вважаємо за доцільне звернутися до поглядів Ю. Галантера, Н. Міллера та К. Прібрама [86], що стоять на позиціях необіхевіоризму, а також А. Бочоришвілі [17] – представника феноменологічної психології, які вважали, що психічна реальність в понятті установки диференціюється на сфери свідомого переживання та фізіологічної активності.

Системного погляду на взаємозв'язок психологічних установок та їхніх компонентів в психології дотримуються О. Г. Асмолов, І. Т. Бжалава, Ш. А. Надірашвілі, В. Г. Норахідзе, О. С. Прангішвілі, Д. М. Узнадзе, В. О. Ядов та ін. В інтегративних теоріях установки спостерігається об'єднання майже всіх чинників, що спричиняють поведінку. Установка стала основним визначальним поняттям, що пояснює людську поведінку.

Основний внесок в концептуальне оформлення змісту розрізнених трактувань поняття установки та виведення її загальної психологічної теорії зробив Д. М. Узнадзе. Він визначив установку як готовність здійснювати саме ті акти, які є адекватними у певній ситуації, зазначивши, що ця готовність, не завжди усвідомлена, передує всім іншим, зокрема психічним актам суб'єкта. Натомість О. С. Прангішвілі визначає установку як готовність до здійснення певної діяльності, а саме діяльності, спрямованої на задоволення конкретних потреб в умовах конкретного середовища [106, с. 137].

При цьому установка визначається, з одного боку, такими чинниками як середовище та потреби, а з іншого – сама виступає детермінантою поведінки людини. Отже, теорія Д. М. Узнадзе була спрямована проти так

званого “постулату безпосередності”, згідно з яким об’єктивна дійсність безпосередньо впливає на свідомість людини [138, с. 158].

Однак подальша розробка наукової концепції установки суттєво призупинилась. Тбіліська школа, яка тривалий час (протягом 40-80-х років) була осередком науково-теоретичних та практичних досліджень установки, внаслідок соціально-політичної нестабільності – розпаду СРСР та внутрішньодержавних негараздів в Грузії – припинила своє функціонування. Подальші дослідження в державах колишнього СРСР мали епізодичний та несистематизований характер. Положення теорії установки на сучасному етапі розвитку психології використовуються як сталі та незмінні у різних галузях психологічних знань у формі інструментарію для пояснення інших психологічних феноменів (психологія особистості, поведінки, діяльності, спілкування, соціальних явищ тощо). При цьому загальнотеоретичний аспект вивчення безпосередньо установки випав з поля зору науковців.

Щодо сучасного стану зарубіжної психології, то теорія установки протягом 70-90-х років ХХ століття набула переважно прикладної спрямованості. Дослідження в цій галузі здебільшого орієнтовано на сферу маркетингу: Р. Чалдіні [143], В. Боззі. [155], С. Рубінштейн [173] та ін.; менеджменту: Дж. Хорн [164] та ін.; соціології: М. Елфін та С. Бурк [158], П. Бронштейн, К. Куїна [156], С. Додж [157], Е. Лангер, Р. Башнер, В. Чановіц [168] та ін. При цьому психологічному науково-теоретичному аналізу феномена установки не приділялось достатньої уваги, що фактично призвело до занепаду загальнопсихологічної теорії установки. Отже, загальна теорія установки у сьогоденні втратила свою самобутність та набула вузькогалузевого характеру.

Підводячи узагальнення теоретичних засад теорії установки, звернемося до концепції О. Р. Ратінова [114], який намагався побудувати розуміння установки на найсуттєвіших її ознаках як укорінених структурних, диспозиційних властивостях особистості, що визначають постійність

внутрішніх переживань та зовнішньої поведінки. Серед властивостей установки він виокремлює такі:

- набутий характер;
- відносна стійкість установки;
- спрямованість на певний об'єкт (явище, ситуацію);
- узагальненість та диференційованість;
- здатність іррадіювати та переноситися на інші об'єкти;
- латентне існування сформованих та зафіксованих установок;
- передбачення установкою наявності низки поведінкових альтернатив;
- певне значення об'єкта установки для суб'єкта – цільова або інструментальна ціннісна сутність (через що О. Г. Асмолов та М. О. Ковальчук називають такі установки цільовими та операціональними [10]);
- множинність та варіабельність установок;
- двомодальний зміст установок – тенденції прийняття або відкидання [115].

Однією з основних проблем, на яку звертали увагу дослідники установки, є невідповідність поведінки установкам. Пояснення так званого “парадоксу Р. Лап'єра” використовуємо як ілюстрацію поглядів на установку цих дослідників, що дає можливість проаналізувати становлення теорії установки, на якій базуються сучасні погляди. У відомому експерименті Р. Лап'єр виявив очевидну невідповідність між висловленою конкретною соціальною установкою та вчинком, що спостерігався [61, с. 255-256]. В інтерпретуванні результатів експериментального вивчення расових установок, Р. Лап'єр умовно виокремлював такі тенденції: роз'єднання регулятивних функцій вербальних і невербальних установок; роз'єднання установок на ситуативні та об'єктивні; виникнення сумніву в регулятивній функції соціальних установок.

Так, Дж. Джасперс ставить питання, чи є вербальні та поведінкові відповіді виявом однієї установки. Автор покликається на іншого дослідника – А. Уікера, який вважає, що на шляху від компонентів установки, які виражаються вербально, до поведінки виникають перешкоди [165]. Цими перешкодами можуть бути інші установки, що також співвідносяться з цією ситуацією, але мають більшу силу та здатність визначати поведінку.

До відповіді підводить низка концепцій, які розробили американські психологи (М. Дефлер, Л. Лінн, М. Рокіч, Ф. Уесті, М. Фішбайн та ін.). Так, М. Рокіч наголошував на тому, що поведінка визначається як установкою на об'єкт (наприклад, расистська установка), так і установкою на ситуацію (до готелю зайшли гості та замовляють номер). Л. Лінн [16] запровадив до механізму функціонування установки параметр соціальної залученості, який, на його думку, визначає рівень узгодженості між установкою та поведінкою. Але, з іншого боку, соціальна залученість може бути фактором, який посилює поведінковий компонент соціальної установки. На думку М. Фішбайна [160], у випадках взаємної невідповідності певним чином усвідомлених компонентів установки (когнітивного та ціннісного) поведінка спрямовується вже не однією установкою, а іншим психологічним утворенням, який він назвав атитюдом до виконання даної дії, що відрізняється від атитюда на об'єкт.

Намагаючись розв'язати проблему невідповідності поведінки установкам, Г. Г. Ділігенський запропонував виокремити декілька типових ситуацій невідповідності поведінки та усвідомлених установок: суспільні та політичні відносини і становище людини в цих відносинах, що обмежують можливості вибору типу індивідуальної поведінки; у психіці людини співіснують відмінні або протилежні установки щодо одного й того ж об'єкта або ситуації; безпосередньою причиною невідповідності є залученість індивіда до соціальної групи або міжособистісного контакту [36, с. 179-180].

Однак вважаємо, що пояснити психологічний механізм поведінкової установки можна на основі диспозиційної концепції В. О. Ядова [150].

Наслідком неврахування загальнометодологічних питань активності особистості, установка часто розглядається лише як основа пізнавальних відносин, яка є підґрунтям доцільної поведінки індивіда у середовищі. Іноді установка вважається феноменом, що визначає лише емоційно-оціночне ставлення до дійсності, що також призводить до її однобічної характеристики.

З позиції спрощеного розуміння, установка є наміром людини діяти у певному напрямі, що повинно вважатися проявом волі, активності особистості. З таких позицій і сьогодні вивчаються численні питання установки, таке становище дослідники часто зовсім не усвідомлюють, що стає основою непродуктивних дискусій. На нашу думку, для вирішення цих протиріч слід звернутися до диспозиційної концепції особистості, яку запропонував В. О. Ядов на основі поняття фіксованої установки (ілюструється формулою $P \rightarrow D \leftarrow C$, де P – потреба, D – диспозиція, C – ситуація або умови діяльності). Розглянемо ієрархічну систему диспозицій, яку запропонував В. О. Ядов:

I. До нижчого її рівня належать елементарні фіксовані установки. Вони формуються на основі вітальних потреб і у найпростіших ситуаціях позбавлені модальності (переживання “за” чи “проти”) та неусвідомлені.

II. Другий рівень диспозиційної структури – система фіксованих соціальних установок, кожна з яких містить три основні компоненти (емоційний, когнітивний, поведінковий). Вони формуються під впливом соціальних потреб і відповідних соціальних ситуацій і поділяються на “об’єктні” та “ситуаційні”.

III. Наступний диспозиційний рівень – загальна спрямованість інтересів особистості на ту чи іншу сферу соціальної активності або базові соціальні установки, які формуються на основі більш складних соціальних

потреб, містять три компоненти (когнітивний, емоційний та поведінковий), більш стійкі, ніж установки попередніх рівнів.

IV. Найвищий рівень диспозиційної ієрархії – система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, яка формується на основі вищих потреб та відповідно до загальносоціальних умов [150].

Як зазначав Д. М. Узнадзе, не існує майже жодної більш або менш значущої сфери відношення суб'єкта до дійсності, в якій участь установки було б зовсім виключено. Установку, торкаючись матеріалу, який одержує об'єкт за допомогою всіх своїх органів чуття, треба розуміти не як їх спеціальну функцію, а як загальний стан індивіда. Вона повинна становити радше деякий загальний стан, який стосується не окремих органів суб'єкта, а діяльності його як цілого [137].

Аналізуючи психологічну установку в механізмі креативного розв'язування пізнавальних завдань юристом, дотримуємося позиції, що в активні відносини з дійсністю вступає безпосередньо сам суб'єкт, а не окремі акти його психічної діяльності. Тому, якщо взяти за вихідне положення цей безсумнівний факт, стає зрозумілим, що психологія юридичної діяльності повинна виходити не з поняття окремих психічних процесів, а з поняття самого суб'єкта юридичної діяльності як цілого, що, вступаючи у взаємовідносини з дійсністю, стає змушеним звернутися за допомогою до окремих психічних процесів.

Звичайно, первинним в цьому випадку є сам суб'єкт юридичної діяльності, а його психічна активність є чимось похідним. Тому нашим подальшим завданням стає вивчення специфіки пізнавальної діяльності юриста, на базі якої будується наша концепція креативного професійного мислення. Зайнявши цю вихідну позицію, ми, в першу чергу, відповідаємо на питання, чим же є пізнавальна діяльність юриста, який конкретний зміст

креативності, що може бути розкрито і досліджено традиційними науковими методами.

Психічна діяльність людини – явища її свідомості, що вивчалися до теперішнього часу у певному сенсі як самостійні, незалежні сутності – є подальші специфікації як визначення суб'єкта, визначення цього особистісного цілого. У випадку наявності потреби і ситуації її задоволення, в особистості виникає специфічний стан, який можна характеризувати як схильність, спрямованість, готовність її до вчинення акту, що може задовольнити цю потребу.

Отже, діяльність юриста може бути проаналізована, окрім участі її свідомих психічних функцій, її пізнавальних, емоційних і вольових актів, ще й на базі її установки, що виражають не окремі психічні функції, а стан усього суб'єкта діяльності як такого. Установка є модусом суб'єкта у кожний дискретний момент його активності, цілісним станом, що принципово відрізняється від всіх його диференційованих, психічних сил і здібностей.

Звертаючись до наукового вивчення установки, ми, в першу чергу, аналізуючи будь-яку поведінку повинні підкреслити факт обов'язкової наявності певної якісно своєрідної, специфічної зміни установочного стану суб'єкта діяльності. Тому при розумінні специфічних механізмів креативності пізнавальної діяльності юриста, слід зважати на те, що в кожній ситуації вирішення пізнавального завдання, перш за все, саме психологічна установка цілісно регулює його активність. Тому, безсумнівно, аналіз креативного компонента пізнавальної діяльності юриста повинен починатися, у першу чергу, з вивчення установок самого активного суб'єкта.

Отже, активації креативного потенціалу юриста при розв'язуванні пізнавальних завдань, безпосередньо передуює установка діючої особистості, як її цілісний стан, і вся діяльність в подальшому протікає під впливом цієї установки. Активність особистості, її діяльність для вирішення цього завдання є, по суті, нічим іншим, як процесом реалізації установки.

Відповідно можна зробити висновок, що установка – це не індивідуальний психічний феномен, а щось цілісне, що характеризує особистісний стан суб'єкта.

Можна вважати, що поведінка юриста при творчому підході до розв'язування пізнавального завдання обумовлена сукупністю індивідуально-психологічних властивостей його особистості. На соціальну поведінку суттєво впливає рівень організованості особистості – те, наскільки чітко співвідпорядковані різноманітні мотиви та установки, – і чим нижчий цей рівень, тим більш випадковими та непередбачуваними є дії і вчинки.

Повертаючись до пізнавального компонента діяльності юриста, невід'ємною складовою якого виступає креативність, можна визначити роль та місце у цьому явищі психологічної установки. Як вдалося довести на основі теоретичного аналізу механізмів психологічної установки, провідна функція диспозиційної системи – це психічна регуляція діяльності або поведінки суб'єкта у професійному середовищі. Тому, структуруючи юридичну діяльність щодо близьких і віддалених цілей, можна виокремити декілька ієрархічно розташованих рівнів поведінки:

- перший рівень – специфічна реакція юриста на актуальну предметну ситуацію;
- вчинок або звична дія, яка компонується з цілого ряду поведінкових актів;
- цілеспрямована послідовність вчинків, яка утворює поведінку в тій чи іншій сфері пізнавального компонента юридичної діяльності;
- цілісність поведінки в різноманітних сферах як власне комплексне поєднання всіх компонентів юридичної діяльності в усьому її обсязі.

Можна сказати, що на всіх рівнях поведінка юриста регулюється диспозиційною системою, однак у кожній окремій ситуації, в залежності від мети, провідна роль, очевидно, належить певному диспозиційному утворенню. Доцільність включення до регуляції пізнавальної діяльності

певного диспозиційного утворення, яким може виступати і креативний потенціал, що зафіксовано у попередньому досвіді, безпосередньо залежить від потреби відповідного особистісного рівня та від рівня ситуацій чи конкретно ситуативних умов пізнавальної діяльності юриста.

Отже, вищі рівні ієрархії домінують відносно тих, які лежать нижче, тоді як на одному рівні відбувається узгодження різноманітних диспозиційних елементів. Виходячи з цього, регуляція креативного потенціалу пізнавальної діяльності юриста повинна пояснюватись в контексті диспозиційної системи особистості, а не тільки з боку тієї чи іншої соціальної установки, що належить до ситуації професійної діяльності.

Вивчення творчих проявів мислення юриста повинно відбуватися в контексті розуміння творчої особистості як інтегративної системи з гармонійним поєднанням всіх її структурних компонентів, які проявляються у високорозвинутих здібностях та обдарованості: біофізіологічні, анатомо-фізіологічні задатки; сенсорно-перцептивні блоки; інтелектуальні та мисленнєві можливості; емоційно-вольові структури; високий рівень продукування нових образів; фантазія, уява та цілий ряд інших.

Креативний потенціал пізнавальної діяльності юриста може бути проаналізований на базі його сформованих установок, що виражають стан готовності суб'єкта до такого типу розв'язування професійних завдань. При цьому установка є модусом суб'єкта у кожен дискретний момент його активності, цілісним станом, що принципово відрізняються від всіх його диференційованих психічних сил і здібностей. Звертаючись до наукового вивчення установки, у першу чергу, при аналізі механізмів креативності у ході вирішення пізнавальних завдань юристом, необхідно підкреслити факт обов'язкової наявності відповідної своєрідної, специфічної зміни установочного стану суб'єкта діяльності.

Висновки до розділу 1

На основі теоретичного вивчення та узагальнення результатів проведеного експертного опитування встановлено, що провідною діяльністю юриста виступає саме пізнавальна, а всі інші виконують забезпечувальні функції. Структурні компоненти, до яких належить конструктивна, комунікативна та організаційна діяльності, виступають як інструментальна діяльність, завдяки якій здобувається та фіксується професійно значуща інформація.

Отже, пізнавальний процес в юридичній діяльності – це мисленнєве оперування сукупністю фактів, з'ясування нових обставин із метою пізнання об'єктивної істини у справі. Водночас через соціономічний характер юридичної діяльності людський фактор робить кожен пізнавальну ситуацію унікальною, що потребує щоразу нового підходу до її розв'язування. І навіть сталі процедурні алгоритми потребують творчого переосмислення у кожній конкретній ситуації, а тим більше – правовій колізії.

У площині психологічних понять пізнавальний зміст діяльності юриста може бути представлений як інтелектуальне завдання та різновид проблемних завдань, тобто таких, що містять нестандартність. Їхнє вирішення не може здійснюватись за допомогою вже відомої процедури, адже алгоритм вирішення такого завдання в юриста відсутній. Тому для ефективного виконання професійної діяльності для юриста важливим є виявлення раціональних співвідношень між регламентованими законом нормами і творчим підходом стосовно їх реалізації у правовій дійсності.

Креативність виступає основою самоактуалізації та творчої діяльності особистості в різних сферах життєдіяльності і є ядром її творчої активності, спонукаючи до нових досягнень та пошуків. В особистісній сфері професійна креативність юриста проявляється як самореалізація на основі

усвідомлення себе творчою індивідуальністю через визначення індивідуальних шляхів власного професійного зростання та побудови програми самовдосконалення.

Розрізняємо поняття: “креативність мислення” (як творчу оригінальність, нестандартність мислення) та “креативність особистості” (як неординарність поведінки людини в організації власної соціальної активності). Також вважаємо, що не варто замінювати поняття “креативність” категорією “здібність” або “талант”, адже творчість є здатністю розумного індивіда краще або гірше, але все ж таки адаптувати власну поведінку в нестандартних ситуаціях та умовах.

Професійна креативність юриста при розв’язуванні поліваріантних ситуацій професійної діяльності може виявлятися на різних рівнях: для одного рівня характерним є використання наявних знань і розширення області їх застосування, а для іншого – створення абсолютно нового підходу, який змінює консервативні або ж ситуативно непридатні традиційні підходи.

Ми визначаємо установку як готовність здійснювати акти діяльності, адекватні певній ситуації, спрямовані на задоволення конкретних потреб в умовах конкретного середовища. Тому при розумінні специфічних механізмів креативності пізнавальної діяльності юриста, слід зважати на те, що в кожній ситуації вирішення пізнавального завдання, перш за все, саме психологічна установка цілісно регулює його активність.

Отже, активації креативного потенціалу юриста при розв’язуванні пізнавальних завдань безпосередньо передують відповідна установка особистості, яка детермінує особливості перебігу всієї діяльності. Активність особистості, її діяльність для вирішення цього завдання є, по суті, нічим іншим, як процесом реалізації установки. Відповідно креативний потенціал пізнавальної діяльності юриста може бути проаналізований на

базі його сформованих установок, що виражають стан готовності суб'єкта до такого типу розв'язування професійних завдань.

Основний зміст результатів першого розділу дисертації відображений у таких публікаціях автора:

1. Горашко Г. Ю. Установка особистості на творче вирішення професійних завдань як соціально-психологічна проблема / Г. Ю. Горашко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 10. – Ч. II. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 81–87.

2. Горашко Г. Ю. Роль творчого мислення працівника ОВС у боротьбі із організованою злочинністю / Г. Ю. Горашко // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність: Матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конф. (13–14 травня 2010 р.) / Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – С. 40–41.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УСТАНОВКИ У ФОРМУВАННІ КРЕАТИВНОГО МИСЛЕННЯ ЮРИСТА

На основі проведеного теоретичного аналізу феномена креативності мислення юриста в контексті реалізації ним завдань пізнавальної діяльності, ми провели емпіричне дослідження психологічних детермінантів, що визначають формування готовності до активізації творчого потенціалу.

Для реалізації цієї мети ми визначили мету та гіпотезу констатувального етапу експериментального дослідження, підібрали релевантний психодіагностичний інструментарій, створили вибірку та безпосередньо вивчили означені феномени. При обробці отриманих даних проведено математико-статистичний аналіз, що дало можливість з'ясувати провідні кореляційні зв'язки між готовністю як проявом установочної активності, креативністю та іншими дослідженими рисами особистості фахівця.

На підставі одержаних результатів встановлено провідні індивідуально-психологічні риси, що в сукупності виступають детермінантами активізації творчого потенціалу юристом при розв'язуванні пізнавальних завдань професійної діяльності. Це дало можливість створити узагальнену психологічну модель механізмів активації креативного потенціалу та визначити шляхи подальшої організації професійно-психологічної підготовки юристів, спрямованої на розвиток творчого мислення.

2.1 Методологія емпіричного дослідження установок як детермінант формування професійної креативності юриста

Проблема емпіричного дослідження креативності має досить тривалу історію, починаючи з робіт Дж. Гілфорда та Е. Торренса. Як ми вже зазначали, для визначення дивергентної продуктивності Дж. Гілфорд та його співробітники розробили тести програми дослідження здібностей (ARP). Варто зазначити, що ці тести мали дуже низький коефіцієнт кореляції з оцінками, які ставили експерти. Це спричинено тим, що дивергентність, оригінальність, гнучкість та інші особливості творчого мислення трактуються абстрактно і не мають стосунку до реального змісту та складу цього мислення [26]. У подальшому Е. Торренс модифікував діагностичний інструментарій та запропонував власну методику діагностики креативності [186].

У вітчизняній психології дослідження творчого потенціалу також активізувалися у 60-х роках ХХ століття. Зокрема, у 1960 році вперше вийшла книга Я. О. Пономарьова “Психологія творчого мислення” [101], в якій представлений експериментальний аналіз психологічних моделей наукової творчості. Центральним постало питання про психологічний механізм вирішення творчої задачі. Зазвичай на такі питання є відповіді у творчості винахідників та вчених. Але, як відомо, безпосередньо творчу діяльність неможливо експериментально дослідити. Разом із тим можливо змоделювати умови творчої задачі і, що важливіше, умови творчої діяльності. Тобто ті умови, що виникають у винахідника у звичному процесі творчості, повинні виникати і при проведенні експерименту. Лише тоді можна враховувати приховані причини.

Піддослідним пропонували задачі, які можна вирішити тільки за допомогою “підказок“. Одним із видів підказок були прямі вказівки. Вони не виявилися цікавими, оскільки зникла ситуація творчої задачі. Велику увагу

привертала друга група “підказок”, зміст яких не був безпосередньо пов’язаний із задачею, а їх зв’язок був випадковим.

Таке використання “підказок” дало можливість вибудувати модель творчої ситуації. Та “підказка”, яка передувала задачі, виявилася неефективною. Якщо спершу йде умова задачі, а потім “підказка”, то при повторному розгляді задачі ця видозміна ситуації досліду дає позитивний результат приблизно в 50% випадків.

Проблема вирішення полягає у відповідному перетворенні “підказки”. І відтак, закономірності цього перетворення є закономірностями психологічного механізму вирішення творчої задачі.

Проведення експерименту дозволило виявити певні закономірності:

1) найбільш сприятливі умови для вирішення творчої задачі виникають тоді, коли піддослідний діє в ситуації стимулюючої задачі та вичерпує неадекватні прийоми вирішення, але ще не досягає тієї стадії, на якій згасає пошукова домінанта;

2) оптимальні умови вирішення виникають тоді, коли безпосередній зміст прямого (усвідомлюваного) продукту дії є мінімальним у ситуації, що виникла;

3) простота задачі сприяє її вирішенню [102].

Отже, аналіз, який провів Я. О. Пономарьов, показав, що хід вирішення пізнавальних задач не можна цілком зводити до психічного процесу і що пізнавальну задачу не варто ототожнювати з мисленнєвою. Пізнавальна задача може збігатися з мисленнєвою лише при надто обмеженому об’ємі пізнавальної задачі. Але такий збіг спостерігається тільки в певних випадках і не є обов’язковим.

Пізніше, у 70-х роках ХХ століття, Д. Б. Богоявленська запропонувала інший спосіб дослідження креативності [14; 15]. Вона розробила методику “креативного поля” для дослідження творчого потенціалу особистості. За допомогою цієї методики авторка отримала результати, що підтверджують

наявність тісного взаємозв'язку між інтелектуальною активністю як комплексною характеристикою креативності особистості та загальними розумовими здібностями. Проте наявність лише високого кореляційного зв'язку між двома явищами не дозволяє розкрити внутрішні причинно-наслідкові зв'язки між ними. Для цього необхідно провести якісний аналіз. Високі показники інтелектуальної активності завжди передбачають наявність високорозвинених загальних розумових здібностей, але, варто зазначити, що високі загальні розумові здібності не виступають гарантією відповідного розвитку інтелектуальної активності.

За допомогою методу роботи в “креативному полі” авторка отримала можливість спостерігати, як мислить піддослідний. Застосувавши цей метод, Д. Б. Богоявленська виокремила три основні рівні інтелектуальної активності:

- репродуктивний – пізнавальна діяльність визначається виключно зовнішніми стимулами;

- евристичний – характеризується прагненням до удосконалення діяльності; спостерігається спонтанна інтелектуальна активність, за допомогою якої відкривається ряд закономірностей; вводяться нові способи вирішення;

- креативний – вищий рівень інтелектуальної активності, який характеризується наявністю ініціативи у постановці задач, прагненням до вияву причинних зв'язків та залежностей, а також до теоретичних узагальнень [14; 15].

Не заглиблюючись в історію створення психодіагностичного інструментарію креативних здібностей особистості, зазначимо лише, що на теперішній час найбільшого поширення набула методика Е. Торренса, яку ми і використовували як базову при організації дослідження креативності юристів.

Метою нашого дослідження було виявлення суб'єктивного змісту психологічних механізмів, що визначають готовність юриста до активного використання творчого потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань професійної діяльності. Мета дослідження обумовлена потребами формування висококваліфікованих правників, здатних до творчого мислення при виконанні покладених на них професійних обов'язків.

План експериментального дослідження включав такі заходи:

1. Проведення констатувального етапу дослідження.
2. Проведення формувального експерименту:
  - а) створення експериментальної та контрольної груп формувального етапу дослідження;
  - б) проведення первинної діагностики;
  - в) організація та проведення тренінгу;
  - г) проведення підсумкової діагностики.
3. Інтерпретація результатів дослідження.

Дослідження тривало протягом 2010-2013 рр. Загальна кількість досліджуваних складала 598 осіб. Весь хід емпіричного вивчення, відповідно до мети та завдань, поділено на такі етапи:

1. *Пошуково-орієнтовний*. На цьому етапі з метою апробації припущень, що випливають із аналізу літературних першоджерел, перевірки найбільш важливих авторських припущень, ми провели вивчення досвідчених юристів та майбутніх юристів на предмет з'ясування ролі пізнавальної діяльності у структурі професійної діяльності правника, а також механізмів готовності активації креативності при вирішенні мисленневих завдань. Для цього проведено експертне опитування 152 адвокатів зі стажем професійної діяльності понад 3 роки. Про результати цього експрес-опитування йшлося у першому розділі при аналізі провідних форм юридичної діяльності.

Також сформульовано конкретні завдання щодо дослідження психологічних установок, що визначають динамічні особливості прояву творчого потенціалу. В дослідженні поставлено та вирішувались такі емпіричні завдання:

- виявити особистісні риси, що визначають особливості прояву креативного потенціалу юриста;
- визначити схильність юристів до різних форм прояву креативності;
- визначити специфіку прояву установочних реакцій як внутрішніх механізмів, що визначають особливості активації творчого потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань;
- описати специфіку психологічних установок реагування на фрустрації, якими виступають проблемні ситуації у пізнавальній сфері особистості, що зумовлюють необхідність активації творчого потенціалу.

Для кожного завдання підібрано інструментарій дослідження.

2. *Етап формування вибірки та проведення констатувального експерименту.* Емпіричний етап дослідження проводився зі студентами юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ як майбутніх фахівців правничої спеціалізації, у яких чітко відстежується під час навчання схильність до нестандартного творчого мислення, і які ще не відчули деструктивних проявів консерватизму внаслідок професійної деформації. Окрім того, для подальшого формувального експерименту ми мали сприятливі умови його проведення саме зі студентами під час занять та самостійної роботи у процесі навчання.

Вибірка формувалася зі студентів 2-4 курсів юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ, адже на першому курсі майбутні юристи ще не відчули особливостей своєї професійної діяльності, перебуваючи на первинному етапі адаптації до навчання. А студенти третіх та четвертих курсів вже поступово починають занурюватися

у юридичну діяльність, працюючи за сумісництвом помічниками фахівців юристів у різних сферах права.

Загалом у вибірку ввійшло 266 осіб (159 представників жіночої та 107 – чоловічої статі). Окрім того, для порівняння особливостей прояву креативності у майбутніх юристів, ми на констатувальному етапі дослідження сформували контрольну групу із 180 студентів факультету психології. Отже, сукупна кількість обстежених складає 446 осіб.

Ретельність та “чистоту” проведеного дослідження забезпечила відповідність сформованої вибірки необхідним критеріям [31; 39; 69]. Відтак операціональна валідність визначалась відповідністю експериментального методу гіпотезі; внутрішня була зумовлена можливістю екстраполяції результатів, одержаних в процесі дослідження експериментальної вибірки на кожного її представника. Водночас репрезентативність визначалась відповідністю досліджуваних рис експериментальної групи рисам, притаманним усій генеральній сукупності майбутніх юристів, у яких креативний потенціал знаходиться ще на стадії формування. Адже відносно них ми, на основі одержаних на констатувальному етапі експерименту даних, маємо провести відповідний формуючий експеримент. Кількість членів основної вибірки (266 осіб) відповідала вимозі, згідно з якою мінімальна досліджувана група повинна становити не менш, ніж 30 осіб [39, с. 112].

Внаслідок ненадійності суто тестових опитувальників, ми при відборі експериментальної групи використовували такі методи:

1. Експертна оцінка студентів викладачами.
2. Результати особистої бесіди, поєднаної зі спостереженням на предмет виявлення ознак нестандартного творчого мислення.

Після підбору експериментальної групи, учасники якої повною мірою продемонстрували наявність гнучкості мислення, ми провели експериментальне дослідження за сукупністю багатofакторних психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення всіх аспектів

особистості майбутнього юриста. Через складність такого поліфакторного дослідження та тривалість діагностичних процедур, таке дослідження з кожною групою студентів відбувалося в кілька етапів протягом 2-4 зустрічей у формі соціально-психологічної роботи. Впродовж усього часу проводилися бесіди та спостереження.

3. Етап проведення формувального експерименту. Після первинного тестування з загальної кількості обстежених була сформована експериментальна група зі 100 осіб. Ця група пройшла повний курс тренінгових занять, спрямованих на формування креативного потенціалу юриста. Друга група, у кількості 65 осіб, не проходила тренінгової програми формування професійно значущих якостей, а тільки звичайне навчання у традиційній формі за стандартною програмою.

Перед нами стояло завдання відстежити динаміку змін в обох групах за провідними детермінантами креативності для визначення ефективності впровадження інтенсивних тренінгових технологій у професійну підготовку юристів у закладах МВС України.

Після проведення у повному обсязі авторського навчально-розвивального “Тренінгу формування креативного потенціалу юриста” зі студентами з числа експериментальної групи ми здійснили повторне дослідження. Ретест проводився за всіма правилами психодіагностичного обстеження з використанням тих самих методик. Опис його результатів наведений у третьому розділі дисертації.

4. Етап обробки та аналізу даних. Етап обробки та аналізу даних включав аналітичні процедури. Для проведення дослідження використовувалися такі методи:

- опитування щодо суб’єктивних переживань (в т.ч. фрустрації) при необхідності пошуку нестандартних шляхів розв’язування актуальних пізнавальних завдань;

- аналіз результатів психодіагностичного опитування;

- методи математико-статистичної обробки даних.

Для проведення емпіричного дослідження була складена батарея методик, яка включає:

- 1) поліфакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла;
- 2) тест креативності Е. Торренса для визначення схильності до різних форм прояву креативності;
- 3) метод фіксації установки за Д. М. Узнадзе та метод вербальної установки З. І. Ходжави для визначення специфіки прояву установочних реакцій як внутрішніх механізмів, що визначають особливості активації творчого потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань;
- 4) проективну методику малюнкової фрустрації С. Розенцвейга для діагностики специфіки психологічних установок реагування на фрустрації, якими виступають проблемні ситуації у пізнавальній сфері особистості, що зумовлюють необхідність активації творчого потенціалу

Відповідно психодіагностичний інструментарій складався з 5 методик:

1) тест креативності Е. Торренса. Виходячи з теми дослідження, перш за все, проведено діагностичне дослідження за тестом Е. Торренса, який справедливо вважається класичним у сфері психодіагностики креативності. Він є потужним психодіагностичним інструментом, який потребує високого професіоналізму від його користувачів. Ефективність тесту зумовлена його вимірювальними можливостями. Велика різноманітність ретельно підібраних завдань надає досліднику широкі можливості для перевірки креативних здібностей. Це значно підвищує достовірність результатів, отриманих за допомогою тесту Е. Торренса, порівняно із результатами інших тестів на креативність.

Тест Е. Торренса складається з трьох частин:

- вербальна батарея (7 субтестів);
- образна батарея (3 субтести);
- звукова батарея (2 субтести).

За допомогою тесту можна не тільки оцінити рівні розвитку вербального, образного і звукового творчого мислення, але і дізнатися про якісну своєрідність цих окремих структур креативності в різних людей [136].

Для свого дослідження ми скористалися образною батареєю тесту креативності Е. Торренса. У всіх субтестах завдання потребують відповідей у формі малюнку чи зображення:

а) у першому субтесті піддослідному пропонується зобразити малюнок, при цьому як відправну точку необхідно використати певний елемент. Цей елемент – кольорова овальна пляма, що нагадує звичні предмети;

б) у другому субтесті пропонується домалювати десять незавершених фігур, що викликають у нього бажання завершити їх якнайпростішим шляхом, відповідно до законів гештальтпсихології. Тому для того, щоб створити оригінальний малюнок, піддослідний повинен протидіяти цьому потягу, стримуватися від первинного імпульсу негайно замкнути фігуру;

в) стимульним матеріалом для третього субтесту є 30 пар паралельних ліній, на основі яких необхідно створити певне зображення. Відтак піддослідний повинен пропонувати різноманітні ідеї на основі одного і того ж стимулу, долаючи при цьому ригідність мислення.

2) для діагностики психологічних установок реакції на фрустратор ми використали малюнкову методика дослідження фрустраційних реакцій С. Розенцвейга. Ця проєктивна методика одна з небагатьох, яка піддається формалізації та одержанню балового значення за основними показниками реакцій. Про високу надійність та валідність цієї методики свідчить її широке застосування в дослідженнях. Згідно з положеннями психодіагностики, проєктивні методики у поєднанні з тестовими (зокрема, Р. Кеттелла) характеризуються значною ефективністю для виявлення усвідомлених та неусвідомлених, а також приховуваних рис особистості. Автори вважають, що отримані таким чином результати можуть використовуватися як матеріал для побудови психологічних гіпотез про

виявлення деяких форм та змісту установочної спрямованості поведінки у проблемних ситуаціях. Виходячи з того, що стимулом пошуку нестандартного творчого розв'язування пізнавального завдання є його проблемність, то ця методика дозволяє з'ясувати саме установки реакцій людини на проблемну (фруструючу) ситуацію як готовність до творчого її вирішення.

За С. Розенцвейгом, фрустрація має місце у тих випадках, коли особистість зустрічає перепони, які дуже важко або взагалі неможливо подолати на шляху задоволення певної життєво важливої потреби. Рівень фрустраційної толерантності – це здатність пристосовуватись до ситуації стресу та притаманний особистості стиль поведінки у психологічно напружених ситуаціях [12, с. 182]. Відповіді піддослідного на стимульні малюнки (24 ситуації фрустрації) класифікуються за трьома напрямками реакції (на інших, на себе, відсутність агресії) та трьома типами фіксації (на об'єкті фрустрації, на самозахисті, на вирішенні фрустраційної ситуації). Отже, ця методика дозволяє визначити два основні параметри: спрямованість та тип реакції на фрустрацію.

Виділяються такі види спрямованості:

1) екстрапунітивна (Е) – реакція спрямована на живе та неживе оточення у формі підкреслення ступеня складності ситуації, пошуку зовнішньої причини фрустрації; як варіант – відповідальність чи провина за ситуацію перекладається на іншу особу;

2) інтрапунітивна (І) – реакція спрямована на власну особу, вона приймає обвинувачення або бере на себе відповідальність за розв'язування ситуації;

3) імпунітивна (М) – реакція, коли ситуація розглядається як малозначуща, як така, де немає нічиєї вини або як те, що вирішиться саме собою, слід лише почекати.

Тип реакції може бути:

1) перешкоджаюче-домінантний (OD) – підкреслюється перепона, що викликала фрустрацію; вона інтерпретується як певне благо або ж як те, що не має суттєвого значення;

2) самозахисний (ED) – суб'єкт самовиправдовується або засуджує когось стороннього;

3) упертісний (NP) – відповіді орієнтовані на вирішення проблеми будь-якою ціною, реакція набуває форми вимоги допомоги з боку інших осіб.

3) для діагностики особистісних особливостей використовувався тест Кеттелла 16-PF. Методика “16 особистісних факторів” (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16 PF) Р. Кеттелла є поліфакторним особистісним опитувальником, розробленим у 1950 р. та доопрацьованим протягом наступних двадцяти років. Ця методика може застосовуватися як у груповому варіанті, так і індивідуально, як у батареї з іншими методиками, так і ізольовано. Цей опитувальник ґрунтується на підході дослідження особистості на основі теорії рис, тому сьогодні різні модифікації 16 PF вважаються найбільш розповсюдженим засобом експрес-діагностики особистості. Вони використовуються у ситуаціях, коли необхідне знання індивідуально-психологічних особливостей людини та їхнє співвідношення у профілі. Опитувальник діагностує риси особистості, які Р. Кеттелл називає конституційними факторами. Відповіді піддослідних на 105 запитань методики дають змогу з'ясувати 16 особистісних факторів, змістом яких є:

MD – “адекватність – неадекватність самооцінки особистості”;

A – “ замкненість – відкритість”;

B – “інтелектуальні можливості”;

C – “емоційна рухливість – емоційна стійкість”;

E – “підлегливість – домінування”;

F – “занепокоєність – безтурботність”;

G – “піддатність почуттям – нормативність поведінки”;

H – “боязкість – сміливість”;

I – “жорсткість – чутливість”;

L – “довірливість – підозрілість”;

M – “практичність – непрактичність”;

N – “прямолинійність – дипломатичність”;

O – “впевненість у собі – тривожність”;

Q1 – “консерватизм – радикалізм”;

Q2 – “конформізм – нонконформізм”;

Q3 – “низький самоконтроль – високий самоконтроль”;

Q4 – “розслабленість – напруженість”.

Окрім того, методика дозволяє з’ясувати такі додаткові фактори:

F₁ – “низька тривожність – висока тривожність”;

F₂ – “інтроверсія – екстраверсія”;

F₃ – “сенситивність, чутливість до тонкощів – реактивна врівноваженість, стабільність”;

F₄ – “конформність, стриманість – незалежність, сміливість”.

Згідно з поглядом Р. Кеттелла, природні риси людини зумовлені наявністю певних факторів, що й зумовило наш вибір для комплексного дослідження особистісних особливостей юриста.

4) метод фіксації установки за Д. М. Узнадзе. Ця методика спрямована на виявлення характеристик поведінкових установок. Як зазначали представники тбіліської школи установки, для розуміння структури установки особистості та природи інтегруючого чинника психічного життя має бути використаний комплексний метод дослідження. Центральне місце серед таких методів займає класичний метод вивчення фіксованої установки – метод дослідження формальноструктурних аспектів установки.

Модель цього методу така: за допомогою інструкції перед піддослідним ставиться завдання порівняння різних величин (пізнавальна потреба), після чого в установочних дослідах він порівнює два різні за

розміром кола, які йому демонструють одночасно. Експозиція цих об'єктів проводиться 15 разів. Повторення установочних дослідів необхідне для закріплення (фіксації первинної установки, яка актуально виникає при кожній окремій експозиції – розрізнення величини (більше і менше) об'єктів. В умовах цього експерименту установка виникає як результат взаємодії потреби (розрізнити розмір чи об'єм) і об'єктивної ситуації (існування відмінності у величинах). Після установочних проводяться критичні досліди. Цього разу суб'єкту подають абсолютно рівні сфери. Під впливом виробленої і зафіксованої в попередній серії дослідів установки піддослідний сприймає рівні кулі як нерівні.

Установочні експозиції створили у суб'єкта такий стан, який викличе ілюзорну оцінку рівних сфер. Цей стан можна розглядати як певну готовність, або, точніше, установку особистості до здійснення певної дії. В структуру характеру особистості, виявлену методом аналізу фіксованої установки, включаються з певною закономірністю й мотиви, які є змістовно-мотиваційною стороною установки великої особистісної ваги [95]. Серед всієї гами можливих результатів зупинимось на тих, що мають особливе значення при вивченні готовності до активації креативного потенціалу.

Як наголошував Д. М. Узнадзе, сукупність властивостей особистості – це сукупність фіксованих диспозиційних установок. Відтак ці установки характеризуються тими ж ознаками, які приписуються властивостям. У цьому випадку в порівнянні з поняттям властивості поняття установки має перевагу більшої особистісної значущості, оскільки для вироблення і фіксації установки особистості можна створити відповідні умови, а її перебіг перетворити на предмет безпосереднього спостереження. І, найголовніше, емпірично можна довести, що основа стійкості і стабільності креативної поведінки пов'язана з природою установки, створеної на перетині потреб і ситуації, зокрема характерні для неї ознаки (константність, стабільність,

генералізованість тощо) обумовлюють специфічні властивості поведінки [94; 53].

Залежно від здатності людини до об'єктивування Д. М. Узнадзе описує три типи особистості:

1) динамічний – особистість має розвинуту здібність до об'єктивування і володіє готовністю легко адаптуватися та перемикати поведінкову активність відповідно до ситуації;

2) статичний – особистість проявляє гіпероб'єктивування, яке проявляється в постійній затримці імпульсів своїх установок і виборі доцільних видів поведінкової активності лише на основі вольових зусиль;

3) варіабельний – особистість володіє достатньою легкістю об'єктивування, але не має належних вольових здібностей для її реалізації.

Ми проводили дослідження індивідуальних особливостей поведінкових фіксованих установок у студентів-юристів за класичною методикою. В установочному досліді спочатку експонувалися 15 пар різних за розміром кіл. Далі демонструвалися кола одного розміру до повного зникнення ілюзій їх відмінності. При цьому ми фіксували кількість контрастних та кількість асимілятивних ілюзій. На основі цього визначалися динамічні характеристики установок.

5) метод вербальної установки З. І. Ходжави. Наступною методикою, яку ми використали у дослідженні, став дослід фіксованої установки на якісні відмінності, запропонований З. І. Ходжава [142].

За своїм змістом цей метод має спільні теоретичні засади із методом фіксованих установок Д. М. Узнадзе, однак спрямований на дослідження когнітивних установок, що є вкрай важливим для розв'язування проблеми вивчення механізмів креативного компонента мислення юриста.

У цій методиці досліджуваному пропонуються для читання 20 слів англійської мови, написані прописними латинськими літерами. Після цього йому дають прочитати слова (20 і більше) українською мовою, але в яких

використовуються схожі з латинськими за написанням літери, які можна прочитати і латинською. Слова англійської мови першого ряду, написані латинським шрифтом, використано як установочні, а наступні – як критичні.

У цьому досліді фіксується установка на читання латинських слів: читаючи ряд слів, піддослідний налаштовується читати латинською мовою. Слова, написані українською мовою, відіграють роль критичних, і з'ясовується, що піддослідний читає їх відповідно до установки, що виробилась раніше – як латинські слова.

Обрані методи, окрім відносно простої процедури проведення та обробки даних, мають перевагу у тому, що більшість із них і раніше досить широко використовувались для психологічного вивчення інших категорій фахівців, що дозволяє бути впевненим у їхній надійності.

За допомогою цих методів ми одержали такі параметри: перший рівень – творчий потенціал професійного мислення майбутнього юриста. Другий рівень характеризується сукупністю стійких якостей, що сформувалися в процесі соціалізації та проявляються як у вигляді типових реакцій та дій, так і свідомої діяльності. Третій рівень стосується особливостей формування та актуалізації установочної готовності до активації креативного потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань.

Для статистичної обробки отриманих результатів ми використали низку математичних методів. На підставі первинної обробки результатів психологічного обстеження працівників органів внутрішніх справ склалися аналітичні таблиці та матриці даних. Далі отримані дані піддавалися методам статистичного аналізу.

Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою первинних і вторинних методів математичної статистики:

- метод аналізу усереднених значень профілю;
- кореляційний аналіз за r_s критерієм Спірмена – метод статистичного дослідження взаємозалежності між змінними, пов'язаними кореляційними

зв'язками, застосовувався для встановлення напрямку та щільності зв'язків між досліджуваними показниками.

Експериментальні матеріали, отримані в ході цього дослідження, піддавалися статистичній обробці за допомогою стандартних і апробованих програм для персональних ЕОМ. Використовувалися спеціалізовані пакети прикладних програм для психологічних досліджень (“SPSS 13.0”, “SPSS 20.0” та “Microsoft Office Excel 2003”), що забезпечують виконання загальноприйнятих одномірних статистик і багатомірних математично-статистичних методів.

2.2 Аналіз провідних психологічних детермінант формування готовності до активації креативного мислення юриста

Наступним кроком нашого дисертаційного дослідження став аналіз одержаних в ході експериментального вивчення результатів. Це дозволило не лише переконатися в доцільності обраної діагностичної батареї методик, але й з'ясувати якості та характеристики, які необхідно розвивати у майбутніх юристів з метою активації їхнього креативного потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань.

Одержані первинні дані оброблялись за стандартними програмами варіаційної статистики з обрахуванням середніх значень, кореляційного та факторного аналізу. Після проведення експерименту і збору даних підраховано початкові (вихідні) результати, на основі яких зроблений груповий аналіз усередненого профілю представників досліджуваного контингенту майбутніх юристів.

У результаті проведення першого констатувального етапу дослідження, для можливості порівняння та визначення особливостей кожної з вибірок, ми обчислили усереднені профілі студентів юридичного та психологічного

факультетів (див. Додаток А). При аналізі отриманих даних ми використовували метод порівняння узагальненого усередненого профілю.

Як підсумок проведеного аналізу усереднених значень досліджуваної та контрольної вибірки студентів за методикою Е. Торренса на предмет з'ясування креативного потенціалу одержані такі порівняльні результати (див. табл. 2.2.1.):

Таблиця 2.2.1.

Усереднені показники креативності експериментальної та контрольної груп студентів за методикою Е. Торренса

Методика	Показники	Юристи	Психологи	Різниця
Тест Е. Торренса	Швидкісність	61,6	66,7	-5,1
	Оригінальність	43,4	51,8	-8,4
	Розробленість	52,4	53,3	-0,9
	Назва	42,4	46,5	-4,1
	Замикання	49,4	50	-0,6
	ОК	49,8	53,7	-3,9

Показники за тестом Е. Торренса у психологів є вищі, ніж у юристів, що свідчить про наявність у студентів факультету психології краще розвинутого творчого потенціалу. Так, зокрема сукупний показник загального рівня креативності у психологів вищий на 3,9 балів, аніж у юристів і загалом сягає 53,7, що вказує на достатній рівень розвитку креативного потенціалу. Натомість у юристів загальний показник не доходить до половини, залишаючись в усередненому профілі на рівні 49,8.

Це може бути пояснене тим, що підготовка юристів завжди базується на дотриманні жорстких процесуальних регламентів, а це ускладнює формування готовності до нестандартного мислення. Часто юристи

обмежуються постановами Верховного суду як інструкцією для шаблонного розв'язування правових питань, забуваючи про той факт, що всі постанови та коментарі до діючих законів мають тільки рекомендаційний характер і не обмежують юриста в обранні власного вирішення конкретного питання у рамках норми закону. Наслідком цього у юристів ще на стадії навчання формується певний консерватизм мислення, який заважає проявляти нестандартність та креативність при розв'язуванні пізнавальних завдань юридичної діяльності.

Як видно з порівняльної таблиці, особливо страждає від цього оригінальність розв'язування поставленого проблемного завдання (-8,4), швидкість прийняття нестандартного рішення (-5,1), а також спостерігаємо нерозвиненість вербальної креативності (- 4,1).

З цього випливає нагальна необхідність перегляду програми професійно-психологічної підготовки правників у бік підсилення практичної складової, спрямованої на розвиток професійно значущих якостей юриста загалом і креативного потенціалу його мислення зокрема. Ця проблема впевнено може бути екстрапольована на всі навчальні заклади України, у яких готують майбутніх юристів, адже, як відомо, у навчальних програмах цього фахового напрямку спостерігається суттєвий брак професійно зорієнтованих дисциплін. А це є неприпустимим, бо, як доводилося у попередньому розділі, професія юриста належить до соціономічних творчих професій, у якій ефективність діяльності безпосередньо обумовлена:

а) сформованістю відповідних професійно значущих якостей юриста загалом і креативності зокрема;

б) оволодіння фахівцем спеціальними прикладними психологічними технологіями ефективної взаємодії з іншими учасниками правових відносин.

Наступним кроком нашого дослідження стане опис узагальненого психологічного профілю майбутнього юриста, який визначався за поліфакторною методикою Р. Кеттелла. Це необхідно для з'ясування

провідних індивідуально-психологічних особливостей фахівців юридичного спрямування. Звісно, ми не очікуємо від студентів-юристів комплексу сформованих професійно значущих якостей правника, проте навіть на цьому становленні оптантів можна побачити комплекс особистісних особливостей, що принаймні відрізняють їх від майбутніх фахівців іншого професійного спрямування.

У результаті проведеного аналізу усереднених значень досліджуваної та контрольної вибірки студентів за методикою Р. Кеттелла на предмет з'ясування особистісного профілю одержано такі порівняльні результати (див. табл. 2.2.2.):

Таблиця 2.2.2.

Усереднені показники психологічних профілів експериментальної та контрольної груп студентів за методикою Р. Кеттелла

Методика	Показники	Юристи	Психологи	Різниця
Опитувальник Р. Кеттелла (16 PF – 105С)	MD	8,3	6,5	1,8
	A	7	8,7	-1,7
	B	3,2	4,5	-1,3
	C	5,2	7	-1,8
	E	7,9	6,3	1,6
	F	6,8	9	-2,2
	G	7,5	6	1,5
	H	6,7	7	-0,3
	I	6	8	-2
	L	8,3	8,0	0,3
	M	6,2	8	-1,8
	N	7,2	7,7	-0,5
	O	7,4	5,7	1,7
	Q ₁	6	4,5	1,5
	Q ₂	5,8	5,7	0,1
	Q ₃	7,6	7	0,6
	Q ₄	5,9	5,6	0,3
	F ₁	6,5	6,4	0,1
	F ₂	7,2	8,5	-1,3
	F ₃	4,9	3,8	1,1
F ₄	6,1	5	1,1	

Розглянемо перш за все профіль майбутнього юриста, для чого проаналізуємо найбільш виражені особистісні риси профілю, які відрізняються від середнього значення, що перебуває на умовній межі 6,5 балів. Для цього ми підраховали у балах відмінність кожного фактору від центрального значення у 6,5 балів, після чого проранжували їх за значенням вираженості, на підставі чого й наводимо аналіз виявлених якостей по низхідній від більш вагомих до менш. Одразу хотілося б зазначити, що ми обмежимось розглядом тільки тих факторів, які мають більш-менш виражену відмінність від середнього значення, принаймні у 1 бал (див. табл. 2.2.3.).

Таблиця 2.2.3.

Характеристика вираженості провідних факторів профілю майбутніх юристів за методикою Р. Кеттелла.

Фактори	Бал	Вираженість риси	Рейтинг
A	7	0,5	
B	3,2	-3,3	1
C	5,2	-1,3	5
E	7,9	1,4	4
F	6,8	0,3	
G	7,5	1	7
H	6,7	0,2	
I	6	-0,5	
L	8,3	1,8	2
M	6,2	-0,3	
N	7,2	0,7	
O	7,4	0,9	
Q ₁	6	-0,5	
Q ₂	5,8	-0,7	
Q ₃	7,6	1,1	6
Q ₄	5,9	-0,6	
F ₁	6,5	0	
F ₂	7,2	0,7	
F ₃	4,9	-1,6	3
F ₄	6,1	-0,4	

Як видно з наведеної таблиці, найбільш вираженим у профілі є показник фактору В – “інтелектуальні можливості”, що вказує на певну обмеженість розумового потенціалу. Виходячи ж з того, що професійна креативність юриста ґрунтується на фаховій освіченості, досвіді та загальному рівні розумових здібностей, цей показник зниження розумового потенціалу може визначати відсутність відповідної основи для подальшого розвитку творчих здібностей при вирішенні пізнавальних завдань юридичної діяльності.

Наступним за значенням є показник фактору L – “підозрілість”. Цей показник засвідчує, що у майбутніх юристів домінує недовірливе ставлення до навколишньої дійсності. Це може бути, з одного боку, корисною рисою, адже юристу за родом діяльності доводиться стикатися з нещирістю суб’єктів професійної взаємодії. Тому ця якість визначає насторожене та обережне ставлення до фактів та явищ, з якими доводиться мати справу у правовому полі. З іншого боку, така підозрілість може відображати внутрішній рівень недовірливого ставлення і до самого себе та власних можливостей, що породжує острах до нестандартних пошуків творчого розв’язування пізнавальних завдань, та, зрештою, гальмує готовність до креативних рішень.

Далі слід зупинитись на показнику фактора F₃ – “сенситивність та чутливість до тонкощів”. Прояв цього показника вказує, що у світосприйнятті майбутні юристи зорієнтовані на чутливості до тонкощів навколишньої дійсності, що може сприяти більш глибокому проникненню у сутність проблем та внутрішніх станів суб’єктів взаємодії. З іншого ж боку, зниження балового значення цієї якості обумовлює втрату врівноваженості та стабільності, що робить особистість піддатною ситуативним впливам та внутрішнім станам. А це також через певне емоційне забарвлення, зменшує цілеспрямованість та систематичність організації власної активності при розв’язуванні проблемних пізнавальних завдань.

Наступною особливістю є вираженість показника фактора E – “домінування”. З цього випливає, що у майбутніх юристів виробляється активна ініціативна лідерська позиція при організації взаємодії з суб’єктами професійної діяльності. Це сприяє розвитку інтернальності, що може бути сприятливим тлом для формування подальшої впевненості у собі та своїх професійних можливостях. Хоча на цьому етапі становлення це може бути ознакою і захисної реакції домінантності над іншими як випереджального пригнічення потенційно небажаних впливів.

Тепер зупинимось на показнику фактора C – “емоційна рухливість”, який демонструє знов-таки емоційну лабільність, про що вже опосередковано йшлося при аналізі фактора F₃. Схильність до емоційного реагування пригнічує критичність мислення, що обмежує здатність майбутнього юриста до об’єктивної оцінки фактів та обставин пізнавального завдання. Нестача емоційної стійкості знижує витривалість та підвищує ризик імпульсивних, необдуманих рішень. Звісно, це може інколи сприяти спонтанному нестандартному розв’язуванню пізнавального завдання, але хибність такого “творчого” акту зумовлена невваженою оцінкою вихідних даних пізнавального завдання, що підвищує ризик помилки.

Також не можна знехтувати і проявом показника фактора Q₃ – “високий самоконтроль”. Він хоча і не настільки яскраво виражений, як попередні, однак привертає до себе увагу і вказує на схильність до внутрішньої змобілізованості та намагання контролювати власні поведінкові прояви. У загальнопрофесійному сенсі це є доброю ознакою, однак з погляду розвитку креативного потенціалу може вносити певні обмеження через стримання власних інтуїтивних рішень. Зокрема, надмірний самоконтроль гальмує спонтанні вияви творчого пошуку.

І на завершення торкнемося прояву фактора G – “нормативність поведінки”, що вказує на схильність майбутнього юриста дотримуватися

встановлених норм поведінки та регламенту власної активності встановленими порядками. Знов-таки, з погляду просоціальної спрямованості юриста, це є досить позитивною якістю, адже сприяє його внутрішній зорієнтованості на закріплені у суспільстві норми поведінки. Але така спрямованість може переноситися і на професійні рішення, через що формувати схильність до дотримання традиційних форм розв'язування пізнавальних завдань. Зважаючи на досить догматичну форму організації навчального процесу правників, це може сформувати спрямованість майбутнього юриста на прийняття “унормованих” всілякими коментарями та рекомендаціями рішень при розв'язуванні пізнавальних завдань навіть у тих випадках, де було б доцільно проявити нестандартний творчий підхід.

Тепер для порівняння наведемо провідні особливості профілю контрольної групи з числа майбутніх психологів для з'ясування основних відмінностей від профілю майбутніх юристів. При цьому ми так само підраховали у балах відмінність кожного фактора від центрального значення, після чого проранжували їх за значенням вираженості, на підставі чого і наводимо аналіз виявлених якостей по низхідній від більш вагомих до менш. Однак зазначимо, що при інтерпретації одержаних результатів профілю психологів ми не будемо вдаватися до такого ґрунтового аналізу, як це було у випадку з юристами, через те, що це виходить за межі нашого дослідження. Таке порівняння потрібне лише для визначення індивідуально-психологічних характеристик профілю майбутніх юристів (див. табл. 2.2.4.).

Таблиця 2.2.4.

Характеристика вираженості провідних факторів профілю контрольної групи з числа майбутніх психологів за методикою Р. Кеттелла.

Фактори	Бал	Вираженість риси	Рейтинг
A	8,7	2,2	3
B	4,5	-2	4
C	7	0,5	
E	6,3	-0,2	
F	9	2,5	2
G	6	-0,5	
H	7	0,5	
I	8	1,5	10
L	8,0	1,5	9
M	8	1,5	8
N	7,7	1,2	11
O	5,7	-0,8	
Q ₁	4,5	-2	6
Q ₂	5,7	-0,8	
Q ₃	7	-0,5	
Q ₄	5,6	-0,9	
F ₁	6,4	-0,1	
F ₂	8,5	2	5
F ₃	3,8	-2,7	1
F ₄	5	-1,5	7

На першому місці у профілі психолога також спостерігається фактор F₃ – “сенситивність, чутливість до тонкощів”. Цей фактор виявлено і в юристів та вказує на інтуїтивну чутливість до зовнішніх обставин. Далі виокремлюється фактор F, який демонструє безтурботність та необтяженість особистості повсякденними рутинними проблемами. У сукупності з відкритістю (фактор A), екстраверсією (фактор F₂) мрійністю (фактор M) та чутливістю (фактор I) така розгальмованість підкреслює активне світосприйняття, відкритість до нових контактів та нового досвіду. Загалом це сприяє накопиченню життєвих та професійних вражень, що дозволяє знаходити нестандартні рішення при розв’язуванні психологом професійних

пізнавальних завдань. Водночас спостерігається недостатній рівень розумового потенціалу (фактор В), що на тлі консерватизму (фактор Q₁) та конформної стриманості (фактор F₄) суттєво обмежує готовність до нестандартних чи радикальних вирішень пізнавальних завдань та неординарних творчих кроків. Аналогічно і показник підозрілості (фактор L), як і в майбутніх юристів, стримує зовнішню активність. Хоча прояв гнучкості в організації міжособистісної взаємодії та дипломатичності (фактор N) вказує на готовність перебудовувати стосунки залежно від ситуації та приймати для цього нові тактичні рішення.

Із зазначеного випливає, що спільними рисами для майбутніх фахівців є сенситивність (фактор F₃), підозрілість (фактор L) та недостатній рівень розвитку розумового потенціалу (фактор В). Виходячи з того, що ці якості входять до переліку основних рис експериментальної та контрольної групи, вважаємо, що вони, найімовірніше, є ознаками, притаманними студентській аудиторії, і не визначають специфіки професії через полярну відмінність сутності професійної діяльності представників цих фахових напрямів.

Отже, можна констатувати, що узагальнені профілі за методикою Р. Кеттелла у юристів та психологів відрізняються. Найбільш суттєві відмінності є між показниками шкали F, що свідчить про стриманість та розсудливість юристів, на відміну від психологів, які виявляють імпульсивність, енергійність та динамічність. Іншою суттєвою диференційною ознакою став показник I, який вказує на те, що юристи є більш практичними та реалістичними у порівнянні з психологами, яким властива стійкість, емпатія, співчуття та розуміння інших людей. Наступна відмінність – за показником M, що означає дотримання загальноприйнятих норм та увагу до дрібниць, на відміну від розвиненої уяви в іншій групі. Різниця за показником C вказує на нестійкість в інтересах, лабільність, неспокій у юристів, натомість у психологів спостерігається більша емоційна зрілість та працездатність. За фактором A обидві групи отримали високі

оцінки, проте юристи у порівнянні з іншою групою, є менш емоційні, уважні та строго оцінюють людей. Також існує певна відмінність за фактором О, яка вказує, що перша група є більш тривожною та вразливою.

На основі проведеного аналізу усереднених значень досліджуваної та контрольної вибірки студентів за методикою С. Розенцвейга на предмет з'ясування особистісного стилю реагування на проблемні (фруструючі) ситуації, які потребують адекватного розв'язування, одержано такі порівняльні результати (див. табл. 2.2.5.):

Таблиця 2.2.5.

Усереднені показники психологічних профілів експериментальної та контрольної груп студентів за методикою С. Розенцвейга

Методика	Показники	Юристи	Психологи	Різниця
Дослідження фрустраційних реакцій за С. Розенцвейгом	E	7,5	7,3	0,2
	I	6	9,1	-3,1
	M	10,4	7,6	2,8
	OD	4,6	6,4	-1,8
	ED	9,6	9,5	0,1
	NP	9,8	10	-0,2

За методикою діагностики реакції на фрустрацію С. Розенцвейга, в експериментальної групи юристів провідною поведінковою реакцією є імпульсивна, тобто фруструюча ситуація спочатку розглядається як така, що є малозначущою, і може або не вплинути на особистість, або вирішитися самостійно. Це однозначно є непродуктивною реакцією, адже ситуації, у яких юрист повинен активно діяти, потребують інтернальності з вираженим внутрішнім локусом контролю. Інакше це загрожує втратою ініціативи, інертністю та зниженням тенденції до розкриття власного творчого

потенціалу при розв'язуванні пізнавальних проблемних завдань юридичної діяльності. Доречно зазначити, що друге місце займає екстрапунітивна реакція, тобто намагання перекласти вирішення ситуації на когось іншого. В останню чергу – інтрапунітивна реакція, тобто прийняття відповідальності на себе. Така пасивна позиція заважає активному пошуку нестандартних шляхів вирішення проблемних ситуацій, що потребує ретельної уваги при організації професійної підготовки майбутніх фахівців.

Водночас є підстави для позитивного прогнозу, адже за типом реакції на проблемну ситуацію у юристів спостерігається спрямованість на її розв'язування (NP) при неохочості до інертного самоусунення від вирішення питань за типом реакції OD. Але той факт, що лише з незначною відмінністю від провідного типу реакції, виступає схильність до реагування за типом ED, вказує, що все-таки майбутні юристи готові до малопродуктивної реакції самовиправдання, замість активного її вирішення. Звісно, що у певних ситуаціях діяльність юриста передбачає захист власних інтересів або інтересів клієнта шляхом переадресації відповідальності на іншу сторону (зокрема, і шляхом виправдання або зустрічного звинувачення), але однаково, така тактика може бути продуктивною тільки при зорієнтованості юриста на розв'язуванні проблеми, а не на самовиправданні.

Загалом, слід зазначити, що ефективність поведінки у проблемній ситуації, яка, зокрема, й стимулює пошук нових нестандартних творчих рішень, найбільш яскраво може актуалізуватися при поєднанні інтрапунітивності з типом реакції на розв'язування проблеми (I + NP), чого у профілі майбутніх юристів ми не спостерігаємо.

Доречно зазначити, що аналізований профіль контрольної групи студентів-психологів виявив саме таке сприятливе поєднання інтрапунітивності з типом реакції на розв'язування проблеми (I + NP), яке сприяє ефективності поведінки у проблемній ситуації та стимулює пошук

нових творчих рішень. Так, зокрема, із суттєвим відривом від інших форм реакцій на проблемну ситуацію у психологів виступає інтрапунітивність, а за типом реакції – зорієнтованість на розв’язування проблеми. Мабуть, така установка поведінки у проблемних ситуаціях може бути виправдано екстрапольована і на готовність до активного використання творчого потенціалу при вирішенні пізнавальних завдань, особливо за наявності нестандартних умов динамічної міжособистісної взаємодії з клієнтом. Через що вище виявлені особливості прояву креативності психологів можуть бути також пояснені.

За методикою установочних проб Д. М. Узнадзе та З. І. Ходжави, спостерігаємо досить незначну відмінність у динамічних особливостях формування поведінкових установок контрольної та досліджуваної груп майбутніх фахівців (див. табл. 2.2.6.).

Таблиця 2.2.6.

Усереднені показники психологічних профілів експериментальної та контрольної груп студентів за методиками Д. М. Узнадзе та З. І. Ходжави

Методики	Показники	Юристи	Психологи	Різниця
Візуальна установка	Асиміляція	0,03	0,03	0
	Контраст	8,2	6,9	1,3
	“=”	11	12,3	-1,3
Вербальна установка	Асиміляція	6,9	6,9	0
	“=”	6,9	6,9	0
	“+–”	1,26	1,3	-0,04

Найбільш вираженою відмінністю є показник контрастних ілюзій, який у представників майбутніх юристів більший, аніж у студентів-психологів. З цього можна зробити висновок про більшу ригідність сформованих установок та більшу тривалість позбавлення від них. З одного боку, це є позитивним показником, адже якщо сформувати активну установку до

використання творчого пошуку вирішення професійних завдань, такі установки будуть більш активні та сприятимуть готовності до активного використання креативного потенціалу юристом. Однак у випадку констатованої вище сформованої спрямованості на консервативне дотримання сталих форм розв'язування пізнавальних завдань при вирішенні проблемних ситуацій професійної діяльності, такі установки заважатимуть готовності до нестандартного творчого мислення.

У контрольній групі майбутніх психологів спостерігається дещо відмінна картина, через що у них ще наявний потенціал гнучкого реагування та полегшеного перегляду неефективних способів вирішення проблемних ситуацій пізнавальної діяльності.

Наступним кроком нашого дослідження було створення узагальненого профілю представників вибірки, які продемонстрували високі показники креативності. Підводячи проміжний висновок, можна констатувати, що загальний профіль особистісних детермінант представників вибірки з високими показниками креативності характеризується такими ознаками:

- сильне відчуття обов'язку, висока нормативність, зорієнтованість на норми (закону), догматичність;
- висока самооцінка, сильний характер, домінантність, честолюбство, лідерські якості;
- енергійність, підвищена мотивація, активованість, наполегливість;
- поміркована чутливість, емоційна лабільність, емотивність;
- комунікативність, соціабельність, соціальна контактність, соціальна сміливість;
- обережність, самоконтроль, зорієнтованість на факти, а не на думку інших, надмірна обережність, недовірливість, обачливість, тривожність, неспокій;
- критичність, аналітичність, проникливість, скрупульозність, високий творчий потенціал, багата уява, прагматичність.

Водночас усереднений профіль не відображає провідних динамічних тенденцій та не дає можливості окреслити провідні психологічні детермінанти, які визначають формування креативного потенціалу мислення при розв'язуванні пізнавальних завдань юридичної діяльності. Тому наступним етапом нашого дослідження було проведення математико-статистичного аналізу основних кореляційних зв'язків всіх досліджених показників використаних методик відносно показників креативності та установочних реакцій у профілі майбутніх юристів.

Загалом кореляційне дослідження – це вивчення співвідношення двох (або декількох) змінних, які характеризують наявні індивідуальні відмінності людей та їх поведінки. На відміну від експерименту, тобто активного управління станами незалежної змінної, у кореляційному дослідженні перевіряються гіпотези про взаємозв'язки між уже існуючими характеристиками, що необхідне також для визначення діагностичної цінності тестів, які вимірюють ці характеристики. Кореляційні дослідження проводяться, як правило, з великою кількістю піддослідних (як у нашому випадку), із застосуванням статистичних способів контролю (для виокремлення можливих детермінант відмінностей, що вивчаються, використовується, зокрема, факторний аналіз).

Його розрізняють за такими параметрами:

1) можливість інтерпретації однієї із змінних як незалежної – або ця змінна передуює іншій у часі (що дозволяє висловити емпіричне припущення про їх причинно-наслідковий зв'язок), або не передуює;

2) можливість обчислення коефіцієнта кореляції;

3) мета – або власне пізнавальна, теоретична, або виключно прикладна.

Отже, кореляція – це реально спостережуваний факт, приклад взаємозв'язку того чи іншого стану незалежної змінної з певним значенням залежної змінної [54].

Отримані результати дослідження дозволили вирішити задачу про існування зв'язків між провідними властивостями особистості та креативністю майбутніх юристів. Це дасть можливість виокремити провідні детермінанти розвитку креативності, на основі яких може бути розроблена відповідна тренінгова розвивальна програма, спрямована на розвиток професійно значущої креативності мислення.

Для вирішення цього завдання ми використовували метод множинних кореляцій, який дозволяє виявити загальну структуру кореляційних залежностей, що існують всередині багатомірного експериментального матеріалу. Результати застосування цього методу наведені у матриці кореляцій (див. Додаток Б).

Для реалізації поставленого завдання з'ясувати провідні детермінанти розвитку креативного потенціалу юриста, ми проаналізували кореляційні зв'язки між показниками креативності за тестом Е. Торренса та показниками фіксованої установки за методиками Д. М. Узнадзе.

В результаті аналізу виявлено, що існує позитивний кореляційний зв'язок між показником “Образна креативність” ($T_{ок}$) та адекватним сприйняттям об'єму (0,0149). І навпаки, – зв'язок між показником “Образна креативність” ($T_{ок}$) та контрастом і асиміляцією є негативним. Тобто, чим вищі показники Швидкості, Оригінальності, Розробленості та Назви, тим легше згасає установка (є більш пластичною), а отже, швидше відбувається вихід на адекватне сприйняття рівності.

Показник Замикання дає позитивну кореляцію із контрастом (0,0296) і негативні кореляції з асиміляцією (-0,0091) та адекватним сприйняттям об'єму (-0,0313). Це означає, що з підвищенням показників Замикання формується установочна реакція на завершення, підвищується кількість контрастних ілюзій, повільніше відбувається вихід на адекватне сприйняття рівності. Тобто установка на креативне розв'язування поставленого завдання є стійкою та тривалою.

Можна зробити висновок, що творчий потенціал визначається високими показниками Швидкості, Оригінальності, Розробленості та Назви і низькими показниками Замикання, тобто відсутністю схильності до консервативного завершення.

На наступному етапі проаналізовано кореляційні зв'язки між показниками тесту когнітивної установки З. І. Ходжави та тесту креативності Е. Торренса і встановлено, що:

- існує позитивний кореляційний зв'язок між показником “Образна креативність” ($T_{ок}$) та правильним розпізнанням буквеного символу (0,055). Це означає, що у досліджуваних із високим рівнем креативності спостерігається менша кількість помилкового розпізнавання слів, отже, вони не схильні до консервативного застрягання на недієвих (невиправданих) стереотипах сприймання дійсності;

- негативний кореляційний зв'язок спостерігається між показником “Образна креативність” ($T_{ок}$) та асиміляцією (-0,0562) і переходом на адекватне сприйняття буквеного символу (адаптацією) (+-) (-0,01). Тобто, чим вищий рівень креативності, тим швидше відбувається адекватне сприйняття буквеного символу, знижується кількість асимілятивних ілюзій та кількість переходів на адекватне сприйняття;

- показник правильного розпізнавання буквеного символу позитивно корелює із Замиканням (0,1054), Розробленістю (0,0415), Назвою (0,0389) та Швидкістю (0,022);

- кореляційний зв'язок є негативним із асиміляцією та Замиканням (-0,1049), Швидкістю (-0,06), Розробленістю (-0,0518), Назвою (-0,0211) та Оригінальністю (-0,011);

- показник переходу, або адаптації на правильне розпізнавання буквеного символу позитивно корелює з Швидкістю (0,0975), Оригінальністю (0,0101) і Розробленістю (0,0182) та негативно корелює з Назвою (-0,0578) і Замиканням (-0,0261).

З вищенаведеного видно, що тест когнітивної установки дає більшу кількість значущих кореляцій з показниками креативності за тестом Е. Торренса, аніж показники фіксованої установки за методом Д. М. Узнадзе. Всі вони чітко виявляють тенденцію швидкого розпізнання (змістовного розпізнання) буквеного символу, що і є змістом установки.

Можна стверджувати, що швидкість трансформацій когнітивних установок вказує на несхильність до консервативного відтворення стереотипних форм пізнавальної діяльності. Тому логічним є, що креативність як психологічна готовність (тобто – установка) детермінована схильністю до такої установочної форми реагування за методикою діагностики вербальної установки.

Якщо установка, зокрема когнітивна, є неусвідомленою, то розпізнання змісту буквеного символу у слові відбувається швидше (необов'язково на свідомому рівні), що може бути діагностичним показником креативного потенціалу.

Наступним кроком було встановлення кореляційних зв'язків між показниками тесту фрустрації С. Розенцвейга та показниками тесту креативності Е. Торренса. Аналізуючи установки основних форм реакцій на проблемні ситуації екстрапунітивності, імпульсивності та інтрапунітивності з показниками креативності, виявлено, що існує позитивний кореляційний зв'язок між показником “Образна креативність” ($T_{ок}$) та екстрапунітивністю (Е) (0,1109) і негативний – з інтрапунітивністю (І) (-0,1180) та імпульсивністю (М) (-0,0399). Тобто креативність юриста зумовлена необхідністю, відстоявши власну позицію, довести юридичну відповідальність сторони опонента (відшкодування, штрафи, компенсації, судові витрати) і, як результат, – виграти судову справу.

Показник “Образна креативність” ($T_{ок}$) позитивно корелює із самозахисним типом реакції за тестом С. Розенцвейга (ЕД) (0,1083) та негативно з впертісним типом (NP) (-0,0601) та перешкодно-домінантним

типом (OD) (-0,0537). Отже, перешкодою для юриста є суперечність, яку він має вирішити на користь свого клієнта або свою користь, тому провідною реакцією, тобто типом реагування, буде самозахист. При цьому юрист не зацікавлений у поведінці за впертисним типом, тобто у самостійному вирішенні проблеми. Це пов'язане з екстрапунітивністю як схильністю перекладати відповідальність та вирішення проблеми на бік опонента.

Показник рівності у тесті вербальної установки, який безпосередньо корелює з високими показниками креативності, беремо як визначальний фактор для з'ясування провідних особистісних детермінант за методикою “16 особистісних факторів” Р. Кеттелла.

Розгляд кореляційних зв'язків будемо наводити, починаючи з факторів, що мають більш виражені кореляції, і закінчуючи менш значущими.

Отже, найбільш виражений кореляційний зв'язок між показником рівності у тесті вербальної установки спостерігається з:

- фактором Н за методикою Р. Кеттелла (-0,1304) – що означає стриманість, строге дотримання правил, швидке реагування на небезпеку, делікатність, уважність відносно інших;

- фактором І за методикою Р. Кеттелла (-0,1034) – що виявляє самовпевненість, практичність та логічність у діях, стабільність, постійність;

- фактором L за методикою Р. Кеттелла (-0,1028) – довірливість, терпимість, добра співпраця у колективі;

- фактором F₂ за методикою Р. Кеттелла (-0,0893) – що означає стриманість, інтравертованість;

- фактором С за методикою Р. Кеттелла (0,0833) – що виявляє домінування, впевненість у собі, здатність до управління ситуацією, працездатність;

- фактором О за методикою Р. Кеттелла (-0,0821) – що означає тривожність;

- фактором F_3 за методикою Р. Кеттелла (0,08) – схильність помічати тонкощі життя, стабільність, врівноваженість.

Показник “Образна креативність” ($T_{ок}$) визначається сукупністю таких особистісних якостей, як підозрілість, обережність у діях (L 0,1147); висока тривожність, зумовлена почуттям підвищеної відповідальності щодо дотримання вимог законодавства та кодексів (F_1 0,099); прямолінійність, комунікабельність, відстоювання власних професійних інтересів (N -0,0966); зібраність, енергійність, підвищена мотивація, активність, не зважаючи на втому, через безпосередню зацікавленість у вирішенні питання, яке він юридично забезпечує (Q_4 0,0959); критичність, аналітичність мислення, що зумовлена необхідністю інтерпретувати кожен конкретну ситуацію в межах правової норми (Q_1 0,0915).

Отже, особистісними рисами потенційно креативного юриста є: почуття обов’язку, висока нормативність, зорієнтованість на норми закону, догматичність, висока самооцінка, сильний характер, домінантність, честолюбство, лідерські якості, енергійність, підвищена мотивація, активованість, наполегливість, поміркована чутливість, емоційна лабільність, емотивність, комунікативність, соціабельність, соціальна контактність, соціальна сміливість, обережність, самоконтроль, зорієнтованість на факти, а не на думку інших, надмірна обережність, недовірливість, обачливість, тривожність, неспокій, критичність, аналітичність, проникливість, скрупульозність, багата уява, прагматичність.

Водночас виявлені провідні зв’язки дозволяють визначити якості особистості юриста, впливаючи на які можна досягнути розвитку креативного мислення при розв’язуванні пізнавальних завдань професійної діяльності. Перш за все необхідно розгальмувати здатність до оригінальності та швидкості креативних реакцій загалом і у сфері вербальних проявів зокрема, адже юридична діяльність оперує, насамперед, саме вербальною інформацією. Цьому сприятиме розвиток прямолінійності, природності,

безпосередності, розкутості на фоні збільшення енергійності, мотивованості та активності.

Відповідно до мети, варто знижувати консерватизм поглядів шляхом розвитку радикалізму та схильності до новаторства. Необхідною умовою є формування стійкої мотивації розвитку власного інтелектуального потенціалу, завдяки чому зростатиме аналітичність та критичність мислення. Важливою є оптимізація настороженості та внутрішньої напруженості шляхом збільшення довіри до самого себе у формі розумного егоцентризму.

Натомість, установочна активність творчого пошуку потребує готовності до певного прояву екстрапунітивності як зорієнтованості на зовнішню активну зміну обставин, замість непродуктивної імпунітивності як примиренні із зовнішніми обставинами. Враховуючи специфіку юридичної діяльності, невід'ємною складовою якої є відстоювання та захист інтересів клієнта, важливим є вплив на захисний тип реагування. Адже креативність юриста, провідною функцією якого є організація ефективного захисту інтересів, які відстоюються, безпосередньо пов'язана із самостійністю, адже у правовому полі це є основним завданням правника, як при захисті правових норм, так і інтересів клієнта.

У своїй сукупності, за умови ефективного розвитку професійно значущих якостей, які визначають творчий потенціал юриста, це призведе до збільшення адаптивних здібностей через прискорення процесу позбавлення від зайвих ілюзій та консервативних стереотипів. Тим більше, що творчий потенціал передбачає відмову від усталених моделей вирішення проблемних ситуацій на користь пошуку нестандартних, інноваційних шляхів розв'язування професійних завдань.

Висновки до розділу 2

У процесі проведення констатувального етапу емпіричного дослідження ми з'ясували, що рівень розвитку креативності майбутніх юристів є недостатнім, що вказує на прогалини в організації їхньої професійно-психологічної підготовки. Зважаючи на певний “консерватизм” юриспруденції як науки, інтенсивне занурення студента-юриста у процес вивчення права призводить до формування відповідних установок стереотипного мислення. Підтвердженням цього є виявлений вищий рівень загальної креативності студентів-психологів, профільні дисципліни яких мають більш вільну плюралістичну толерантність поглядів. Такий стан визначає підвищену актуальність впровадження в систему підготовки юристів цілеспрямованих психологічних заходів розвитку креативного потенціалу шляхом розгальмування відповідних стримуючих установок.

Отже, особистісними рисами потенційно креативного юриста є: сильне відчуття обов'язку, висока нормативність, зорієнтованість на норми закону, догматичність, висока самооцінка, сильний характер, домінантність, честолюбство, лідерські якості, енергійність, підвищена мотивація, активованість, наполегливість, поміркована чутливість, емоційна лабільність, емотивність, комунікативність, соціабельність, соціальна контактність, соціальна сміливість, обережність, самоконтроль, зорієнтованість на факти, а не на думку інших, надмірна обережність, недовірливість, обачливість, тривожність, неспокій, критичність, аналітичність, проникливість, скрупульозність, багата уява, прагматичність.

Виявлені провідні зв'язки дозволяють визначити якості особистості юриста, впливаючи на які можна досягнути розвитку креативного потенціалу. Необхідно розгальмувати здатність до оригінальності та швидкості креативних реакцій загалом і у сфері вербальних проявів зокрема, чому сприятиме розвиток природності, безпосередності, розкутості

на фоні збільшення енергійності, мотивованості та активності. Слід знижувати консерватизм поглядів шляхом розвитку схильності до новаторства, формувати стійку мотивацію розвитку власного інтелектуального потенціалу, завдяки чому зростатиме аналітичність та критичність мислення. Оптимізувати настороженість та внутрішню напруженість шляхом збільшення довіри до самого себе.

Натомість, установочна активність творчого пошуку потребує готовності до певного прояву екстрапунітивності із захисним типом реагування, замість непродуктивної імпунітивності. Це призведе до збільшення адаптивних здібностей через прискорення процесу позбавлення від зайвих ілюзій та консервативних стереотипів вирішення проблемних ситуацій на користь пошуку нестандартних, інноваційних шляхів розв'язування професійних завдань.

Основний зміст результатів другого розділу дисертації відображений у таких публікаціях автора:

1. Горашко Г. Ю. Експериментальне дослідження деяких особистісних детермінант креативності майбутніх юристів / Г. Ю. Горашко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. В. О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 12. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 84–90.

2. Одинцова Г. Ю. Методологія та результати емпіричного дослідження характеристик поведінкових установок, що детермінують особливості креативності юриста / Г. Ю. Одинцова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Том X. – Вип. 27. – Київ, 2015. – С. 258–269.

3. Одинцова Г. Ю. Аналіз психологічних детермінант готовності до креативного мислення юриста / Г. Ю. Одинцова // Юридична психологія. Науковий журнал НАВС. Вип. 1. – К., 2015. – С. 115–122.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЮРИСТА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Як зазначалось у попередніх розділах, фахівці-юристи при виконанні професійних обов'язків повинні вміти швидко і правильно орієнтуватися у мінливих умовах правової дійсності, знаходити оптимальні шляхи розв'язування складних, нестандартних ситуацій, зберігаючи при цьому самовладання та витримку, що в сукупності є комплексом розвинених професійних якостей і вмінь.

Для реалізації зазначеної мети ми провели аналіз сучасних технологій професійно-психологічної підготовки юристів, на підставі чого окреслили пріоритетні напрями її вдосконалення. У цьому контексті ми запропонували авторський навчально-розвивальний тренінг розвитку креативного потенціалу юриста.

Цей розділ містить результати апробації авторської навчально-розвивальної тренінгової методики в процесі проведення формувального етапу експериментального дослідження. Окрім того, на основі одержаних позитивних результатів наводиться авторський опис процедури проведення цього тренінгового комплексу в процесі професійно-психологічної підготовки майбутніх юристів та визначені перспективні напрями його використання на всіх етапах підготовки фахівців.

3.1 Організаційні засади розвитку креативного потенціалу юриста в системі професійної освіти

Специфіка професійної діяльності юриста зумовлює потребу здійснювати весь комплекс завдань, визначених основними видами

юридичної діяльності, такими як пізнавальна, комунікативна, конструктивна та організаційна. При цьому стрімкий характер соціономічної діяльності визначає наявність непередбачуваної динаміки розгортання ситуацій, в які залучений юрист. Це обумовлює необхідність розвитку креативного потенціалу, який дозволить професіоналу швидко орієнтуватися в обставинах, що склалися, та знаходити нові нестандартні шляхи розв'язування неординарних ситуацій та правових колізій.

Відтак для прискорення формування професійно значущих якостей та розкриття творчого потенціалу юриста існує об'єктивна необхідність пошуку шляхів удосконалення його психологічної підготовки. У сучасних умовах реформування освіти особливу увагу приділяють використанню новітніх підходів та технологій у підготовці майбутніх фахівців. Виникає необхідність зосередитись на аналізі актуальних концептуальних засад організації підготовки юристів не у догматично-консервативному руслі традиційної системи освіти, а в ракурсі оновлених досягненнями світової професійної підготовки технологій. Адже тільки так можна розгальмувати мислення майбутнього фахівця та розкрити його творчий потенціал.

У теперішніх умовах становлення фахової освіти та професійної підготовки юристів особливої значущості набуває питання про навчання не лише як процес передачі знань та умінь, а й формування різнобічно розвиненої особистості майбутнього фахівця. Це передбачає цілеспрямований та систематичний вплив на особистість з метою розвитку професійно значущих якостей, формування мотиваційної сфери, компетентності, високої емоційної стійкості та пізнавальної сфери. При цьому розвиток творчого потенціалу юриста є умовою формування не лише професіонала, але й спеціаліста, здатного до самовдосконалення, саморозвитку та креативного розв'язування пізнавальних завдань, які виникатимуть в професійній діяльності.

Тому нагальною стає потреба насичення навчального процесу вищих освітніх закладів, які готують юристів, сучасними психологічними методами та навчально-розвивальними технологіями гармонійного розвитку провідних особистісних якостей майбутнього фахівця і, зокрема, креативного потенціалу пізнавальної сфери. Відтак приступаючи до розгляду питання формування креативного потенціалу юриста, слід зазначити, що підготовка спеціаліста повинна ґрунтуватися на ретельному аналізі тих функцій, які “задаються” суспільством і відбивають внутрішню структуру професійної діяльності, адже, на думку І. Котової та Є. Шиянова, потенціал спеціаліста – це його здатність до самостійного розвитку та вдосконалення творчих здатностей у вирішенні нестандартних завдань при здійсненні професійних обов’язків [64, с. 61].

У контексті сучасних тенденцій гуманізації освіти, як зазначає А. М. Новіков, сам феномен гуманізації варто розглядати як її переорієнтацію на особистісну спрямованість як процес і результат розвитку та самоствердження особистості і як засіб її соціальної стійкості й соціального захисту в умовах ринкових відносин [93, с. 44].

Близькою до означеної позиції є думка Є. М. Шиянова, який вбачає зміст та сутність гуманізації освіти в тому, щоб культура як певна цілісність та гармонія знання творчої дії, почуттів і спілкування проникла у зміст професійної підготовки майбутнього фахівця [145, с. 96].

Тут ми з необхідністю підходимо до такого концептуального поняття як дидактика, яка є розділом педагогіки, і присвячена теорії навчання [129, с. 389]. Зазвичай предметом дидактики виступає навчання як процес, система, засіб освіти і виховання людини, тобто взаємодія викладання та навчання в їхній єдності і взаємозв’язку, що забезпечує організоване викладачем засвоєння учнями змісту освіти [124, с. 65].

Такої ж позиції дотримувався М. О. Корф [62], коли ще у 60-х роках минулого століття рекомендував викладачам передавати знання саме

розвивальними методами, поєднуючи подання нової інформації з розвивальними вправами. Ми вважаємо, що лише таким чином можна зняти консервативні установки майбутнього фахівця та розкрити його креативні здібності.

Здійснюючи аналіз організації ефективного навчання в ракурсі визначення оцінки її результативності, Н. В. Кузьміна виокремлює такі рівні його реалізації як репродуктивні, адаптивні, локально-моделюючі, системно-моделюючі знання людей, що вчать, щодо змодельованої майбутньої діяльності та загальнопрофесійної поведінки майбутнього фахівця [66, с. 198].

Не можна не погодитися, що система факторів, запропонованих Н. В. Кузьміною разом із М. В. Кухаревим та Г. О. Засобіною, дозволяє розвивати саме пізнавальну діяльність, що опосередковано дає можливість визначити перспективи формування у майбутніх фахівців розумової самостійності, творчості, проєктувальних, конструктивних і комунікативних умінь [48; 67].

Тим більше, слід зауважити, що зміст освіти і зміст навчання – це не те саме. Зміст освіти завжди анонімний, узагальнений, статичний, ізоморфний соціальному та професійному досвіду, не особистісний, часто отриманий опосередковано. Він передбачає тільки концептуальні засади підготовки фахівців, без врахування індивідуальних підходів навчання. Натомість зміст навчання здебільшого особистісний, інтимний, інтерактивний, індивідуальний, розгортається “тут і тепер” [123, с. 145-146]. Отже, зміст навчання реально створюється у процесі інтерактивної взаємодії педагога і конкретних студентів. При цьому навчання виступає продуктом креативності, дидактичної майстерності викладача, що має передаватися і майбутньому фахівцю. Таким саме продуктом є й відносини, цільові настанови безпосередніх учасників педагогічного процесу, їхні мотиви, ціннісні орієнтації, способи співробітництва.

Тому для розвитку креативності майбутнього юриста у процесі його підготовки повинні досліджуватися та розвиватися прояви його дивергентного мислення, значущі особистісні риси, що врешті-решт сприятиме розвитку його психологічної готовності до результативної професійної діяльності. Для цього з метою сприяння розвитку творчого мислення повинні використовуватися навчальні ситуації, які характеризуються незавершеністю або відкритістю для інтеграції нових елементів, при цьому учнів заохочують до формулювання безлічі питань.

Варто зазначити, що існують різні погляди щодо ролі знань та рівня освіченості у процесі креативності. Логічним було б твердження, що чим більше людина засвоїла знань у минулому, тим більш різноманітними будуть її підходи до вирішення завдань та гнучкішим стане мислення. Проте з практики видно, що велика кількість інформації може бути причиною стереотипності мислення. Зокрема, Ю. М. Кулюткін та Г. С. Сухобська [68], намагаючись пояснити зв'язок креативності з академічною успішністю, встановили зв'язок між мисленневою гнучкістю та рівнем освіти. Як з'ясувалося, 15% піддослідних серед людей із незакінченою вищою освітою володіють гнучким мисленням, а серед людей із повною вищою освітою – 85%. На підставі цього науковці наголошують, що творче всебічне навчання підвищує гнучкість та рухливість мислення, що водночас понижує стереотипність способів мислення.

Тут слід зазначити, що проблемність більшості професійних ситуацій у діяльності юриста, а також постійне зіткнення його з правовими колізіями, визначається як об'єктивними причинами, так і суб'єктивними властивостями особистості (знання, досвід, здібності, ставлення до справи). Тому для різних правників міра проблемності ситуації буде різною, адже одна й та ж ситуація може бути проблемною для одного, у той час як для іншого – простою, вирішуваною з нульовою проблемністю. У цьому відображається роль індивідуально-психологічних особливостей професійної

готовності юриста, яка перш за все ґрунтується на його професійній підготовленості, досвіді та компетентності, що слід враховувати при організації його комплексного фахового навчання.

Водночас існують об'єктивно складні для будь-якого юриста ситуації, незалежно від рівня його кваліфікації, здатність до подолання яких і має враховуватися при організації навчального процесу. Це потребує зосередження уваги на розробці шляхів вдосконалення професійного становлення фахівця-юриста, в ході якого зосередженість основних зусиль повинна концентруватися на формуванні навичок якісної пізнавальної діяльності на основі розкриття креативного потенціалу, що забезпечить готовність до розв'язування нестандартних складних ситуацій діяльності. В контексті теми нашого дослідження, доведено привалювання пізнавальної діяльності юриста, що визначає напрямок нашого подальшого аналізу шляхів розвитку креативного потенціалу мислення, від якого залежить ефективність вирішення правових питань, та розробку технології його формування в ході професійно-психологічної підготовки.

Модель чинників, що визначають креативний потенціал юриста, побудова якої належить до завдань нашої роботи, є розвитком та певною трансформацією моделі професійної діяльності, оскільки особистість формується та самоактуалізується у діяльності. Саме вона формує професійно значущі властивості та якості, які у свою чергу, впливають на професіогенез юриста. З цього випливає, що знання про психологічний зміст юридичної діяльності та особливості професійних пізнавальних завдань важливі для їхнього моделювання у навчальних ситуаціях, зокрема при проведенні практичних занять та тренінгу професійно-психологічного спрямування.

Одержані теоретичні та емпіричні здобутки можуть бути покладені в основу процесу визначення професійно значущих якостей, необхідних для ефективної діяльності юриста та для подальшого визначення шляхів

оптимізації професійно-психологічної підготовки, спрямованої на розвиток саме креативного потенціалу як одного з ключових психологічних якостей майбутніх фахівців. Це пояснюється тим, що обов'язковою передумовою ефективності пізнавальної діяльності юриста виступає його ґрунтовна комплексна професійна підготовка. І, як зазначав А. І. Папкін, у цьому процесі провідне місце займає психологічна підготовка, що спрямована на формування готовності до розв'язування складних та проблемних завдань професійної діяльності [98]. Адже навіть детальна та глибока розробка навчальних програм, якщо вона не спирається на модель майбутньої професійної діяльності, не може бути орієнтаційним еталоном при навчанні майбутніх юристів.

Аналіз особливостей пізнавальної діяльності юриста дозволяє ширше розглянути проблему підвищення його професійної майстерності, побудувати модель діяльності на основі розкриття його творчих здібностей, що дозволить закладам фахової освіти України ефективніше організовувати навчальний процес.

Так, зокрема Н. В. Хазратова, вивчаючи можливості формування креативності, розглядає аспекти, що потребують спеціальної уваги при організації відповідних навчально-розвиваючих програм: мотиваційний, когнітивний та поведінковий [141]. Тому для розуміння особливостей формування та розвитку креативного потенціалу майбутнього юриста, варто докладніше зупинитись на цих ракурсах.

Отже, дослідники мотиваційного компонента креативності в основному розглядали особливості творчих осіб. Помилка полягає у тому, що вони досліджують вже сформовані мотиваційні утворення, тоді як потрібно вивчати первинний етап формування задатків творчого життя особистості. Як зазначала Н. Роджерс [118], творчість є виходом за межі власного "Я", і якщо людина у процесі розвитку та навчання відчула зацікавлення до чогось, то у неї підвищується увага, цілеспрямованість, вона готова витратити багато часу

на вирішення питання, що її цікавить, а у своїй сукупності це сприяє розвитку творчих здібностей. Почуття захоплення творчою діяльністю стає мотиваційною основою креативної особистості, на базі якої розвивається вольовий початок, що виступає інструментом реалізації бажання, оскільки індивід прагне реалізувати задумане незважаючи на труднощі. Окрім того, розвиток мотиваційної основи залежить і від процесу адаптації спонтанних бажань до умов реальності.

При організації психологічної підготовки, спрямованої на розвиток креативності, слід відходити від оціночних суджень “класичного” навчання, адже процес розвитку творчості відбувається у пошуку, який і є формуючим етапом розвитку креативу. Зокрема, М. Воллах і Н. Коган встановили, що позитивно на розвиток креативності впливають: відсутність критики, оцінки і стресів [189].

Аналогічної думки дотримується К. Текекс, наголошуючи, що критичні висловлювання на адресу осіб, що навчаються, спроби викликати у них відчуття неприйнятності і безглуздості їх пропозицій – це найбільш вдалий засіб пригнітити їх творчі здібності. Відтак на його погляд, до думок, що висловлюють учні, педагогу треба ставитися з повагою. При цьому педагог має заохочувати будь-які спроби вирішувати складні завдання, розвиваючи мотивацію, наполегливість та готовність до нестандартного мислення [131]. Доречно зазначити, що тут ми також зустрічаємо поняття “готовності до нестандартного мислення”, що відображає роль формування саме установочної готовності до творчого акту.

Для того, щоб у майбутнього юриста не виникло страху перед неординарними, проблемними завданнями та не відбулась втрата мотивації, у процесі навчання потрібно дотримуватися певних умов: простоти виконання, цілісності і терпимості соціального оточення до незвичайних рішень студента, створення атмосфери психологічної безпеки, поваги, відсутності зовнішніх оцінок, забезпечення свободи вираження почуттів.

Наступним ракурсом розвитку креативного потенціалу є формування його когнітивного компонента. Якщо дотримуватися погляду про адаптаційну сутність мислення, то можна припустити, що особливості зовнішнього середовища, у якому перебуває індивід, впливають на розвиток характеристик мислення. Як зазначалось у першому розділі, під когнітивним аспектом креативності в основному розуміємо такі характеристики мислення та сприйняття:

- швидкісність мислення, тобто високий темп продукування ідей, розвиває швидкий темп змін, що відбуваються, та екстраординарність;
- варіативність бачення навколишнього світу – однакова міра сприйняття очевидного та прихованого;
- гнучкість – легкість варіювання інтелектуальних операцій; разом з варіативністю обумовлюються складністю та різноманітністю навколишнього середовища;
- оригінальність – незвичність сприйняття;
- дивергентність.

Відтак змодельоване у процесі навчання майбутнього юриста професійне середовище з відповідними пізнавальними завданнями має бути мало знайоме та неординарне, інакше це призведе до шаблонності мислення, що знижує прояв оригінальності і дивергентності. Доречно зазначити, що розвиток когнітивного аспекта можливий за допомогою різних засобів: проблемного навчання, інтелектуальних ігор, ТРДЗ (Теорії розв'язання дослідницьких завдань).

Третьою складовою креативного потенціалу виступає поведінковий аспект. Тут розглядається реалізація креативних властивостей на поведінковому рівні, тобто поведінкові звички, установки. Це пояснюється тим, що поведінка в цілому будується на основі поведінкових стереотипів, тому для розвитку креативності потрібні моделі креативної поведінки. Як було доведено, на теоретичному і практичному рівнях велику роль відіграє

формування відповідних поведінкових установок як готовності до активації креативного потенціалу. Тому саме таку готовність на рівні фіксації установочних поведінкових реакцій має розвивати спеціально організований навчальний процес.

З вищезгаданого випливає, що у процесі формування креативності майбутнього юриста необхідно однаково приділяти увагу і мотиваційному, і когнітивному, і поведінковому аспектам.

Окрім цього, слід зважати, що на розвиток креативності впливають також ендогенні чинники, наприклад, вік особи. Зокрема, Е. Торренс наголошував, що розвитку креативності в ранньому віці сприяють: орієнтація дитини на творчі рішення, заохочення ініціативи і творчих проявів, виховання у дитини усвідомлення цінності творчих рис своєї особистості. Натомість, гальмують розвиток креативності: страх дати неправильну відповідь, фіксація на стереотипах статевої ролі, оточення, яке вважає прояви креативності як відхилення від норми, заборона допитливості і обмеження ініціативи.

Звісно, що юнацький вік студентів не повною мірою збігається з зазначеними особливостями раннього віку, однак, якщо замислитись, майже всі названі Е. Торренсом чинники можуть бути екстрапольовані на студентів, а відтак або сприяти, або гальмувати розкриття творчого потенціалу.

Окрему увагу слід приділити формуванню тренінгових навчальних груп, адже, як зазначає О. Л. Солдатова, мотиваційний, когнітивний і поведінковий аспекти креативності залежать від мікросередовища, що впливає на їх розвиток. При цьому автор виокремлює такі ракурси: нерегламентована поведінка, наявність креативних зразків та предметно-інформаційна насиченість [126]. Розглянемо ці три ракурси внутрішньогрупових відносин у контексті проблеми підготовки майбутніх юристів.

1. Нерегламентована поведінка.

Якщо в мікросередовищі немає певних правил, що передбачають поведінку кожного, то необхідно враховувати індивідуальні чинники. Це пояснюється тим, що тільки у малорегламентованому середовищі можлива повноцінна реалізація процесу вибору. Вибір ґрунтується на індивідуальних перевагах. У регламентованому середовищі вибір базується на усвідомленні необхідності. Нерегламентоване середовище більше відповідає потребі самовираження, немає заздальгідь запланованих еталонів.

Відмінність нерегламентованого середовища від регламентованого спостерігається і відносно розподілу соціальних ролей. При взаємодії з педагогом-тренером у більшості випадків учасники взаємодії приймають роль “вчителя” і “учнів”, при цьому, зазвичай, “вчитель” реалізує авторитарно-репродуктивну модель, при якій він виконує функцію фільтра інформації, яка поступає, і постійного контролю. У таких умовах виникає бар’єр між “учителем” і “учнями”.

Протилежною є педагогіка співтворчості, де педагог-тренер приймає роль партнера. При цьому спостерігається нерегламентованість стосунків “вчителя” і “учнів”, відсутні заборони і оцінки з боку “вчителя”, створюються умови вибору і підтримки. У таких умовах підвищується довіра у стосунках та розгальмовуються спроби нестандартного мислення.

2. Наявність “креативних зразків”.

У процесі навчання креативність може бути сформована на когнітивному і мотиваційному рівнях, але не проявлятися у певних способах поведінки. У такому разі “креативний зразок” – це поведінковий акт, де реалізується креативна ініціатива, яка може мати різну цінність, при цьому “креативні зразки” не нав’язуються.

Способи пред’явлення “креативних зразків” повинні відповідати таким вимогам:

а) актуальність – поведінковий акт, що має креативну ініціативу, повинен бути цікавим і професійно значущим;

б) доступність розуміння – у поведінковому акті повинні міститися всі підстави для розуміння тих, хто за ним спостерігає;

в) рівність у позиції об'єкта і суб'єкта наслідування.

Слід пам'ятати, що модель поведінки краще сприймається, якщо її демонструє авторитетна особа. У такому разі “креативні зразки” сприяють актуалізації когнітивного аспекта креативності, а прагнення знайти оптимальний спосіб розв'язування проблемного навчального завдання сприяє розвитку мотиваційних конструктів.

3. Предметно-інформаційна насиченість:

- реальність існування презентованої проблемно-навчальної ситуації у практичній діяльності юриста;

- складність і варіативність проблемного завдання;

- наявність зворотного зв'язку із педагогом-тренером та іншими учасниками навчальної групи.

Отже, як бачимо, креативність можна розвивати, але для цього необхідно цілеспрямовано впливати на мотиваційну, когнітивну та поведінкову сфери майбутнього юриста у сприятливих умовах спеціалізованих навчально-розвивальних тренінгових програм.

Як ми вже неодноразово наголошували, креативність юриста є процесом вирішення професійних завдань у динамічних нестандартних або неочікуваних обставинах. Звертаючись до вирішення безлічі типових і нестандартних завдань, юрист, як і будь-який дослідник, будує свою діяльність відповідно до загальних правил евристичного пошуку. Тому досвід творчої юридичної діяльності (виникнення задуму, його осмислення й перетворення в гіпотезу, знаходження способу втілення цього задуму) здобувається за умови систематичних вправ у вирішенні спеціально підібраних завдань, що відображають юридичну дійсність. Тут ми торкаємося аспекта суб'єктивного та об'єктивного компонента актуалізації креативного потенціалу юриста.

На теперішній час в арсеналі педагогічної психології існує низка технологій, спрямованих як на вивчення, так і на подальший розвиток таких провідних сфер особистості: пізнавальної, мотиваційної, емоційної та комунікативної. Впровадження цих методів у навчальний процес майбутніх юристів є важливою передумовою оптимізації та модернізації освітнього процесу у сучасних умовах.

У контексті нашого дослідження ми визначили провідну роль психологічної установки в процесі формування внутрішньої готовності до розв'язування професійних пізнавальних завдань творчим шляхом. Така установочна активність детермінує внутрішньо-психологічну готовність юриста до активації креативного потенціалу на рівні певної схильності до такого оригінального способу вирішення проблемних завдань. Тому при аналізі сучасних форм підготовки юристів до майбутньої діяльності окремо варто зупинитись на формуванні професійно-психологічної готовності. Тим більше, що недостатньо у процесі навчання передати знання та вміння, необхідно ще сформуванню установочну готовність майбутнього юриста до застосування цього досвіду на практиці.

Загалом, формування психологічної готовності у вітчизняній психологічній науці вивчалася у контексті професійної підготовки фахівців [30]. Зокрема, існує ціла низка досліджень, присвячених професійно-психологічній підготовці спортсменів [25], військових [43], формування готовності до діяльності в особливих умовах, екстремальних та аварійних ситуаціях [33; 63] тощо. Також аналіз матеріалів, присвячених розробці проблеми діяльності людини (Б. Ф. Ломов, В. Л. Марищук, Є. О. Мілерян, М. І. Дяченко, Л. А. Кандилович, Ф. М. Генев, К. М. Гуревич), свідчить про те, що важливою умовою формування готовності є відповідність психологічних та психофізіологічних якостей працівника до вимог професійної діяльності.

Така готовність визначається активністю відповідних сформованих установок особистості до доцільної поведінки у різноманітних ситуаціях професійної діяльності. Так, зокрема М. І. Дяченко, вважає, що формування готовності до професійної діяльності передбачає формування та підтримку насамперед психологічних процесів і властивостей особистості, набуття необхідних знань, умінь та навичок, що здатні забезпечувати ефективність та надійність професійної діяльності працівників. Процес формування та підтримки професійної готовності автор поділяє на три підходи, що пов'язані за змістом та умовами виконання: завчасне формування готовності, безпосереднє формування готовності та підтримку готовності до дій у процесі виконання професійних завдань [43, с. 156]. Водночас, готовність як установка особистості може бути сформована лише у вигляді потенційної схильності фахівця до певної поведінки у професійних ситуаціях. Знання та вміння не відіграють визначальної ролі. Інша справа, що готовність має бути спрямована на здатність людини застосовувати наявний арсенал професійних знань та умінь у відповідних ситуаціях професійної діяльності.

Як бачимо навіть з проведеного попереднього дослідження креативного потенціалу юриста у структурі професійно значущих пізнавальних якостей, вкрай актуальною стає потреба насичення процесу професійно-психологічної підготовки фахівця сучасними психологічними методами та навчально-розвивальними технологіями, спрямованими не тільки на передачу знань та умінь, але й на формування відповідного комплексу професійно значущих установок, що визначають готовність до умов діяльності. Такі заходи професійно-психологічної підготовки, спрямовані на формування та розвиток відповідних установок, сприятимуть цілеспрямованому розкриттю і розвитку професійно значущих пізнавальних якостей шляхом розвитку творчого потенціалу та готовності до його постійного використання за певних умов діяльності.

Можна зробити висновок, що профільна психологічна підготовка юриста є цілеспрямованим процесом формування, з одного боку, професійної підготовленості, а з іншого – професійної готовності як сукупності доцільних установок.

Як зазначалося, у психології підготовленість до професійної діяльності визначається як особливий психічний стан, інтегративна властивість, у якій поєднані знання, вміння, психічні пізнавальні процеси (професійна увага, пам'ять, мислення та ін.), властивості та якості особистості. Так, звертаючись до робіт К. К. Платонова, можна побачити, що професійну підготовленість він розуміє як сукупність необхідних для виконання професійної діяльності знань, умінь та навичок, що набуваються в процесі професійної підготовки фахівця [99].

На підставі цього О. М. Столяренко визначає такі компоненти професійно-психологічної підготовленості:

- 1) професійно-психологічні знання;
- 2) професійно-психологічні вміння:
  - аналітично-психологічні вміння;
  - тактико-психологічні вміння;
  - технічно-психологічні вміння;
- 3) професійно-розвинені психологічні якості;
- 4) психологічна сталість [127].

Багато науковців [42; 43; 59 та ін.] вважають професійно-психологічну підготовленість як багаж знань, умінь та навичок професійної діяльності передумовою психологічної готовності. Ми поділяємо цю позицію, адже професійні установки готовності до діяльності мають оперувати наявними в арсеналі юриста технологіями, зокрема креативним розв'язуванням пізнавальних завдань.

Отже, результатом професійної освіти має бути підготовленість, яка складається з:

- 1) загальної професійної освіченості на рівні фахових знань, умінь та навичок;
- 2) професійно-психологічної підготовленості на рівні розвинених значущих якостей;
- 3) сформованої психологічної готовності на рівні сукупності установок, що відповідають завданням діяльності.

Відповідно до мети нашого дослідження, структура психологічної підготовки юриста повинна бути представлена у двох ракурсах:

а) загальною психологічною підготовкою – формування базисних знань та вмінь професійного мислення, озброєння майбутнього юриста технологіями евристичного творчого розв’язування пізнавальних завдань у різних ситуаціях діяльності;

б) спеціальною психологічною підготовкою – формування і розвиток комплексу установок, які визначають готовність юриста активувати креативний потенціал за певних умов професійної діяльності.

Водночас необхідно констатувати той факт, що під час професійної підготовки майбутніх юристів психологічним аспектам технологій оптимізації діяльності приділяється недостатня увага. Теперішня психологічна підготовка юристів носить здебільшого соціально-гуманітарний, а не прикладний характер, обмежуючись оглядовими спецкурсами з основ психології та юридичної психології. При цьому технологічне оснащення юристів сучасними прикладними прийомами психології майже відсутнє, тим більше на такому рівні, який би забезпечував розвиток значущих якостей або розкриття творчого потенціалу майбутнього фахівця.

Дослідження у галузі юридичної психології та психології діяльності в особливих умовах [6; 7; 8; 33; 44; 109] виявили важливість, з одного боку, психологічної підготовки фахівців, спрямованої на формування професійно значущих пізнавальних якостей, а з іншого – велике значення систематичних

тренувань, які формують навички дій у складних умовах, максимально наближених до реальних, досягнення рівня автоматизму установочних форм поведінки при використанні наявних знань, умінь та навичок.

Тому, трансформуючи завдання професійно-психологічної підготовки, які окреслили українські науковці [112, с. 12], до вимог підготовки юристів, можна стверджувати, що її основними завданнями мають бути:

- 1) тренування професійно значущих якостей;
- 2) формування впевненості в собі, своїй підготовленості, в можливості успішного подолання труднощів професійної діяльності, готовності до зустрічі з ними;
- 3) набуття знань щодо можливих варіантів неординарних ситуацій та правових колізій, їх сутності та способів реагування на них;
- 4) розвиток психологічних установок професійної готовності до застосування наявного багажу знань, вмінь та навичок при розв'язуванні юридичних завдань професійної діяльності;
- 5) формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для юридичної діяльності психотравмуючих чинників.

Отже, проблема підготовленості майбутніх юристів до професійної діяльності є, на нашу думку, найважливішою в питанні пошуку шляхів та підходів формування готовності на рівні сукупності значущих установок професійної поведінки. Відповідно до завдань дисертаційного дослідження, вважаємо, що професійно-психологічна підготовка повинна бути спрямована саме на формування професійно значущих пізнавальних якостей, які визначають стан готовності до активації юристом творчого потенціалу.

Як вже зазначалося, у традиційних формах підготовки юристів передбачається, що спочатку фахівець отримує інформацію, а вже потім, через невизначений час, можливо, використає її, тільки після того відбувається оцінка суб'єктом корисності отриманих ним знань. Отже, при традиційному навчанні, викладач перш за все зосереджений на змістовному

боці навчання, натомість у тренінгових технологіях акцент робиться на рефлексії учасниками тренінгу отриманих знань, які мають трансформуватися через інтелект у потенційний досвід суб'єкта майбутньої діяльності, що значною мірою забезпечує адекватний зворотний зв'язок.

Ми неодноразово наголошували, що розвиток креативного потенціалу і, тим більше, відповідних поведінкових установок, неможливий у традиційній академічній формі, що визначає провідну роль поширення в системі підготовки майбутніх юристів тренінгових технологій. Адже, як зазначав Б. Ф. Ломов, тренінгові технології є ефективними засобами психічного розвитку людини, тому що їхня цінність полягає у можливості подолання обмежень, які властиві традиційним методам навчання професійній діяльності [76].

Таким чином, на думку Б. Ф. Ломова, тренінг компенсує протиріччя між системним використанням знань в регуляції професійної діяльності та їх “рознесенням” засвоєнням по різних дисциплінах та кафедрах; між індивідуальним способом засвоєння знань і досвідом у традиційному навчанні та колективним характером майбутньої професійної діяльності, у якій постійно відбувається обмін інформацією та результатами діяльності на фоні визначених функціональних, міжособистісних і міжгрупових взаємозв'язків; між залученням до виконання професійної діяльності цілісної особистості спеціаліста і переважаючим інформаційним характером навчання – коли основне навантаження припадає в основному на окремі психічні процеси (сприймання, увагу, пам'ять, моторні функції тощо) [76].

Зважаючи на те, що тренінг як навчально-розвивальна технологія поєднує комплекс ефективних методів впливу на особистість, його продуктивність значно вища за будь-які традиційно-аудиторні методи навчання, які у наш час домінують у підготовці майбутніх юристів. Адже, як наголошував С. В. Дідковський, тренінг, поєднуючи елементи лекції, практичного заняття, ігрових моментів, базується на чіткій взаємодії всіх

учасників тренінгу, особистого включення кожного у процес групової співпраці, дає можливість з найбільшою ефективністю та зацікавленістю досягти бажаного результату у формуванні професійно важливих якостей фахівця [37].

На підставі викладеного, слушною є позиція В. О. Лефтерова, який основними завданнями впровадження навчально-розвивальних тренінгових технологій у навчальний процес вважає:

- формування професійно зрілої особистості з розвиненими професійно значущими якостями;
- формування готовності до умов професійної діяльності;
- формування поглядів, переконань, позитивної мотивації, світогляду;
- формування емоційно-вольових якостей;
- профілактика проявів девіантної поведінки [72].

Варто зазначити, що використання навчально-розвивальних тренінгових технологій тісно пов'язане з використанням психологічного моделювання. При цьому провідним аспектом використання методу моделювання в ході тренінгу виступає поняття аналогії як подібності об'єктів за їх якісними, кількісними і структурно-логічними ознаками.

Ми вже зазначали, що у загальному розумінні модель – це розумовий або умовний зразок (еталон) того чи іншого об'єкта, який сприяє зануренню майбутнього фахівця у специфічні обставини діяльності, що максимально наближені до реальних умов. Адже, як вказував А. М. Столяренко, моделі використовуються як заміник об'єкта професійної діяльності з метою завчасного формування необхідних професійно значущих психологічних якостей [128].

Зважаючи на специфіку юридичної діяльності, слід зазначити, що психологічне моделювання ситуацій, притаманних правовій дійсності, – це матеріальна або уявна система відображення психологічних чинників цих ситуацій, яка відтворює їх істотні ознаки та властивості у процесі

професійної підготовки і заміщує об'єкт-оригінал, що й дозволяє формувати професійно значущі пізнавальні якості юриста. Досліджена у першому розділі психологічна характеристика професійної діяльності юриста, у якій провідне місце займають саме пізнавальні завдання, виступає загальною моделлю, на основі якої доцільно будувати тренінг формування та розвитку креативного потенціалу юриста в системі професійно-психологічної підготовки.

У такому разі, як зазначає Л. І. Мороз, навчально-розвивальний тренінг з активним використанням модельованих ситуацій майбутньої діяльності виступає як “місток” між безумовно необхідними, проте “перцептивно порожніми” теоретичними знаннями, роблячи можливими зміни на рівні особистості та суб'єкта праці, що відбуваються у контексті професійної діяльності. Відтак тренінг є не тільки корисним, а подеколи і незамінним елементом психологічного забезпечення діяльності [88, с. 3-5].

Тому ми виходимо з того, що моделювання у педагогічному процесі сприяє відтворенню психологічних умов професійної пізнавальної діяльності юриста шляхом заміщення їх моделлю, яка зберігає істотні риси оригіналу. Зважаючи на це, можна виокремити такі взаємопов'язані шляхи психологічного моделювання пізнавальних завдань у ситуаціях юридичної діяльності:

1. Наближення зовнішніх умов практичних занять до реальних умов пізнавальної діяльності юриста щодо дослідження фактів та обставин. У цьому ракурсі відображення зовнішньої картини професійної діяльності надає можливість відпрацьовувати професійні вміння та навички, а також розвивати пізнавальні якості майбутнього фахівця.

2. Наближення психологічних умов занять до реальних для розгальмування творчого потенціалу та формування установочної готовності до його активного застосування при вирішенні будь-яких пізнавальних завдань. На цих заняттях моделюються та відпрацьовуються мотиваційні,

орієнтаційні, операційні, вольові та оціночні компоненти психологічної установочної готовності юристів до умов діяльності.

Зазначені ракурси, доповнюючи одне одного, дозволяють майбутнім юристам відчувати себе в реальній професійній обстановці розв'язування певної пізнавальної проблеми та відчувати впевненість у власних можливостях творчого її розв'язання.

Викладене дозволяє зробити висновок, що навчально-розвивальний тренінг креативного потенціалу як форма підготовки майбутніх юристів має суттєві переваги над іншими “консервативними” формами та видами навчання, особливо при підготовці представників соціономічних професій, діяльність яких відбувається у непередбачуваних, складних та неординарних умовах. Така діяльність вимагає від фахівців-юристів не лише знань, а й готовності творчо застосувати свої вміння при розв'язуванні різноманітних пізнавальних завдань.

Саме у навчально-розвивальному тренінгу набуття знань про професійну діяльність здійснюється безпосередньо у процесі їх практичного застосування в модельованих умовах, що максимально наближені до тих пізнавальних завдань, які будуть виникати й у практичній діяльності. При цьому активна взаємодія учасників тренінгу між собою та з викладачем надає можливість швидше орієнтуватися у різноманітних ситуаціях та швидше набувати різнобічний досвід творчого розв'язування пізнавальних завдань.

Отже, метод навчально-розвивального тренінгу має посісти важливе місце у системі фахової підготовки юристів, розвиваючи їхні професійно значущі якості загалом, і креативний потенціал зокрема. Застосування цього підходу в оптимальному поєднанні з класичними формами навчання дає можливість суттєво підвищити ефективність навчального процесу та прискорити становлення майбутнього фахівця з розвиненими професійно значущими пізнавальними якостями, креативним потенціалом та установочною готовністю до професійної діяльності.

3.2 Використання навчально-розвивального тренінгу формування креативного потенціалу у підготовці юриста

Підходячи до вивчення проблеми формування професійного креативного мислення юристів на основі використання новітніх технологій навчально-розвивального тренінгу, ми з необхідністю маємо розглянути питання визначення самого змісту поняття тренінгової роботи у психології.

Психологічний тренінг як одна з найбільш популярних форм групової взаємодії привертає до себе підвищену увагу практиків. Але варто зазначити, що існують деякі протиріччя у визначенні тренінгу як особливої сфери прикладної психології. Кожна праця, яка присвячена цій проблемі, починається з визначення поняття “тренінг”. У більш широкому контексті термін “тренінг” використовують для позначення різноманітних форм групової психологічної роботи. Проте паралельно існують і такі поняття як “групова психотерапія”, “психокорекційні групи”, “групи активного навчання”, “групи досвіду”.

Зокрема, І. В. Вачков [22] зазначає, що часто групи одного і того ж виду різні автори називають порізно. Як вказує автор, виникнення психологічного тренінгу як нової форми взаємодії психолога з людьми, що потребують психологічної допомоги, тісно пов'язане з розвитком групової психотерапії і психокорекції. Визначимо відмінність між цими поняттями.

Під терміном “психотерапія” прийнято розуміти комплексну лікувальну вербальну і невербальну дію на емоції, думки, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і психосоматичних захворюваннях. Умовно розрізняють клінічно орієнтовану психотерапію, спрямовану переважно на пом'якшення або ліквідацію наявної симптоматики, і особистісно орієнтовану психотерапію, яка прагне допомогти людині змінити своє ставлення до соціального оточення і до власної особистості [111].

Натомість психологічна корекція – це направлена психологічна дія на ті або інші психологічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку і функціонування особистості [51].

Поняття групової психотерапії виникло набагато швидше, ніж поняття психологічного тренінгу. Виникнення групової психотерапії дослідники відносять до 1904–1905 рр., пов'язуючи цей момент з лікарською діяльністю І. В. В'яземського (Росія) і Дж. Претта (США), а появи терміна “групова психотерапія” ми зобов'язані Дж. Моренно, який запропонував його в 1932 році. Час виникнення психологічного тренінгу припадає на 50-ті роки, коли М. Форверг розробив новий метод, основою якого були рольові ігри з елементами драматизації і який названо соціально-психологічним тренінгом – СПТ. На підставі великої експериментально-дослідної роботи М. Форверг зробив висновок про ефективний вплив СПТ на підвищення інтерперсональної компетентності за рахунок інтеріоризації змінених установок особистості і їх перенесення на професійну діяльність.

Основні відмінності групового психологічного тренінгу від терапії, корекції і навчання:

- на відміну від психотерапії мета тренінгової роботи не пов'язана власне з лікуванням. Ведучий тренінгу орієнтований на надання психологічної допомоги, а не на лікування. У тренінзі можуть брати участь не лише фактично здорові люди, а й невротики та люди з наявністю пограничних станів психіки;

- у тренінзі приділяється увага розвитку особистості в цілому, а не тільки дискретним характеристикам внутрішнього світу, окремим психологічним структурам. Крім того, корекція безпосередньо пов'язана з поняттям норми психічного розвитку, на яку вона орієнтується, тоді як в деяких видах тренінгів взагалі не приймається категорія норми;

- тренінгову роботу неможливо звести лише до навчання, тому що когнітивний компонент у тренінзі не завжди є головним і може інколи бути

взагалі відсутнім. Проте психологічний тренінг дуже тісно співіснує з розвивальним навчанням у широкому значенні.

Отже, груповий психологічний тренінг є сукупністю активних методів практичної психології, які використовуються: 1) в рамках клінічної психотерапії при лікуванні неврозів, алкоголізму і ряду соматичних захворювань; 2) для роботи з психічно здоровими людьми, що мають психологічні проблеми, в цілях надання їм допомоги у саморозвитку. Ми будемо розглядати груповий тренінг у другому значенні.

Водночас, як вказує Т. В. Зайцева, у теперішній час психологічний тренінг застосовується: у підготовці спеціалістів різних професій, у розв'язуванні професійних завдань груп, у роботі з неповнолітніми, для розвитку особистості і розв'язування особистісних проблем [47].

Намагаючись узагальнити існуючі підходи, В. В. Нікандров визначає психологічний тренінг як специфічну форму групової психологічної роботи з людьми, ключовою ідеєю якої є використання феномена взаємовпливів учасників (так званих горизонтальних зв'язків) для досягнення успіху в їх навчанні та особистісних змінах. Доречно згадати, що біхевіористи визначали тренінг як модифікацію поведінки, коли реакції поступово підводяться до бажаного еталону. Тренінг для них – це розробка найбільш ефективних способів взаємодії з середовищем, які заміщають попередній досвід [92].

Як бачимо, на сьогодні термін “тренінг” охоплює настільки широку сферу практичної психології, що перебуває на стику групової психотерапії, психокорекції та навчання, і було б неправомірним звужувати діапазон застосування цього терміна, не дозволяючи багатьом психологічним методам називатися тренінговими.

Але найбільш прийнятним, на нашу думку, можна вважати формулювання поняття тренінгу, яке запропонував С. І. Макшанов, визначивши його як багатофункціональний метод цілеспрямованих змін

психологічних феноменів людини, групи або організації з метою гармонізації професійного та особистісного буття людини [79].

У 1991 році Комісія з трудових ресурсів Великої Британії (Manpower Services Commission, MSC) запропонувала таке визначення: “Тренінг – це заздалегідь запланований процес, метою якого є зміна ставлення, знання чи поведінки учасників за допомогою навчального досвіду та який спрямований на розвиток навичок виконання визначеної діяльності чи декількох видів діяльності. Мета тренінгу у робочій ситуації полягає в тому, щоб розвивати здібності особистості та задовольняти поточні та майбутні потреби організації” [57, с. 34].

Розглядаючи навчально-розвивальну сутність тренінгу, С. Гладишев [27] зазначає, що тренінг – це особливий метод отримання знань, який відрізняється від своїх аналогів тим, що всі його учасники вчаться на власному досвіді, який отримується тут і тепер. Іншими словами – це спеціально створене сприятливе середовище, де кожен може з легкістю та задоволенням побачити та усвідомити свої позитивні та негативні сторони, досягнення та поразки. Підтримка та увага з боку інших допомагають швидше зрозуміти, які особистісні якості є необхідними і які професійні навички потрібно розвинути. Завдяки тому, що ситуація тренінгу є навчальною, жоден з учасників не ризикує своїми поглядами та стосунками, які вже склалися, а отримує та використовує новий досвід. В реальній ситуації експерименти можуть мати небажані наслідки. На стадії навчання будь-який навик чи якість моделюються на конкретних кроках та негайно аналізуються і перевіряються за навчальних обставин, які максимально наближені до реальності. Так, на тренінгу можна навчитися гнучкості, спілкуванню, прийняттю позиції іншого, що є дуже корисним у житті і творчій діяльності.

Натомість С. Торп та Дж. Кліффорд у праці “Коучинг: руководство для тренера и менеджера” [135, с. 18] визначали поняття тренінгу як процес, за

допомогою якого людина вчиться новому вмінню чи певному аспекту знання. В результаті індивід отримує інструменти для виконання певної роботи і переходить від свідомого незнання до свідомої компетентності. Наприкінці тренінгу учасник може навчитися виконувати відповідну роботу, але його діяльність після цього не обов'язково буде відповідати необхідному стандарту. На думку авторів, тренінг може бути формальним (наприклад, навчальні курси) та неформальним (наприклад, інструктаж без відриву від виробництва). Справжнє навчання не відбувається доти, доки людина не перенесе знання з умов тренінгу у реальний світ та не здійснить стійку зміну своєї поведінки.

Л. І. Мороз зазначає, що в залежності від поставлених цілей, мети та завдань, виокремлюють кілька різновидів тренінгів:

- соціально-психологічний тренінг має на меті розвиток комунікативних здібностей, міжособистісних стосунків;
- тренінг особистісного зростання спрямований на самовдосконалення, самопізнання особистості;
- психотерапевтичний тренінг використовується з метою виправлення хворобливих відхилень в особистісному розвитку;
- психокорекційний тренінг спрямований на корекцію психічних процесів;
- тематичний тренінг має на меті опрацювання конкретних тем, які потрібно засвоїти [89].

Необхідно зазначити, що існує ряд авторів [92; 108 та ін.], які вважають, що дати вичерпне визначення поняттю “тренінг” практично неможливо через його багатоаспектність.

Водночас у контексті нашої теми розробки навчально-розвивального тренінгу креативного потенціалу юриста на основі моделювання пізнавальних завдань майбутньої діяльності, варто звернутися до робіт В. В. Нікандрова, який наголошував, що психологічний тренінг – це метод

ігрового моделювання психогенних ситуацій з метою розвитку психологічної компетентності і формування та вдосконалювання різних психологічних якостей, умінь та навичок у людей, включених до цих ситуацій в ролі учасників або глядачів. Отже, психологічний тренінг спрямований на підвищення адекватності самосвідомості та поведінки людей і груп [92, с. 6].

Проведене експериментальне дослідження особистісних детермінант креативності дало нам можливість на основі виявлених особистісних якостей, визначити ефективні методи підвищення креативності. Виходячи з того, що провідним завданням нашої дисертаційної роботи є підвищення креативного потенціалу юристів, то об'єднавши ці методи, ми пропонуємо власну програму навчально-розвивального психологічного тренінгу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста” (див. Додаток В).

Формування креативного потенціалу юриста буде відбуватися у форматі тренінгу тому, що:

- він є більш різнобічною формою проведення навчання;
- ігрова форма практично всіх вправ тренінгу дозволить активізувати внутрішній потенціал креативності кожного з учасників, проявити його у самостійній роботі;
- тренінг дозволяє крім традиційних форм навчання застосовувати інтерактивні методи;
- тренінг дозволяє оперувати різноманітними модельованими ситуаціями пізнавальної діяльності юриста, залежно від напрямку підготовки фахівців;
- тренінг з легкістю вписується у навчальний процес, а також у процес підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації юристів.

Виходячи з того, що саме поняття “креативність” не є суто когнітивним компонентом, а спирається на несвідому сферу особистості, “Тренінг формування креативного потенціалу юриста” буде містити елементи

медитативних технік, психологічні техніки моделювання, прийоми довготривалої фіксації, візуалізації та ін.

Як відомо, за всю практику ведення психологічних тренінгів накопичилось багато різних вправ, технік, прийомів, процедур, рольових ігор тощо, які успішно використовуються у груповій роботі (І. В. Вачков, А. Горальський, Н. В. Ключєва, С. І. Макшанов, В. О. Моляко). Тому, враховуючи наявний досвід підвищення креативного потенціалу шляхом проведення психологічних тренінгів, ми застосовували такі компоненти:

1. Методи стимуляції креативності, які повинні передбачати включення в їх структуру змісту психологічних технік та прийомів довготривалої фіксації, сформованих в ході занять нових творчих навичок.

2. Психологічні засоби зниження обмежень контролюючої сфери свідомості, які можна стимулювати за допомогою медитативних прийомів, творчої уяви, візуалізації та іншого. Вони повинні передувати етапам розвитку когнітивних, логічних складових креативності.

3. Вправи-криголами – найбільш поширені ігрові методи роботи. На початку проведення психологічного тренінгу такі вправи-криголами у формі ігор корисні як спосіб подолання скутості, напруження, для розігрівання учасників тренінгу. Саме гра дає можливість подолати бар'єри, відчуженість, “зняти маски”, імпровізувати, творчо виражати своє “Я” тощо.

4. Мозковий штурм – полягає у груповому обговоренні творчих задач при наявності атмосфери вільного обміну думками.

5. Ділова гра – мета якої полягає у стимулюванні творчого потенціалу групи на розв'язування певної проблеми чи ситуації.

6. Групова дискусія – обговорення учасниками одержаного досвіду, що дозволяє з'ясувати думки, позиції й установки учасників групи в процесі безпосереднього спілкування.

Виходячи з цього, варто детальніше зупинитися на особливостях організації тренінгу підвищення креативного потенціалу юристів при розв'язуванні пізнавальних завдань.

У дисертаційній роботі використовуємо спеціальні психологічні практики, які поєднують елементи тренінгу комунікативності, соціально-психологічного тренінгу, техніки роботи з маскою, тілесну терапію та тематичний тренінг. Всі зазначені елементи тренінгу реалізуються, зокрема, за допомогою медитативних технік, спрямованих на розгальмування активності правої півкулі головного мозку. Це є необхідним саме тому, що традиційні методи навчання чи аргументації не справляють бажаного ефекту на цю сферу головного мозку, проте саме вона відповідає за активність творчого нестандартного світосприйняття. З цього логічно випливає, що традиційні форми тренінгу, які впливають на усвідомлену сферу особистості, слід підкріплювати медитативними техніками, націленими на активізацію неусвідомленої сфери особистості, до якої належить і креативність.

Ефективність “Тренінгу формування креативного потенціалу юриста” багато у чому залежить від описаного у попередньому підрозділі “ефекту групи”, оскільки група виступає активним посередником у процесі навчання. Звісно, що тренінгова група є чимось більшим, ніж сукупність її окремих учасників, адже разом люди можуть досягти значно кращих результатів, ніж поодиноці. Тому запорукою успіху тренінгової програми буде правильно підібрана група, а також належна організація та проведення тренінгу.

Прагнучи раціонального персонального складу групи, потрібно зважати на її однорідність і водночас різноманітність. Відносно однорідною група повинна бути з огляду на такі риси як вік, суспільне становище, вміння співпрацювати, інтелектуальний рівень, мотивація, готовність до творчої діяльності тощо, але за окремими ознаками група може мати певну різноманітність (наприклад, за статтю).

Оптимальна кількість учасників становить не менше п'яти і не більше п'ятнадцяти осіб. Це пояснюється тим, що занадто мала група схильна виявляти лише товариську поведінку, а також складніше досягнути її груповий ефект, натомість занадто велика група важко піддається координації та управлінню.

При цьому метою тренінгу розвитку креативного потенціалу є розгальмування стереотипів мислення учасників при розв'язуванні ними поставлених завдань. Таким чином досягається поступова нейтралізація консервативних психологічних установок стереотипного мислення та поглядів на проблему.

У груповій співпраці мета учасника відчувати “на собі” все те, що відчуватимуть інші в його власних групах. Тому, чим активніша та реальніша робота у групі, тим з більшою ймовірністю кожен учасник зможе передбачити і відчувати можливі наслідки тієї чи іншої вправи. При цьому тренер повинен спрямувати свою увагу на групу, ті події, які відбуваються тут і зараз, а не на перегляд програми чи спогади про минулі тренінги. Після закінчення виконання завдань слід вислухати коментарі тренера відносно того, що відбувалось у групі, та поставити запитання, які стосуються: мети кожної вправи; їх послідовності; ознак, за якими тренер дізнається про успішність своєї роботи; особливостей групової динаміки та ін.

Особистісні якості тренера мають бути такими, щоб під час роботи він був спрямований на досягнення мети групи та допомогу учасникам у їхніх особистісних змінах. Рівень знань тренера щодо предмета обговорення має бути вищим у кілька разів від того, який безпосередньо потрібний для тренінгу. Це дає можливість легко змінювати тему, відповідати на будь-які складні запитання та вільно почуватися. Це правило стосується як суто інформаційного, так і процесуального блоку програми – набору лекцій, історій, вправ, ігор тощо. Досягненню цієї мети сприяє самовдосконалення тренера, його готовність і здатність навчатися у будь-яких випадках.

Тренер або ведучий повинен володіти власною мотивацією до організації ефективної творчої взаємодії учасників групи. Бажано, щоб тренер мав психологічну чи педагогічну освіту, але цього недостатньо. Водночас для ефективного наближення до практичних умов діяльності юриста тренер має бути достатньо освіченим і у сфері правових питань. У випадках відсутності такого підготовленого “універсала” завдання можна вирішити двома шляхами:

1. Проводити окремо тренінг розвитку креативності під керівництвом тренера-психолога та навчально-розвивальний тренінг розв’язування модельованих пізнавальних завдань під керівництвом тренера-юриста.

2. Проводити тренінг бінарно при паралельній роботі педагога юриста та психолога тренера.

Водночас навчально-розвивальний тренінг ще не є офіційно визнаною формою навчання і широко не використовується у процесі підготовки юристів. Тому його запровадженню повинні передувати відповідна підготовка потенційних ведучих тренінгів з числа педагогів юристів та фахівців психологів з обов’язковим залученням досвіду юристів-практиків. Тобто важливого значення набуває такий перспективний напрямок як розробка “тренінгів для тренерів”.

На основі позитивного досвіду проведення розробленої авторської програми “Тренінг формування креативного потенціалу юриста”, ми рекомендуємо почати роботу групи вступними заняттями на зразок звичайних академічних лекцій. На цих заняттях тренер знайомить учасників групи з особливостями пізнавальної діяльності юриста, механізмами креативного евристичного мислення, основними цілями тренінгової роботи, вказує бажані орієнтації та очікувану мотивацію, окреслює загальну програму занять, підкреслюючи їх практичний, навчальний характер.

Найважливішою передумовою успіху тренінгу є гарантування атмосфери співпраці, безпеки та доброзичливості. Важливою є також

мотивація до діяльності. Тут замало лише звичайної цікавості, тому кожен учасник як майбутній юрист має зрозуміти необхідність розвитку нестандартного творчого мислення. Для цього варто навести декілька реальних прикладів з юридичної практики, коли саме нестандартне рішення, прийняте конкретним правником, дозволило розв'язати певну правову колізію. І навпаки, навести приклади, коли стереотипні рішення юристів призвели до трагічних наслідків. При чому для підвищення емоційного компонента мотивації студентів приклади хибних стереотипних помилкових дій слід наводити такі, в результаті яких виникли негативні наслідки і для самого юриста. Це дозволить одночасно стимулювати і мотивацію досягнення (стати успішним юристом-професіоналом), і мотивацію уникнення (не опинитися у проблемній ситуації через власні хибні стереотипні рішення). Такий підхід сформує первинну психологічну установку готовності до наполегливої та систематичної роботи при усвідомленні користі, яку можна отримати в результаті розвитку креативного потенціалу у майбутній діяльності.

Слід згадати також про зацікавлення групи. Тут важливо, щоб пропонувані теми занять зацікавили та захоплювали учасників. Важливо намагатися ефективно завершувати окремі вправи, отримуючи конкретні результати, оскільки дуже важливо, щоб вправи закінчувались виразним результатом, який приносить задоволення від затрачених зусиль і виявленої волі до роботи.

Для успішності та ефективності тренінгової роботи за програмою розвитку креативності юриста варто звернути увагу на такі обставини:

- 1) ігровий початок є основою навчання. При виконанні вправ слід постійно підтримувати легку, азартну атмосферу;

- 2) у вправах при можливості одночасно повинна бути задіяна максимальна кількість людей, які присутні на тренінгу. При вирішенні окремих завдань доцільною є колективна взаємодія між учасниками;

3) важливою умовою виконання вправ є пластична свобода, розкутість, участь усього тіла у виконанні завдання, вивільнення дихання;

4) при виконанні вправ тренеру рекомендується не поспішати, надавати учасникам можливість проживати детально кожен етап тренінгу. Зміни у психофізичних станах повинні бути природними. Пропоновані обставини, об'єкти уваги з прогнозованими змінами в поведінці учасників тренер повинен прораховувати заздалегідь;

5) потрібно уникати одноманітності вправ і стилю їх виконання. Інтенсивність психологічної насиченості відчуттів під час виконання вправ доводиться до певної кульмінації;

6) аналіз дій в окремих частинах вправи може запропонувати тренер, або ж його можна висунути на спільне обговорення з метою активації умінь аналізувати вдалі та помилкові рішення, що сприятиме розвитку рефлексії;

7) цікавим є використання різких змін вирішуваних завдань або введення нестандартних умов їх виконання;

8) тренінгові завдання мають бути прив'язані до вирішення конкретних пізнавальних завдань майбутньої діяльності. Іншими словами, тренер має пояснити, яку користь та чи інша вправа надає майбутньому фахівцю;

9) тренінг повинен сприяти розвитку та закріпленню визначених, чітко сформульованих та зрозумілих професійних навичок.

Доречно зазначити, що на основі запропонованих методичних принципів та прийомів кожен педагог-тренер повинен створювати різні модифікації тренінгу залежно від аудиторії (студенти чи юристи-практики), від фахового напрямку (кримінальний, адміністративний або цивільний процес тощо) або від типу пізнавальних завдань практичної діяльності юриста. Це необхідно для широкого впровадження цього навчально-розвивального тренінгу креативного потенціалу у навчальний процес за всіма напрямками підготовки юристів.

Отже, розвиток творчих схильностей (диспозицій) проводитиметься через групові заняття тому, що група має своєрідну динаміку, творить складну мережу мотивацій та зобов'язань, які сприяють індивідуальному зусиллю. Істотним фактором є також спільне набуття досвіду як вирішення поставлених завдань у складі групи, так і досвіду організації творчої співпраці. Тим більше, що емоційне забарвлення досягнутого успіху в групі переживається яскравіше, що надає більшого значення досягнутого результату для кожного окремого члена групи. Це сприяє розумінню учасниками одержаної користі та збільшує їхню мотивацію подальшої участі у тренінзі.

Тренінг розвитку креативності спрямований на озброєння майбутніх юристів необхідними для творчої роботи вміннями, які потрібні у практичній діяльності. Найважливішими з цих умінь є:

- 1) вміння переламувати стереотипні способи сприйняття у заданих ситуаціях;
- 2) здатність вивільняти підсвідоме, евристично висловлювати ідеї і думки навіть тоді, коли вони здаються незрозумілими та слабо обґрунтованими;
- 3) вміння звертати увагу на інших, здатність сприймати емоції, позиції, рішення, думки та дії членів групи;
- 4) здатність помічати неочевидні властивості та функції об'єктів, подій, явищ, процесів, а також їх взаємозумовленості та зв'язки між ними;
- 5) здатність критично мислити, інтелектуально та емоційно дистанціюватися від того, що є очевидним та достовірним;
- 6) вміння швидко і адекватно пристосовуватися до нових неочікуваних та нестандартних ситуацій;
- 7) здатність абстрактно мислити, переходити від часткового до загального, прояснювати спостереження та інтерпретації складних фактів та явищ;

8) вміння обирати несподівані та непомітні, на перший погляд можливості, пристосовуватися до завдання, знаходити те, що може у конкретному випадку приводити до розв'язку;

9) вміння не боятися освоювати новий незвичний досвід та брати його на озброєння;

10) здатність довіряти власній інтуїції, вміння реалізувати її різноманітні форми та прояви, розуміти сутність інтуїції та способи її зміцнення і розвитку;

11) вміння вдосконалити власну мову, яка є основним засобом раціонального пізнання, розуміння і комунікації;

12) вміння переборювати нестачу засобів, компенсуючи її пошуком альтернативних способів та можливостей;

13) реалізовувати творчий потенціал не тільки у професійній, але й в усіх інших сферах життя;

14) вміння рефлексивно оцінювати результати дій та прийнятих рішень, спираючись на прогнозування їх наслідків за різним перебігом обставин.

На підставі викладеного, слід наголосити, що провідною метою розробленого навчально-розвивального тренінгу розвитку креативного потенціалу юриста є створення умов для професійного і особистісного зростання фахівця, розширення знань учасників тренінгу про можливі шляхи розвитку та удосконалення власних професійно значущих якостей, включаючи креативність.

Отже, для підтвердження результативності такої тренінгової підготовки юристів та виходячи з плану нашого емпіричного дослідження, наступним кроком стає опис і аналіз результатів формувального етапу експерименту. Як ми зазначали, формуючий експеримент проводився зі студентами юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ. У первинну вибірку увійшли 266 осіб (159 представників

жіночої та 107 – чоловічої статі). Для цього з загальної психодіагностичної батареї відібрано ті методики, що містили шкали, які в процесі констатувального експерименту визначено як провідні детермінанти креативності.

Після первинного тестування з загальної кількості обстежених була сформована експериментальна група у кількості 100 осіб. Ця група пройшла повний курс тренінгових занять, спрямованих на формування креативного потенціалу юриста.

Друга група у кількості 65 осіб не проходила тренінгової програми формування креативного потенціалу, а лише звичайне навчання у традиційній формі за стандартною програмою.

Перед нами стояло завдання відстежити динаміку змін в обох групах за провідними детермінантами креативності для визначення ефективності впровадження навчально-розвивальних тренінгових технологій у професійну підготовку юристів у закладах освіти України.

Після проведення повного обсягу 54 академічних годин “Тренінгу формування креативного потенціалу юриста” зі студентами з числа експериментальної групи, здійснено повторне їхнє діагностичне обстеження. Ретест проводився за всіма правилами психодіагностичного обстеження з використанням тих самих методик. Ми не остерігалися звертатися до тих же психодіагностичних методик, оскільки за час проходження досить тривалої тренінгової підготовки доводилось часто залучати різні проміжні тестові дослідження, які виробили у студентів звичку до діагностики та відволікали увагу від змістовного навантаження підсумкового тестування.

Відповідно, для виявлення можливих змін та динамічних тенденцій після завершення формувального експерименту ми запланували провести ретест з контрольною та експериментальною групами. Для того, щоб прослідкувати динаміку провідних особистісних детермінант креативності в

експериментальній та контрольній групах наведемо результати, одержані в ході підсумкового ретесту (див. табл. 3.2.1.).

Таблиця 3.2.1.

Порівняльні результати тесту та ретесту експериментальної групи за провідними психодіагностичними методиками

1. За методикою Е. Торренса

	Швидкісність	Оригінальність	Розробленість	Назва	Замикання	ОК
Тест	66,67	48,89	60,34	48,96	53,29	56,01
Ретест	70,01	59,92	69,2	58,81	61,42	63,87
Різниця в балах	3,34	11,03	8,86	9,85	8,13	7,86
Різниця у відсотках	5,01%	22,56%	14,68%	20,12%	15,26%	14,03%

2. За методикою Р. Кеттелла

(частина 1)

	MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L
Тест	8,24	7,05	3,38	5,24	8,06	6,71	7,6	6,71	6,28	8,46
Ретест	8,3	6,98	3,51	4,87	7,96	6,35	7,85	6,44	6,02	10,12
Різниця в балах	0,06	-0,07	0,13	-0,37	-0,1	-0,36	0,25	-0,27	-0,26	1,66
Різниця у відсотках	0,73%	0,99%	3,85%	7,06%	1,24%	5,37%	3,29%	4,02%	4,14%	19,62%

(частина 2)

	M	N	O	Q ₁	Q ₂	Q ₃	Q ₄	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄
Тест	6,41	6,98	7,4	6,25	5,7	7,64	6,09	6,6	7,2	4,71	6,28
Ретест	6,11	4,27	7,68	7,93	5,42	7,35	8,25	8,7	7,49	4,55	6,0
Різниця в балах	-0,3	-2,71	0,28	1,68	-0,28	-0,29	2,16	2,1	0,29	-0,16	-0,28
Різниця у відсотках	4,68%	38,83%	3,78%	26,88%	4,91%	3,8%	35,47%	31,82%	4,03%	3,4%	4,46%

3. За методикою установочної проби

	Асим	Контраст	“=”	Асим	“=”	“+”
Тест	0,03	8,3	11,66	6,46	7,23	1,31
Ретест	0,01	6,55	13,44	5,11	9,87	0,19
Різниця в балах	-0,02	-1,75	1,78	-1,35	2,64	-1,12
Різниця у відсотках	66,67%	21,08%	15,27%	20,9%	36,51%	85,5%

4. За методикою С. Розенцвейга

	E	I	M	OD	ED	NP
Тест	8,03	5,83	10,15	4,32	9,94	9,74
Ретест	10,1	3,72	10,13	4,0	12,14	7,86
Різниця в балах	2,07	-2,11	-0,02	-0,32	2,2	-1,88
Різниця у відсотках	25,78%	36,19%	0,2%	7,41%	22,13%	19,3%

З наведених результатів можна зробити висновок, що проведення тренінгових вправ, спрямованих на підвищення креативності, дало позитивні результати. Зокрема, підвищилися показники всіх шкал за методикою Е. Торренса. Суттєво збільшилися показники Оригінальності (11,03), Назви (9,85), Розробленості (8,86), Замикання (8,13), Швидкості (3,34). При цьому сумарний показник креативності зріс на 7,86 балів. З цього можна зробити висновок про ефективність проведеного тренінгу. Найбільшою мірою відбулися зміни за провідними показниками особистості за методикою Р. Кеттелла: N (-2,71), Q₄ (2,16), F₁ (2,1), Q₁ (1,68), L (1,66). Отже, відбулися такі зміни у профілі особистості:

- 1) зросли показники прямолінійності, природності, безпосередності, розкнутості;
- 2) збільшилися показники енергійності, мотивованості, активності;
- 3) певне зростання тривожності через незадоволеність досягнутим і намагання досягнути більшого;
- 4) збільшився радикалізм, підвищилася схильність до експериментаторства, аналітичності, критичності мислення, зростання інтелектуальних інтересів;
- 5) підвищилася підозрілість, внутрішня напруженість, зріс певний егоцентризм. При цьому показники інших шкал профілю не зазнали суттєвих змін, з чого випливає констатація правильної спрямованості підібраних тренінгових вправ.

На підставі цього можна сказати, що основні риси, які змінилися, визначають внутрішню установку на досягнення. Виявлена напруженість та певна тривожність детерміновані орієнтацією особистості на мотивацію досягнення, яка виключає розслабленість та безпечність і підтримує внутрішнє напруження як мобілізаційний ресурс творчого пошуку.

Натомість установочна активність творчого пошуку супроводжується підвищенням екстрапунітивності як зорієнтованості на зовнішню активну зміну обставин на тлі зниження інтрапунітивності як примирення з зовнішніми обставинами. При цьому спостерігається реакція фіксації на самозахисті та відстоюванні власних інтересів при певному зниженні намагання задовольнити потреби шляхом залучення зовнішньої допомоги. З цього можна зробити висновок, що креативність юриста, провідною функцією якого є організація ефективного захисту відстоюваних інтересів, безпосередньо пов'язана з самостійністю та захисними реакціями, адже у правовому полі це є основним завданням правника як при захисті правових норм, так і інтересів клієнта.

Щодо установочних реакції, то виявлено зниження тривалості ілюзій сприйняття та прискорення процесу констатації рівності, з чого можна зробити висновок про збільшення адаптивних здібностей, прискорення позбавлення ілюзій та консервативних стереотипів. Отже, творчий потенціал передбачає відмову від усталених моделей вирішення проблемних ситуацій на користь пошуку нестандартних, інноваційних шляхів розв'язування професійних завдань.

Звісно, зафіксована позитивна тенденція не має яскравого вираження та надпотужних змін профілю. Це пов'язане з тим, що у формувальному експерименті проводився разовий тренінг лише для підтвердження його дієвості. При систематичному використанні цієї тренінгової програми в процесі тривалої професійної підготовки юристів можна досягти суттєвіших зрушень, що підтверджує необхідність:

а) періодичного проведення цього тренінгу розвитку творчого потенціалу протягом всього періоду навчання;

б) необхідність розробки інших аналогічних тренінгових програм, зорієнтованих на окремі детермінанти загальної креативності юристів з урахуванням їх подальшої спеціалізації.

Слід зауважити, що за результатами ретесту контрольної групи суттєвих зрушень не зафіксовано.

Як бачимо, результати формувального експерименту продемонстрували низку позитивних зрушень провідних особистісних якостей, пов'язаних з формуванням творчого потенціалу юриста. Відтак можна впевнено стверджувати про ефективність запропонованої тренінгової програми.

Це дає підстави рекомендувати до широкого запровадження в систему підготовки майбутніх юристів, а також підвищення кваліфікації юристів-практиків запропонованої у цьому дослідженні програми поряд з існуючими програмами юридичної освіти.

Запропонована програма навчально-розвивального тренінгу передбачає застосування заходів психодіагностики, психокорекції, перехід від загальних питань, що мають теоретичне значення, до аналізу та рекомендацій з конкретних напрямків професійної діяльності юриста, знання яких дозволяє використовувати творчий потенціал при розв'язуванні пізнавальних завдань.

Тепер окреслимо основні задачі розробленої програми навчально-розвивального комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста”:

1. Підвищити професійно-психологічну компетентність майбутніх юристів стосовно власного потенціалу творчого розв'язування пізнавальних завдань.

2. Розвинути вміння активізувати креативне мислення.

3. Розвинути психічні пізнавальні процеси.

4. Розвинути логічне та евристичне мислення, інтуїцію.

Цільовою групою є студенти-юристи ВНЗ України та юристи-практики на момент проходження підвищення кваліфікації.

Кількісний склад тренінгової групи: оптимальний – 10-15 осіб (максимальний – до 20 осіб).

Обов'язкові умови:

- 1) добровільна основа комплектації тренінгових груп;
- 2) приблизно однаковий вік та рівень підготовленості учасників.

Місце проведення: тренінговий клас або ізольована аудиторія.

Цей навчально-розвивальний тренінговий комплекс складається з тематичних блоків. Блоки розраховані на два повних робочих дні по 3-4 сесії кожний. За відсутності можливості стаціонарного інтенсивного навчання, оптимальною може бути організація тренінгу у факультативному варіанті після занять або у вихідні дні.

Загальний обсяг часу проведення “Тренінгу формування креативного потенціалу юриста” розрахований на 54 академічні години (що складає 1,5 кредиту).

Вимоги до знань та умінь, які набувають студенти-юристи у процесі тренінгу.

Знати:

- основи професійно значущих якостей пізнавальної сфери юриста;
- психологічні механізми та методи формування і розвитку креативного потенціалу;
- специфіку пізнавальної діяльності юриста, її складності та особливості;
- методи і засоби формування готовності до реалізації творчого потенціалу;
- методи і засоби формування та розвитку професійного евристичного мислення;
- методи і засоби формування та розвитку професійної інтуїції.

Уміти:

- орієнтуватися в сучасних теоріях психічних пізнавальних процесів у структурі особистості юриста;
- використовувати набуті вміння та навички креативного мислення в майбутній діяльності;
- самостійно розвивати власний творчий потенціал як у професійній, так і у всіх інших сферах життя;
- підтримувати психологічну готовність до творчого вирішення пізнавальних завдань юридичної діяльності.

Програма навчально-розвивального тренінгового комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста” складається з чотирьох тематичних блоків.

Тема 1. Роль творчого потенціалу в професійній діяльності юриста

- міні-лекція, присвячена ролі творчого потенціалу в професійній діяльності юриста;
- групове обговорення прикладів позитивних результатів використання юристами-практиками творчого потенціалу нестандартного вирішення професійних завдань;
- групове обговорення прикладів негативних результатів стереотипного вирішення юристами-практиками професійних завдань;
- закріплення розуміння учасниками тренінгу ролі креативності із застосуванням простих завдань розв’язування парадоксальних ситуацій.

Тема 2. Психологічні механізми та детермінанти креативності

- міні-лекція, присвячена опису механізмів та детермінант творчого мислення;
- розвиток та тренування креативності;
- розвиток та вдосконалення особистого інтуїтивного відчуття кожного учасника;
- робота аналізаторів та інтуїція.

Тема 3. Формування готовності до творчого мислення

- міні-лекція, присвячена характеристиці психологічних установок особистості, які визначають активацію креативного потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань;

- вправи на розгальмування стереотипних установок;
- вправи формування готовності реагувати на неочікувані зміни;
- розвиток готовності до інсайту.

Тема 4. Моделювання пізнавальних завдань юридичної діяльності

- міні-лекція, присвячена правилам та рекомендаціям активізації креативного потенціалу при розв'язуванні професійних пізнавальних завдань юристом;

- принципи кейс-стадіз;
- розв'язування модельованих проблемних пізнавальних завдань індивідуально;
- розв'язування модельованих проблемних пізнавальних завдань у групі (брейнстормінг);
- розвиток рефлексивних здібностей учасників шляхом спільного аналізу виконання завдань.

Конкретним змістовним наповненням запропонованої навчально-розвивальної тренінгової програми може бути перелік вправ, спрямованих на розвиток елементів креативного мислення юристів, які сприяють підвищенню його продуктивності та ефективності в динамічних та нестандартних ситуаціях діяльності.

Зважаючи на методичну різноманітність, напрямок та сферу застосування програми залежно від галузевої спрямованості майбутніх фахівців, під час організації та проведення навчально-розвивального тренінгу зі студентами-юристами слід дотримуватися загальних принципів:

1. Організаційні:

- визначення часу проведення;

- обмежена кількість членів групи (10-15 осіб), склад якої постійний;
- особлива організація простору (робота у спеціальних приміщеннях, розміщення учасників у колі тощо).

2. Методологічні:

- теоретична та прикладна спрямованість, визначеність цілей і завдань;
- використання інтерактивних, психотехнічних та інших методів групової роботи;
- певний ступінь стандартизації та структурованості.

3. Взаємодії:

- позитивна регламентація відносин між учасниками;
- атмосфера свободи дій і спілкування;
- гарантування психологічної безпеки;
- об'єктивація суб'єктивних почуттів та емоцій учасників відносно інших та того, що відбувається.

4. Індивідуального та групового розвитку:

- надання ведучим та групою психологічної допомоги учасникам у розвитку та навчанні;
- групова динаміка та досягнення синергетичного ефекту.

У процесі реалізації навчально-розвивального комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста” застосовувалося широке коло тренінгових методів, що можуть бути систематизовані у шість основних груп:

1. Ігрові методи, що моделюють ситуації професійної діяльності.
2. Дискусійні методи обговорення результатів та обміну досвідом.
3. Презентаційні методи у формі міні-лекцій, бесіди, презентації групової роботи, наочні демонстрації, мультимедійні презентації.
4. Експериментальні методи розв'язування штучно створеної ситуації, у якій певні властивості особистості або групи, а також уміння і навички, що

підлягають навчанню, виокремлюються, виявляються, оцінюються і закріплюються найкраще.

5. Психотехнічні методи з застосуванням різноманітних вправ тренування сукупності особистісних якостей та розвитку творчого потенціалу.

6. Методи зворотного зв'язку і психодіагностики для з'ясування ефективності та результативності тренінгових впливів на учасників.

Також слід зауважити, що для якісного широкого впровадження навчально-розвивального тренінгового комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста” у навчальний процес підготовки юристів різних навчальних закладів України необхідне створення спеціальних умов, зокрема:

- планомірне впровадження тренінгів у навчальний процес з обов'язковим врахуванням специфіки фахового напрямку спеціалізації майбутніх юристів;

- врахування змісту та послідовності навчальних дисциплін, що викладаються;

- обладнання спеціальних тренінгових класів або окремих приміщень для групової роботи з відповідним матеріально-технічним оснащенням;

- підготовка кваліфікованих тренерів-викладачів та їхня сертифікація;

- вирішення організаційних питань, зокрема, визначення статусу тренінгових занять, планування навчального навантаження, складання розкладів, часового режиму їх проведення, а також чисельності груп, що проходять тренінг (з урахуванням загальноприйнятої норми – 14-16 учасників групи).

Отже, підсумовуючи викладене, можна констатувати, що ми виконали одне з провідних завдань дисертаційного дослідження, яким була розробка навчально-розвивальної тренінгової методики формування та розвитку креативного потенціалу майбутніх юристів, як основи

цілеспрямованої і ефективної професійної діяльності. Реалізація цього завдання стала можливою завдяки опрацюванню системної моделі пізнавальної діяльності юристів. Інтегратором системного поєднання цих форм моделювання креативного потенціалу є опрацювання напрямів та методів формування відповідних професійно важливих якостей.

Слід зважати на те, що особистісний розвиток креативного потенціалу юриста досягається шляхом цілеспрямованого розвитку його професійно значущих здібностей, якостей та умінь. Формування психологічних установок активації творчого потенціалу майбутнього юриста здійснюється, насамперед, у процесі правильно організованої професійної психологічної підготовки. Розв'язування цих завдань можливе лише шляхом впровадження новітніх навчально-розвивальних тренінгових технологій, у нашому випадку – впровадження тренінгового комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста” у практику навчального процесу вищих навчальних закладів України юридичного спрямування. Одержані під час дослідження позитивні результати набули практичного впровадження, коли розроблений навчально-розвивальний тренінговий комплекс пройшов апробацію у рамках авторського факультативного курсу на юридичному факультеті Львівського державного університету внутрішніх справ.

Висновки до розділу 3

У процесі проведення констатувального етапу емпіричного дослідження з'ясовано, що рівень розвитку креативності майбутніх юристів є недостатнім, що вказує на прогалини в організації їхньої професійно-психологічної підготовки. Зважаючи на певний “консерватизм” юриспруденції як науки, інтенсивне занурення студента-юриста у процес

вивчення права призводить до формування відповідних установок стереотипного мислення. Підтвердженням цього є виявлений вищий рівень загальної креативності студентів-психологів, профільні дисципліни яких мають більш вільну плюралістичну толерантність поглядів. Такий стан визначає підвищену актуальність впровадження в систему підготовки юристів цілеспрямованих психологічних заходів розвитку креативного потенціалу шляхом розгальмування відповідних стримуючих установок.

Отже, особистісними рисами потенційно креативного юриста є: сильне відчуття обов'язку, висока нормативність, зорієнтованість на норми закону, догматичність, висока самооцінка, сильний характер, домінантність, честолюбство, лідерські якості, енергійність, підвищена мотивація, активованість, наполегливість, поміркована чутливість, емоційна лабільність, емотивність, комунікативність, соціабельність, соціальна контактність, соціальна сміливість, обережність, самоконтроль, зорієнтованість на факти, а не на думку інших, надмірна обережність, недовірливість, обачливість, тривожність, неспокій, критичність, аналітичність, проникливість, скрупульозність, багата уява, прагматичність.

Виявлені провідні зв'язки дозволяють визначити якості особистості юриста, впливаючи на які можна досягнути розвитку креативного потенціалу. Необхідно розгальмувати здатність до оригінальності та швидкості креативних реакцій загалом і у сфері вербальних проявів зокрема, чому сприятиме розвиток природності, безпосередності, розкнутості на фоні збільшення енергійності, мотивованості та активності. Слід знижувати консерватизм поглядів за рахунок розвитку схильності до новаторства, формувати стійку мотивацію розвитку власного інтелектуального потенціалу, завдяки чому зростатиме аналітичність та критичність мислення. Оптимізувати настороженість та внутрішню напруженість шляхом збільшення довіри до самого себе.

Натомість установочна активність творчого пошуку потребує готовності до певного прояву екстрапунітивності з захисним типом реагування замість непродуктивної імпунітивності. Це призведе до збільшення адаптивних здібностей через прискорення процесу позбавлення від зайвих ілюзій та консервативних стереотипів вирішення проблемних ситуацій на користь пошуку нестандартних, інноваційних шляхів розв'язування професійних завдань.

На основі одержаних результатів теоретичного та емпіричного дослідження доведено, що формування психологічних установок активації творчого потенціалу юриста передбачає навчально-розвивальні заходи спрямованого впливу на мотиваційний, когнітивний та поведінковий компоненти особистості юриста.

Виходячи з провідної ролі психологічної установки у процесі формування внутрішньої готовності до розв'язування професійних пізнавальних завдань творчим шляхом при організації підготовки юристів, слід зосередитись на формуванні професійно-психологічної готовності. Водночас, готовність як установка особистості може бути сформована виключно у вигляді потенційної схильності фахівця до певної поведінки у формі застосування наявного арсеналу професійних знань та вмінь у відповідних ситуаціях професійної діяльності.

Психологічна підготовка юриста повинна складатися із загальної фахової освіченості (знання, вміння та навички), професійно-психологічної підготовленості (розвинені значущі якості), сформованої психологічної готовності (сукупності відповідних до завдань діяльності установок).

Структура психологічної підготовки юриста повинна бути представлена: загальною психологічною підготовкою (формування вмінь професійного мислення, озброєння його технологіями евристичного творчого розв'язання пізнавальних завдань); спеціальною психологічною підготовкою (формування і розвиток комплексу установок, які визначають

готовність активувати креативний потенціал за будь-яких умов професійної діяльності).

Психологічне моделювання ситуацій юридичної діяльності – це матеріальна або уявна система відображення психологічних чинників цих ситуацій, яка відтворює їх істотні ознаки та властивості у процесі професійної підготовки і заміщує об’єкт-оригінал, що й дозволяє формувати професійно значущі пізнавальні якості юриста.

Навчально-розвивальний тренінг креативного потенціалу юриста – це метод ігрового моделювання психогенних ситуацій розв’язування пізнавальних завдань професійної діяльності з метою розвитку компетентності та творчих здібностей шляхом формування психологічних якостей і установок та розвитку відповідних знань, умінь та навичок.

У ході формувального експерименту була доведена ефективність розробленої авторської програми навчально-розвивального комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста”. Результати формувального експерименту продемонстрували низку позитивних зрушень провідних особистісних якостей, пов’язаних із формуванням творчого потенціалу юриста. На підставі цього можна констатувати ефективність розробленої тренінгової програми, особливо при її систематичному застосуванні в межах професійно-психологічної підготовки юристів. Це дає нам підстави рекомендувати її до широкого впровадження у систему підготовки майбутніх юристів, а також підвищення кваліфікації юристів-практиків поряд з існуючими програмами юридичної освіти.

Основний зміст результатів третього розділу дисертації відображений у таких публікаціях автора:

1. Одинцова Г. Ю. Організаційні засади розвитку креативного потенціалу юриста / Г. Ю. Одинцова // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” – Додаток 1 до Вип. 35, Том VIII (59) : Тематичний

випуск “Вища освіта України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – К. : Гнозис, 2015. – С. 227–236.

2. Одинцова Г. Ю. Применение тренинговых технологий в подготовке юриста / Г. Ю. Одинцова // Международный научный журнал “Наука и мир”, № 8 (24), Волгоград, 2015. – С. 99–102.

3. Одинцова Г. Ю. Використання навчально-розвивального тренінгу формування креативного потенціалу у підготовці юриста / Г. Ю. Одинцова // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 28. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2015. – С. 365–375.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено аналіз професійно значущих якостей у структурі особистості юриста, які визначають особливості актуалізації креативного потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань професійної діяльності. Дослідження дозволило одержати низку нових даних про механізми формування психологічних установок пізнавальної діяльності та особистісних особливостей креативного мислення юриста на основі всебічного аналізу професійної діяльності.

Визначені основні тенденції формування творчого потенціалу юриста у процесі його професійної підготовки під час навчання дозволили окреслити основні проблеми організації фахової юридичної освіти, що перешкоджають розвитку та розкриттю творчого потенціалу майбутнього фахівця. На підставі теоретичного та емпіричного дослідження розроблена спеціалізована навчально-розвивальна тренінгова програма, спрямована на формування та розвиток креативного мислення юристів для впровадження її у систему фахової підготовки.

На підставі проведеної роботи можна зробити такі висновки.

1. На основі теоретичного вивчення та узагальнення результатів проведеного експертного опитування встановлено, що провідною діяльністю юриста виступає пізнавальна, а всі інші – конструктивна, комунікативна та організаційна діяльності, виступають як інструментальна діяльність, завдяки якій можна отримати та фіксувати професійно значущу інформацію. Отже, пізнавальний процес в юридичній діяльності – це мисленнєве оперування сукупністю фактів, з'ясування нових обставин з метою пізнання об'єктивної істини у справі. Водночас, людський фактор робить кожен пізнавальну ситуацію унікальною, що потребує творчого підходу до її розв'язування. А сталі процедурні алгоритми потребують оригінального осмислення у кожній конкретній ситуації, а тим більше, у правовій колізії.

У площині психологічних понять пізнавальний зміст діяльності юриста може бути представлений як інтелектуальне завдання та різновид проблемних завдань, тобто таких, що містять нестандартність. Їхнє вирішення не може здійснюватись за допомогою сталої процедури, адже алгоритм вирішення такого завдання в юриста заздалегідь відсутній. Тому для ефективного виконання професійної діяльності для правника важливим є виявлення раціональних співвідношень між регламентованими законом нормами і творчим підходом стосовно їх реалізації у правовій дійсності.

2. Креативність виступає основою самоактуалізації та творчої діяльності особистості в різних сферах життєдіяльності і є ядром її творчої активності, спонукаючи до нових досягнень та пошуків.

Креативність юриста визначаємо як взаємодію індивідуальних характеристик когнітивної сфери фахівця із автентичними особливостями певної ситуації правової дійсності, яка зумовлює установку до прояву творчої активності у відповідному виді юридичної діяльності. При цьому креативне мислення юриста має дві форми: конвергентне, що спрямоване на творчий вибір вже наявних способів розв'язування юридичного завдання, та дивергентне – зорієнтоване на пошук нових нестандартних шляхів вирішення мисленневих завдань. В особистісній сфері професійна креативність юриста проявляється як самореалізація на основі усвідомлення себе творчою індивідуальністю через визначення індивідуальних шляхів власного професійного зростання та побудови програми самовдосконалення.

3. Установка розглядається як готовність до здійснення певної поведінкової активності, спрямованої на задоволення конкретних потреб в умовах певного середовища та є модусом суб'єкта у кожен дискретний момент його діяльності.

Дотримуємось позицій, що установка юриста на активацію креативного мислення виступає як готовність до здійснення певної поведінкової активності, а саме, пізнавальної діяльності, спрямованої на задоволення

конкретних потреб правозастосовної діяльності в умовах розв'язування актуальної проблемної ситуації. Тому при розумінні специфічних механізмів креативності пізнавальної діяльності юриста, слід зважати на те, що в кожній ситуації вирішення завдання саме психологічна установка регулює його мисленнєву активність.

Активації креативного потенціалу юриста при розв'язуванні пізнавальних завдань безпосередньо передують відповідна установка особистості, яка детермінує особливості перебігу всієї діяльності. Активність особистості при вирішенні цієї задачі є процесом актуалізації відповідної установки. Отже, креативний потенціал пізнавальної діяльності юриста може бути проаналізований на базі його сформованих установок, що виражають стан готовності суб'єкта до нестандартного та ефективного розв'язування професійних завдань.

4. У процесі проведення констатувального етапу емпіричного дослідження ми з'ясували, що рівень розвитку креативності майбутніх юристів є недостатнім, що вказує на прогалини в організації їхньої професійно-психологічної підготовки. Певний "консерватизм" юриспруденції як науки, інтенсивне занурення студента-юриста у процес вивчення права призводить до формування відповідних установок стереотипного мислення. Такий стан визначає підвищену актуальність впровадження в систему підготовки юристів цілеспрямованих психологічних заходів розвитку креативного потенціалу шляхом розгальмування стримувальних установок.

Особистісними рисами юриста із задатками креативного потенціалу є: висока самооцінка, домінантність, честолюбство, лідерські якості, відчуття обов'язку, висока нормативність поведінки, енергійність, підвищена вмотивованість, активованість, наполегливість, поміркована сензитивність, емоційна лабільність, емотивність, комунікативність, соціабельність, соціальна сміливість, обережність, самоконтроль, зорієнтованість на факти, а

не на думку інших, обачливість, певна тривожність, критичність, аналітичність, проникливість, скрупульозність, багата уява, прагматичність.

5. Виявлені провідні зв'язки дозволяють визначити якості особистості юриста, впливаючи на які можна досягнути розвитку креативного потенціалу. Необхідно розгальмувати здатність до оригінальності та швидкості креативних реакцій загалом і у сфері вербальних проявів зокрема, чому сприятиме розвиток природності, безпосередності, розкутості на фоні збільшення енергійності, мотивованості та активності. Водночас слід знижувати консерватизм поглядів за рахунок розвитку схильності до новаторства, формування стійкої мотивації до розвитку власного інтелектуального потенціалу, завдяки чому зростатиме аналітичність та критичність мислення. Доцільно також оптимізувати настороженість та внутрішню напруженість шляхом збільшення довіри до себе.

Натомість, установочна активність творчого пошуку потребує готовності до певного прояву екстрапунітивності із захисним типом реагування, замість непродуктивної імпунітивності. Це збільшить адаптивний потенціал через прискорення процесу позбавлення від зайвих ілюзій та консервативних стереотипів вирішення проблемних ситуацій на користь пошуку нестандартних, інноваційних шляхів розв'язування професійних мисленнєвих завдань.

6. Модель психологічної підготовки юриста повинна бути представлена загальною психологічною підготовкою (формування вмінь професійного мислення, озброєння його технологіями евристичного творчого розв'язування пізнавальних завдань); спеціальною психологічною підготовкою (формування і розвиток комплексу установок, які визначають готовність активувати креативний потенціал за будь-яких умов професійної діяльності). Виходячи з провідної ролі психологічної установки у процесі формування внутрішньої готовності до розв'язування професійних пізнавальних завдань творчим шляхом при організації підготовки юристів,

слід зосередитись на формуванні професійно-психологічної готовності. Водночас, готовність як установка особистості може бути сформована виключно у вигляді потенційної схильності фахівця до застосування наявного арсеналу професійних знань та вмінь у відповідних ситуаціях професійної діяльності.

На основі одержаних результатів теоретичного та емпіричного дослідження доведено, що формування психологічних установок активації творчого потенціалу юриста передбачає навчально-розвивальні заходи цілеспрямованого впливу на мотиваційний, когнітивний та поведінковий компоненти особистості юриста. Навчально-розвивальний тренінг креативного потенціалу юриста – це метод ігрового моделювання психогенних ситуацій розв’язування пізнавальних завдань професійної діяльності з метою розвитку компетентності та творчих здібностей шляхом формування психологічних якостей і установок та розвитку відповідних знань, умінь та навичок. При цьому психологічне моделювання ситуацій юридичної діяльності – це матеріальна або уявна система відображення психологічних чинників цих ситуацій, яка відтворює їх істотні ознаки та властивості у процесі професійної підготовки і заміщує об’єкт-оригінал, що й дозволяє формувати професійно значущі пізнавальні якості юриста.

7. У ході формувального експерименту доведено ефективність розробленої авторської програми навчально-розвивального комплексу “Тренінг формування креативного потенціалу юриста”. Результати формувального експерименту продемонстрували низку позитивних зрушень провідних особистісних якостей, пов’язаних із формуванням творчого потенціалу юриста. На підставі цього можна констатувати ефективність розробленої тренінгової програми, особливо при її систематичному застосуванні в системі професійно-психологічної підготовки юристів. Це дає нам підстави рекомендувати її до широкого та систематичного впровадження

в систему підготовки майбутніх юристів, а також підвищення кваліфікації юристів-практиків поряд з існуючими програмами юридичної освіти.

Коло питань, яке розглядалося в дисертації, не вичерпує проблему ролі та місця установок у механізмі креативного потенціалу особистості юриста. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі креативного потенціалу юриста не тільки у пізнавальній, але й в усіх інших видах юридичної діяльності. Також висновки щодо формування та розвитку креативного потенціалу юристів можна запровадити у процес підготовки фахівців інших сфер професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенк Г. Парадоксы психологии = Psychology is about people / Г. Айзенк. – М. : Эксмо-Пресс, 2009. – 352 с.
2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М., 1977. – 308 с.
3. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б. Г. Ананьев. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 209 с.
4. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / И. В. Андреев. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 238 с.
5. Андреев В. И. Эвристика для творческого саморазвития / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1994. – 286 с.
6. Андреев Н. В. Формирование групп и работа с личным составом ОВД в особых условиях: Методическое пособие / Н. В. Андреев – М. : Академия МВД России, 1996. – 36 с.
7. Андросюк В. Г. Професійна психологія в органах внутрішніх справ : загальна частина : курс лекцій / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Г. О. Юхновець, В. С. Медведєв. – К. : НАВСУ, 1995. – 111 с.
8. Анисимова Н. А. Психология подбора и распределения кадров на промышленном предприятии / Н. А. Анисимова – М. : Промиздат, 1982. – 126 с.
9. Анцыферова Л. И. Личность и деятельность / Л. И. Анцыферова // Проблема личности : Материалы симпозиума. – М., 1970.
10. Асмолов А. Г. О соотношении понятия установки в общей и социальной психологии / А. Г. Асмолов, М. А. Ковальчук // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии ; под ред. Г. М. Андреевой и И. Н. Богомоловой. – М. : Высшая школа, 1977. – С. 143–163.

11. Бенин В. Л. Педагогическая культура: постановка проблемы / В. Л. Бенин // Человек – общество – культура. – Екатеринбург, 1993. – С. 20–23.
12. Блейхер В. М. Клиническая патопсихология / В. М. Блейхер. – Ташкент : Медицина, 1976. – 325 с.
13. Богоявленская Д. Б. О предмете и методе исследования творческих способностей / Д. Б. Богоявленская // Психологический журнал. 1995. №5.
14. Богоявленская Д. Б. О важности метода “креативного поля” / Д. Б. Богоявленская // Проблемы психологической диагностики. Теория и практика. – Таллин, 1977. – С. 67–82.
15. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей : Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Б. Богоявленская. – М. : Издательский центр “Академия”, 2002. – 320 с.
16. Борзикова Л. Аттитюды и их связь с поведением : обзор исследований в США / Л. Борзикова, А. Семенова // Социальная психология за рубежом. – М., 1974. – Вып. 1. – С. 78–91.
17. Бочоришвили А. К методологии психологии / А. Бочоришвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1966. – 176 с.
18. Бродецкая Ю. С. К вопросу о потенциале креативности социокультурных преобразований современного общества / Ю. С. Бродецка // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2007. – 603 с.
19. Брушлинский А. В. Субъект : мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – М. ; Воронеж : Институт практической психологии, 1996. – 167 с.
20. Вайнцваг П. Десять заповедей творческой личности / П. Вайнцваг. – М. : Прогресс, 1990. – 192 с.

21. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
22. Вачков И. В. Психология тренинговой работы / И. В. Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.
23. Выготский Л. С. Избранные педагогические исследования / Л. С. Выготский. – М., 1957. – 517 с.
24. Гальтон Ф. Наследственность таланта : законы и последствия ; пер. с англ. / Ф. Гальтон. – М. : Мысль, 1996. – 272 с.
25. Генов Ф. М. Психологическое обеспечение мобилизационной готовности спортсмена / Ф. М. Генов. – М. : Физкультура и спорт, 1971. – 245 с.
26. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. // Психология мышления / Дж. Гилфорд. – М. : Прогресс, 1965. – 525 с.
27. Гладышев С. Как вести себя на тренинге? / С. Гладышев // Журнал “Обучение & карьера”. – 2005 г. – № 35. – С. 70.
28. Гнатко Н. М. Проблема креативности и явление подражания / Н. М. Гнатко. – М. : ИП РАН, 1994. – 309 с.
29. Гольдентрихт С. С. О природе эстетического творчества / С. С. Гольдентрихт. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 248 с.
30. Горлинский И. В. Педагогическая система гибкого обучения специалистов в высших учебных заведениях МВД России : уч. пособие / И. В. Горлинский. – М. : Академия управления МВД России, 1997. – 282 с.
31. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента : Учебное пособие / Р. Готтсданкер – М. : Московский ун-т, 1982. – 464 с.
32. Грузенберг С. О. Психология творчества. Введение в психологию и теорию творчества. Т.1. [Феноменология творчества. Строение творческого процесса] / С. О. Грузенберг. – Минск : Белтрестпечать, 1923. – 166 с.

33. Гуревич К. М. Индивидуальные особенности операторов и эксплуатационная надежность / К. М. Гуревич, Ф. С. Калягин, М. И. Серков // Психофизиология труда операторов автоматизированного производства. – М., 1974. – С. 19–24.
34. Денисова З. В. Механизмы эмоционального поведения ребенка / З. В. Денисова. – Л. : Наука, 1978. – 143 с.
35. Державне управління / За ред. А.Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
36. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: учебное пособие / Г. Г. Дилигенский – М. : Наука, 1994. – 304 с.
37. Дідковський С. В. Схема акту трансляції навчального змісту у тренінгу соціальних працівників / С. В. Дідковський // Теорія та досвід використання тренінгових технологій у практичній психології : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – К. : КІВС, 2003. – С. 47–50.
38. Дружинин В. Н. Психодиагностика общих способностей / В. Н. Дружинин. – М. : Академия, 1996. – 224 с.
39. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология : учебное пособие / В. Н. Дружинин – М. : ИНФРА-М, 1997. – 256 с.
40. Дулов А. В. Судебная психология / А. В. Дулов – Минск : “Высшая школа”, 1975. – 388 с.
41. Дунчев В. Н. Когнитивный стиль и дивергентное мышление / В. Н. Дунчев, И. М. Палей // Когнитивные стили : тезисы науч. семинара. – Таллин. – 1986. – С. 86–97.
42. Дяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дяченко, Л. А. Кандыбович. – Мн. : Изд-во БГУ, 1976. – 173 с.
43. Дяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных условиях. Психологический аспект / М. И. Дяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Мн. : Изд-во БГУ, 1976. – 204 с.

44. Дяченко М. И. Психолого-педагогические основы деятельности командира / М. И. Дяченко, Е. Ф. Осипенков, Л. Е. Мерзляк. – Мн. : Воениздат, 1977. – 295 с.
45. Енциклопедія освіти / Гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
46. Ермолаева-Томина Л. Б. Проблема развития творческих способностей детей / Л. Б. Ермолаева-Томина // Вопросы психологии. – 1975. – № 5. – С. 166–175.
47. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга : психологический тренинг как инструментальное действие / Т. В. Зайцева. – СПб. : Речь, М. : Смысл, 2002. – 80 с.
48. Засобина Г. А. Особенности формирования у студентов профессиональных умений в конструировании учебной работы : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г. А. Засобина. – Л., 1971. – 20 с.
49. Ильенков Э. В. Что же такое личность? / Э. В. Ильенков // С чего начинается личность; под общ. ред. Р.И. Косолапова – 2-е изд. – М., 1983. – 360 с.
50. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 448 с.
51. Исурина Г. Л. Методы и техники групповой психотерапии : групповая психотерапия / Г. Л. Исурина. – М., 1990. – 84 с.
52. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М. С. Каган – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
53. Карпенко В. В. Діагностика та корекція професійних диспозицій працівників ОВС методом фіксації установок / В. В. Карпенко, В. А. Сухобрус // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : збірник / Львівський держ. ун-т. внутр. справ. – Львів, 2008. Вип. 1. – С. 165–174.

54. Карпенко З. С. Экспериментальна психологія : Методичні рекомендації до практичного курсу / З. С. Карпенко. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 76 с.
55. Касавин И. Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания / И. Т. Касавин. – СПб. : изд-во РХГИ, 1998. – 408 с.
56. Касымжанов А. Х. О культуре мышления / А. Х. Касымжанов, А. Ж. Кельбуганов. – М. : Политиздат, 1981. – 128 с.
57. Кеннет Ф. Технологии обучения менеджеров. Где, когда и как их использовать / Ф. Кеннет. – М. : Добрая книга, 2006. – 295 с.
58. Климов Е. А. Развивающийся человек в мире профессии / Е. А. Климов / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Обнинский гор. психол. центр “Детство”. – Обнинск : изд-во “Принтер”, 1993. – 57 с.
59. Кондрашов М. В. Морально-психологічна готовність студента до вчительської діяльності / М. В. Кондрашов. – К. : Вища школа, 1987. – 52 с.
60. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Харьков : “Основа” при ХГУ, 1990. – 198 с.
61. Корнев М. Н. Соціальна психологія : Підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К. : Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1995. – 304 с.
62. Корф Н. А. Наш друг / Н. А. Корф // В сб. : Учителю начальной школы. – М. , 1964. – С. 10–37.
63. Котик М. О. Психология й безопасность / М. О. Котик. – Таллинн : Валге, 1981. – 408 с.
64. Котова И. Б. Педагог: профессия и личность / И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов. – Ростов - н/Д., 1997. – 143 с.
65. Крылова Н. Б. Формирование культуры будущего специалиста : Методическое пособие / Н. Б. Крылова. – М. , 1990. – 142 с.
66. Кузьмина Н. В. Основы вузовской педагогики / Н. В. Кузьмина. – М. , 1972. – 311 с.

67. Кузьмина Н. В. Психологическая структура деятельности учителя (Тексты лекций) / Н. В. Кузьмина, Н. В. Кухарев. – Гомель, 1976. – 57 с.
68. Кулюткин Ю. Н. Развитие творческого мышления школьников / Ю. Н. Кулюткин, Г. С. Сухобская. – Л. : Знание, 1987. – 38 с.
69. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях; пер. с англ. / Д. Кэмпбелл – М. : Прогресс, 1980. – 391 с.
70. Леднев В. С. Научное образование : развитие способностей к научному творчеству. Изд. второе, испр. / В. С. Леднев. – М. : МГАУ, 2002. – 120 с.
71. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев – М. : “Политиздат”, 1986. – 316 с.
72. Лефтеров В. О. Методические рекомендации по проведению тренинга “К-С-Б” / В. О. Лефтеров // Теорія та досвід використання тренінгових технологій у практичній психології : Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – К. : КІВС, 2003. – С. 102–105.
73. Липинский Д. А. О системе права и видах юридической ответственности / Липинский Д. А. // Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 27–36.
74. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 448 с.
75. Ломов Б. Ф. Особенности познавательных процессов в условиях общения / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1980. – № 5. – С. 26–42.
76. Ломов Б. Ф. Психологические исследования при формировании профессиональной пригодности / Б. Ф. Ломов // Проблемы управления системой формирования профессиональной пригодности будущих офицеров ВМФ в военно-морских учебных заведениях. – Л. , 1980, С. 16–20.

77. Лук А. Н. Психология творчества / А. Н. Лук. – М. : Просвещение, 1978. – 284 с.
78. Любарт Т. Психология креативности / Т. Любарт, К. Муширу и др.; пер. с фр. – М. : “Когито-Центр”, 2009. – 215 с.
79. Макшанов С. И. Принцип психологического тренинга / С. И. Макшанов // Журнал практического психолога. – 1999. – №3. – С. 13–38.
80. Мангутов И. С. Организатор и организаторская деятельность / И. С. Мангутов, Л. И. Уманский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1975. – 294 с.
81. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 309 с.
82. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу ; [перев. с англ. А. М. Татлыдаевой]. СПб. : Издат. группа “Евразия”, 1997. – 430 с.
83. Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М., 1982. – С. 132–155.
84. Математические методы в современной буржуазной социологии. – М. : Наука, 1966. – 314 с.
85. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А. М. Матюшкин. – М. : “Педагогика”, 1972. – 168 с.
86. Миллер Д. План и структура поведения / Д. Миллер, Ю. Галантер; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1965. – 238 с.
87. Моляко В. О. Психологічне дослідження проблем функціонування стратегій творчої діяльності, творчої обдарованості та психологічної грамотності / В. О. Моляко // Актуальні проблеми психології : Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2001. – Випуск 21. – 296 с.

88. Мороз Л. І. Основи професійно-психологічного тренінгу : (У запитаннях та відповідях) : навч. посібник / Л. І. Мороз. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2004. – 130 с.

89. Мороз Л. І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ : монографія / Л. І. Мороз. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 228 с.

90. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр. – Житомир : ЖІТІ, 1997. – 214 с.

91. Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. – Тб. : Мецниереба, 1974. – 170 с.

92. Никандров В. В. Антитренинг, или Контуры нравственных и теоретических основ психотренинга : Учеб. пособие. / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2003. – 176 с.

93. Новиков А.М. Российское образование в новой эпохе. Парадоксы наследия, векторы развития / А. М. Новиков. – М. , 2000. – 272 с.

94. Норакидзе В. Г. Методы исследования установки как бессознательного психического / В. Г. Норакидзе // В кн. : Бессознательное : природа, функции, методы исследования, т. III. – Тбилиси, 1978. – С. 611–621.

95. Норакидзе В. Г. Типы характера и фиксированная установка / В. Г. Норакидзе. Тбилиси : Мецниереба, 1966. – 190 с.

96. Олпорт Г. Становление личности : Избр. тр. / Г. Олпорт ; Под общ. ред. Д. А. Леонтьева ; пер. с англ. Л. В. Трубицыной, Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461 с.

97. Орбели Л. А. Избранные труды. Т.3 / Л. А. Орбели. – М. : Наука, 1964. – 302с.

98. Папкин А. И. Личная безопасность сотрудников органов внутренних дел. Тактика и психология безопасной деятельности / А. И. Папкин. – М., 1996. – 240 с.
99. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий / К. К. Платонов. – М.: “Высшая школа”, 1984. – 174 с.
100. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: “Наука”, 1986. – 266 с.
101. Пономарев Я. А. Психология творческого мышления / Я. А. Пономарев. – М., 1960. – 352 с.
102. Пономарев Я. А. Психология творчества : избран. психол. труды / Я. А. Пономарев. – М.: Воронеж : Модек, 1999. – 480 с.
103. Пономарев Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономарев // Тенденции развития психологической науки. – М.: Наука, 1988. С. 21–25.
104. Популярная психологическая энциклопедия / [сост. С. С. Степанов] – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 672 с.
105. Практический интеллект / [Р.Дж. Стернберг, Дж.Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др.] – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
106. Прангишвили А. С. Общепсихологическая теория установки / А. С. Прангишвили // Психологическая наука в СССР : В 2 т. – М.: Наука, 1960. – Т.2. – С. 130–142.
107. Прангишвили И. В. Поиск подходов к решению проблем / И. В. Прангишвили, Н. А. Абрамова, В. Ф. Спиридонов. – М.: Синтег, 1999. – 284 с.
108. Прикладная социальная психология / [под ред. А. Н. Сухова и А. А. Деркача]. – М.: МПСИ / Воронеж : Модэк, 1998. – 688 с.
109. Профессионально-психологическая подготовка милиционеров охраны (методические рекомендации) / [под общ. ред. А. М. Столяренко]. – М.: Учебно-методический центр, 1989. – 218 с.

110. Психология творчества : школа Я. А. Пономарева / [под ред. Д. В. Ушакова]. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2006. – 624 с.
111. Психология : словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
112. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Професійно-психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. Ч.1 : Навч.-метод. посібник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : НАВСУ, 2003. – 124 с.
113. Психология творчості : Навч. посібник / Автор-укладач Т. В. Дуткевич. – Кам’янець-Подільський, 2003. – 132 с.
114. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
115. Ратинов А. Р. Психология личности преступника. Ценностно-нормативный подход // Личность преступника как объект психологического исследования : Сб. науч. тр. / Отв. ред. А. Р. Ратинов. – М. : Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. – 286 с.
116. Реут Д.В. Единственная реальная проблема – структурирование будущего [Электронный ресурс] : PC Week/RE, 1997, № 46, с. 64–65. – Режим доступа: http://old.pcweek.ru/97_46/win/op1.htm
117. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс / пер. с англ. М. Исениной ; общ. ред. И.Е. Исенина. – М. : Прогресс, 1994. – 479 с.
118. Роджерс Н. Творчество как усиление себя / Н. Роджерс // Вопросы психологии. – 1990. – №1. – С. 164–168.
119. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. – М. : Юристъ, 1998. – 488 с.

120. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб., 2000. – 680 с.
121. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : Академия наук СССР, 1957. – 328 с.
122. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – 2-е изд. / С. Л. Рубинштейн. – М. : “Наука”, 1976. – 548 с.
123. Сенько Ю. В. Гуманитарные основы педагогического образования : Курс лекций : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Ю. В. Сенько. – М. , 2000. – 240 с.
124. Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В. В. Сериков. – М. , 1999. – 272 с.
125. Симонов П. В. Теория отражения и психофизиология эмоций / П. В. Симонов. – М. : Наука, 1970. – 140 с.
126. Солдатова Е. Л. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости : монография / Е. Л. Солдатова. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 267 с.
127. Столяренко А. М. Прикладная юридическая психология / А. М. Столяренко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 588 с.
128. Столяренко А. М. Профессионально-психологическая подготовка сотрудников охраны / А. М. Столяренко. – М., 1990. – 234 с.
129. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский // Избранные педагогические сочинения : В 3-х т. – М., 1979. – Т. 1. – 472с.
130. Творческая самореализация личности в контексте профессионально-педагогической культуры : материалы Всероссийской научно-практической конференции / Под ред. И. Ф. Исаева, М. И. Ситниковой. – Белгород, 2001. – 444 с.
131. Текекс К. Многогранность одаренности / К. Текекс // Обдарована дитина. – 2004. – № 3. – С. 46–52.

132. Теплов Б. М. Способности и одаренность / Б. М. Теплов // Избр. труды в 2-х томах – М. : Педагогика, 1985. – 328 с.
133. Тихомиров О. К. Психология мышления : учеб. пос. для студентов вузов. – 2-е изд. / О. К. Тихомиров. – М. : Академия, 2005. – 288 с.
134. Тихонович В. О. Мотиви трудової активності особи. Теоретичні проблеми соціально-психологічного дослідження / В. О. Тихонович. – К. : Наукова думка, 1972. – 150 с.
135. Торп С. Коучинг : руководство для тренера и менеджера / С. Торп, Дж. Клиффорд – СПб. : “Питер”, 2004. – 224 с.
136. Туник Е. Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса. Адаптированный вариант / Е. Е. Туник. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.
137. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 416с.
138. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. – Тб. : АН Груз. ССР, 1961. – 210 с.
139. Философия : энциклопедический словарь / [Под ред. А. А. Ивина]. – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.
140. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З. Фрейд. – М. : Азбука-классика, 2007. – 224 с.
141. Хазратова Н. В. Формирование креативности под влиянием микросреды : дис. ... канд. пед. наук / Н. В. Хазратова. – М. , 1994. – 169 с.
142. Ходжава З. И. Устойчивость и фазовый характер установки в действии навыка чтения / З. И. Ходжава // Психология. 1945. Т3.
143. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – СПб. : Питер, 1998. – 240 с.
144. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М. : “Наука”, 1982. – 133 с.
145. Шиянов Е. Н. Гуманистические ценности профессионально-педагогической культуры / Е. Н. Шиянов // Профессионально-

педагогическая культура : сущность, структура, формирование : материалы Всероссийской научной конференции. – М., 1996. – 129 с.

146. Юнг К. Г. Конфликты детской души / К. Г. Юнг [пер. с нем. Т. Ребеко и др.] – М. : Канон, 1995. – 334 с.

147. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями : Навч. посібник / Кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, та ін. ; за заг.ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – Вид. 3-те, доопр. та доп. – К. : КНТ, 2008. – 152с.

148. Юридична психологія : Підручник / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. / Кол. авт. Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.

149. Юридична психологія : Підручник для студентів юрид. вищих навч. Закладів / За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : “Видавничий дім “ІнЮре”, 2000. – 352 с.

150. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 89–105.

151. Ярошевский М. История психологии : Учебное пособие / М. Ярошевський. – М. : Академия, 1997. – 416 с.

152. Allport G. W. Attitudes / G. W. Allport // Handbook of social psychology / C. M. Murchison (Ed.). – Worcester : Clarc Univ. Press. – 1935. – P. 798–844.

153. Barron F. Creativity, Intelligence, and Personality / F. Barron, D. M. Harrington // Annual Review of Psychology. – Vol. 32. – P. 439–476 (Volume publication date February 1981).

154. Barron F. Creativity and psychological health : origins of personal vitality and creative freedom / F. Barron / Princeton, NJ : Van Nostrand, 1963. – 292 p.

155. Bozzi V. A sizable advantage / V. Bozzi // *Psychology Today*. – 1988. – February. – P. 48–52.
156. Bronstein P. and Quina K. Teaching a psychology of people : Resources for gender and sociocultural awareness / P. Bronstein, K. Quina / Washington : American Psychological Association, 1991. – P. 37–45.
157. Dodge S. Rutgers panel outlines ways to fight homophobia / S. Dodge // *The Chronicle of Higher Education*. – 1989. – December 13. – P. 51.
158. Elfin M. Race on campus / M. Elfin, S. Burk // *U.S. News and World Report*. – 1993. – April 19.
159. Ferguson J. W. Primary Social Attitudes / J. W. Ferguson // *J. Psycholol.* – 1939. – 36. – P. 57–63.
160. Fishbein M. Reading in Attitude. Theori and Measurment / M. Fishbein – N.-Y. : Wiley, 1967. – 168 p.
161. Greenwald A. G. On Defining Attitude and Attitude Theory / A. G. Greenwald, T. Brock, T. Ostrom (Eds.) // *Psychological Foundations of Attitudes*. – N.-Y. : A.P., 1968. – P. 123–124.
162. Guilford J. P. Creativity / J. P. Guilford // “*American Psychologist*”, Vol. 15, 1950. – P. 444–454.
163. Heider F. The Psychology of Interpersonal Behavior / F. Heider – N.-Y. : Wiley, 1953. – 246 p.
164. Horn J. C. Dining : What tips tipers to tip / J. C. Horn // *Psychology Today*. – 1980. – June. – P. 30–32.
165. Jaspers J. M. F. Nature and Measurement of Attitudes / J. M. F. Jaspers, H. Tajfel, C. Frasers (Eds). // *Introducing Social Psychology* – Harmondsworth. – 1978. – P. 273–284.
166. Kohler W. Figural After-effekts : on Investigation of Visual Processes / W. Kohler, H. Wallach // *Proc. Amer. Phil. Soc.* – 1944. – 88. – P. 44–52.
167. Krech D. Individual in Society / D. Krech, R. Crutchfield, F. Ballachey – N.-Y. : Wiley, 1969. – 168 p.

168. Langer E. J. Decreasing prejudice by increasing discrimination / E. J. Langer, R. S. Bashner, B. Chanowitz // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1985. – 49 (1). – P. 113–120.

169. Lewin K. A. *Dinamik Theory of Personality* / K. A. Lewin – N.-Y. : Holt, 1935. – 238 p.

170. Li J. Creativity in horizontal and vertical domains / J. Li // *Creat. Res. J.* – 1997. – V. 10. – № 2; 3. – P. 107–132.

171. Newcomb T. M. *Personality and Social change* / T. M. Newcomb – N.-Y. : Holt, 1934. – 174 p.

172. Osgood C. E. *The Measurement of Meaning* / C. E. Osgood, G. Y. Cuci, P. H. Tannenbaum // Urbana. University of Illinois Press, 1957. – 210 p.

173. Rubenstein C. Alientation in Supermarkets / C. Rubenstein // *Psychology Today*. – 1981. – July. – P. 82.

174. Sarnoff I. Psychoanalytic Theory and Social Attitudes / I. Sarnoff // *Public Opinion Quarterly*. – 1960. – 24. – P. 251–279.

175. Sherif M. *The Psychology of Attitudes* / M. Sherif, H. Cantril // *Psychol. Review*. – 1945. – 52. – P. 295–319.

176. Smith M. B. *Opinions and Personality* / M. B. Smith, Y. S. Bruner, R. W. White – N.-Y. : Wiley, 1956. – 128 p.

177. Spearman C. E. “General intelligence”, objectively determined and measured [Электронный ресурс] / C. E. Spearman // *American Journal of Psychology*. – 1904. Режим доступа до ресурсу : <http://psychclassics.yorku.ca/Spearman/>.

178. Spearman C. E. Demonstration of Formulae for True Measurement of Correlation [Электронный ресурс] / C. E. Spearman // *American Journal of Psychology*. – 1907. Режим доступа до ресурсу : <http://psychclassics.yorku.ca/Spearman/>.

179. Spearman C. E. Proof and measurement of association between two things [Электронный ресурс] / С. Е. Spearman // American Journal of Psychology. – 1904. Режим доступа до ресурсу : <http://psychclassics.yorku.ca/Spearman/>.
180. Spenser H. The Principles of Psychology / H. Spenser. – N.-Y. – Vol. I. – 1885. – 382 p.
181. Taylor C. W. Various approaches to and definitions of creativity / C. W. Taylor, R. Sternberg, T. Tardif (eds.) // The nature of creativity. Cambridge : Cambr. Press, 1988. – P. 99–126.
182. Thomas W. Y. The Polish Peasant in Europe and America / W. Y. Thomas, F. Znaniecki – Boston : Bador, 1918. – Vol. 1. – 386 p.
183. Torrance E. P. Guiding creative talent / E. P. Torrance – Englewood Cliffs, W.J. : Prentice – Holl, 1964.
184. Torrance E. P. Rewarding creative behavior / E. P. Torrance – Englewood Cliffs, W.J. : Prentice – Holl, 1965.
185. Torrance E. P. Scientific views of creative and factors affecting its growth / E. P. Torrance – Daedalus : Creativity and learning, 1965.
186. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking / E. P. Torrance – Scholastic Testing Service, Inc., 1974.
187. Wertheimer M. Productive Thinking / M. Wertheimer – N.-Y. : Holt, 1945. – 192 p.
188. Wicher F.W. Attitudes versus actions / F.W. Wicher // Journal of Social issues. – 1969. – № 25. – P. 41–79.
189. Wollach M. A. A new look at the creativity – intelligence distinction / M. A. Wollach, N. A. Kogan // Journal of Personality. – 1965. – № 33. – P. 348–369.

ДОДАТКИ

Додаток А

Середні значення та різниця показників експериментальних методик у юристів та психологів

Методики	Показники	Юристи	Психологи	Різниця
Тест Е. Торренса	Швидкісність	61,6	66,7	-5,1
	Оригінальність	43,4	51,8	-8,4
	Розробленість	52,4	53,3	-0,9
	Назва	42,4	46,5	-4,1
	Замикання	49,4	50	-0,6
	ОК	49,8	53,7	-3,9
Опитувальник Р. Кеттелла (16 PF – 105С)	MD	8,3	6,5	1,8
	A	7	8,7	-1,7
	B	3,2	4,5	-1,3
	C	5,2	7	-1,8
	E	7,9	6,3	1,6
	F	6,8	9	-2,2
	G	7,5	6	1,5
	H	6,7	7	-0,3
	I	6	8	-2
	L	8,3	8,0	0,3
	M	6,2	8	-1,8
	N	7,2	7,7	-0,5
	O	7,4	5,7	1,7
	Q ₁	6	4,5	1,5
	Q ₂	5,8	5,7	0,1
	Q ₃	7,6	7	0,6
	Q ₄	5,9	5,6	0,3
	F ₁	6,5	6,4	0,1
	F ₂	7,2	8,5	-1,3
F ₃	4,9	3,8	1,1	
F ₄	6,1	5	1,1	
Візуальна установка	Асиміляція	0,03	0,03	0
	Контраст	8,2	6,9	1,3
	“=”	11	12,3	-1,3
Вербальна установка	Асиміляція	6,9	6,9	0
	“=”	6,9	6,9	0
	“+”	1,26	1,3	-0,04
Розенцвейг	E	7,5	7,3	0,2
	I	6	9,1	-3,1
	M	10,4	7,6	2,8
	OD	4,6	6,4	-1,8
	ED	9,6	9,5	0,1
	NP	9,8	10	-0,2

Додаток Б

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 1)**

Шкали методик	Швидкісність	Оригінальність	Розробленість	Назва	Замикання	ОК
Швидкісність	1					
Оригінальність	0,348181	1				
Розробленість	0,2614291	0,72708663	1			
Назва	0,1272101	0,32543993	0,45977005	1		
Замикання	0,1767732	0,13065907	0,23523524	0,19353986	1	
ОК	0,5670227	0,69194428	0,75047847	0,619403	0,4826332	1
MD	0,016125	-0,0093811	-0,0073044	-0,1479529	-0,063493	-0,031906
A	0,0488578	0,02690264	-0,0268971	-0,0275977	-0,007336	0,0094836
B	0,030746	0,0678616	0,09322878	0,01115444	-0,020317	0,0538486
C	-0,024814	0,00424605	-0,0468633	-0,0828893	0,013255	-0,046502
E	0,0840531	0,03193365	-0,0655111	0,02262095	-0,01377	0,008189
F	0,0141259	0,03272374	-0,0318937	-0,0629218	-0,045324	-0,010357
G	-0,012153	0,04042384	0,06348983	0,00131584	-0,072053	0,003322
H	-0,013021	0,02928988	0,00035971	-0,0280323	0,0006361	0,0095352
I	-0,004018	-0,0312165	0,09968172	0,0453459	0,0191856	0,0629782
L	0,1276536	0,11960061	0,13459731	0,13068669	0,078866	0,1146816
M	0,0876708	-0,0013599	0,0161937	0,02597136	0,079591	0,0403878
N	-0,048217	-0,0572993	-0,1000438	-0,0946422	-0,040442	-0,096569
O	0,1230183	0,03520231	0,03903703	0,09981836	-0,028403	0,0566799
Q1	0,0758444	0,13082261	0,14856959	0,02850108	-0,022626	0,0915289
Q2	-0,045532	-0,1099211	-0,0791581	0,00865705	-0,030574	-0,079476
Q3	0,010315	0,09051591	0,07353746	-0,1596794	-0,039954	-0,006782
Q4	0,1037017	0,08687057	0,039888	0,06764841	0,0839919	0,0958743
F1	0,095394	0,04845784	0,03646413	0,15797005	0,0662341	0,0991144
F2	0,0354873	0,06300126	-0,0278835	-0,0568561	-0,023551	0,0150187
F3	-0,050179	-0,0017919	-0,1166284	-0,05029	-0,037488	-0,088205
F4	0,0662218	0,01563397	0,03426638	0,06869886	0,0003131	0,0301442
Асиміляція	0,0039882	-0,0168024	-0,0161084	-0,0223348	-0,009102	-0,018173
Контраст	-0,017042	-0,0614179	-0,0716555	-0,0206154	0,0295696	-0,018325
“=”	0,0109827	0,06025216	0,07257049	0,01716078	-0,031322	0,0148978
Асиміляція	-0,060009	-0,0109737	-0,0518348	-0,0210973	-0,104894	-0,056221
“=”	0,0220472	0,00673211	0,04149643	0,03885369	0,105402	0,054971
“+”	0,0974695	0,01005155	0,01823908	-0,0577825	-0,026118	-0,010039
E	0,0015237	0,12433284	0,10594012	0,08285419	0,0751811	0,1108713
I	-0,097902	-0,1131432	-0,0974214	-0,0553656	-0,029671	-0,118013
M	0,059481	-0,058563	-0,0478858	-0,0494982	-0,057724	-0,039963
OD	-0,059395	-0,0603792	-0,0300299	0,02276441	-0,124838	-0,05371
ED	0,1210535	0,14896296	0,10395669	0,04051415	-0,009423	0,1082859
NP	-0,070944	-0,0920504	-0,075263	-0,058066	0,1144437	-0,060125

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 2)**

Шкали методик	MD	A	B	C	E	F
MD	1					
A	0,2096509	1				
B	-0,028779	0,088614	1			
C	0,2019064	0,086697	-0,10724	1		
E	-0,073681	0,05076	-0,00624	0,064797	1	
F	0,0477481	0,202555	-0,00601	0,115363	0,14129	1
G	0,177976	-0,05427	0,039182	0,148879	0,048822	0,038262
H	0,0747604	0,152451	0,026884	0,091577	0,151341	0,271955
I	0,0766826	0,062617	0,081665	-0,16006	-0,14408	0,048551
L	-0,306806	-0,10644	0,048616	-0,1834	0,032311	-0,04336
M	0,0119043	0,018446	0,02061	-0,08653	-0,00156	0,033731
N	0,0548101	-0,01948	-0,0168	0,031525	-0,08198	0,023565
O	-0,174434	-0,03997	0,020976	-0,32745	-0,02572	-0,01474
Q1	0,1239622	-0,06441	0,072568	0,021102	0,0741	0,075843
Q2	-0,179328	-0,15909	-0,03662	0,01451	0,118936	-0,20011
Q3	0,1950123	0,024748	0,044593	-0,00995	0,070244	0,082146
Q4	-0,205169	-0,04942	0,087812	-0,28376	-0,02461	-0,08498
F1	-0,349579	-0,14475	0,063593	-0,52171	-0,07743	-0,19732
F2	0,1333527	0,442773	0,044052	0,139606	0,385326	0,719168
F3	-0,102071	-0,40474	-0,12847	0,314588	0,274959	0,150212
F4	-0,155697	-0,44108	-0,00788	-0,24447	0,449574	-0,07296
Асиміляція	0,018401	-0,11568	-0,03681	0,071685	0,056247	0,030283
Контраст	0,0499853	0,050862	-0,06804	0,021222	-0,09014	0,038152
“=”	-0,051028	-0,04747	0,071985	-0,02629	0,08824	-0,03892
Асиміляція	-0,027441	0,033974	-0,03299	-0,0743	-0,07233	0,04277
“=”	0,0454564	-0,03948	0,040886	0,083325	0,061228	-0,06483
“+”	-0,061692	0,02581	-0,02913	-0,0432	0,015593	0,079273
E	-0,144449	0,007321	-0,07084	0,02215	0,009393	0,018258
I	0,1092389	0,04029	0,082265	-0,02081	-0,06515	0,041922
M	0,0812407	-0,02947	0,016445	-0,0109	0,030539	-0,04356
OD	-0,038229	0,014358	-0,03827	0,088058	0,02019	0,029893
ED	-0,12146	-0,06875	0,02527	-0,11356	0,003406	-0,08792
NP	0,1467491	0,052902	0,01128	0,039149	-0,02042	0,060988

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 3)**

Шкали методик	G	H	I	L	M	N
G	1					
H	0,077296	1				
I	0,016038	0,035818	1			
L	-0,13679	-0,02211	-0,05538	1		
M	0,040452	0,014053	0,160913	0,02578	1	
N	0,080721	-0,0779	-0,0868	-0,05553	-0,01932	1
O	-0,04948	-0,10001	0,150061	0,128037	0,113615	0,073151
Q1	0,207623	0,134012	0,103215	0,06329	-0,09668	0,11714
Q2	-0,17507	-0,05201	-0,03145	0,030936	-0,00465	-0,04219
Q3	0,269562	0,075368	0,005643	-0,11043	0,007972	0,087297
Q4	-0,16969	-0,04893	0,077047	0,19814	0,095806	0,02436
F1	-0,27221	-0,41917	0,055773	0,499017	0,074714	-0,03052
F2	0,106459	0,724126	0,026086	-0,04155	0,013445	-0,0379
F3	0,072615	-0,00797	-0,80303	0,0197	-0,33389	0,263586
F4	0,039362	0,021215	0,061666	0,15268	0,335727	0,007881
Асиміляція	0,018037	-0,05124	-0,06223	-0,09068	-0,0423	-0,08699
Контраст	-0,08334	-0,03434	-0,05184	-0,091	0,035712	0,047672
“=”	0,08535	0,039567	0,060449	0,093389	-0,03273	-0,04803
Асиміляція	-0,02011	0,109664	0,089342	0,063103	0,01416	0,071969
“=”	0,013251	-0,13044	-0,10342	-0,10279	-0,01252	-0,05623
“+”	0,020021	0,092032	0,064534	0,135052	-0,00208	-0,02588
E	-0,12231	0,049576	0,050628	-0,00791	-0,12748	-0,10357
I	0,050386	-0,11702	-0,01394	-0,06808	-0,00257	0,151018
M	0,090124	0,021189	-0,04187	0,044786	0,126836	0,013084
OD	0,084587	0,003972	-0,05865	0,008306	-0,0514	-0,00258
ED	-0,14148	-0,01177	0,057473	0,077133	-0,01107	-0,00381
NP	0,068555	0,009159	-0,00712	-0,07783	0,055483	0,003569

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 4)**

Шкали методик	O	Q1	Q2	Q3	Q4	F1
O	1					
Q1	-0,08925	1				
Q2	-0,01139	-0,11519	1			
Q3	-0,16283	0,172351	-0,10635	1		
Q4	0,299272	-0,01762	0,01404	-0,13219	1	
F1	0,358627	-0,09237	0,061425	-0,40328	0,734163	1
F2	-0,08464	0,144692	-0,35073	0,124745	-0,0744	-0,36618
F3	-0,17456	0,015859	0,075487	0,012286	-0,12828	-0,14956
F4	0,064653	0,45497	0,498686	0,068671	0,096835	0,149882
Асиміляція	-0,03765	0,036742	-0,0467	-0,02076	0,03453	-0,00074
Контраст	0,07001	-0,18004	-0,04749	0,059126	-0,07193	-0,07472
“=”	-0,0705	0,180633	0,044449	-0,05656	0,068082	0,071051
Асиміляція	0,061798	-0,02831	-0,00735	-0,04879	0,01684	0,007596
“=”	-0,08211	-0,02361	0,000181	0,067808	-0,0641	-0,04906
“+”	0,078631	0,153284	0,016057	-0,06996	0,147808	0,125071
E	-0,01086	-0,09986	0,046602	-0,09935	0,098875	0,051624
I	0,014619	0,101106	-0,05574	-0,02735	-0,14473	-0,03834
M	6,55E-05	0,037634	-0,01085	0,118561	-0,01273	-0,03086
OD	-0,0904	-0,03633	-0,02242	0,072034	-0,08078	-0,09963
ED	0,155126	-0,07955	0,085084	-0,09903	0,170599	0,182438
NP	-0,07442	0,108469	-0,06619	0,03344	-0,09672	-0,09231

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 5)**

Шкали методик	F2	F3	F4	Асиміляція	Контраст	“=”
F2	1					
F3	0,029576	1				
F4	-0,12122	0,095007	1			
Асиміляція	-0,00135	0,121255	0,006117	1		
Контраст	-0,01648	0,010107	-0,16755	-0,075113	1	
“=”	0,019369	-0,01957	0,168472	0,020105	-0,9975402	1
Асиміляція	0,063001	-0,06836	-0,0616	-0,081333	0,01772585	-0,0138581
“=”	-0,08928	0,080025	0,036914	0,093112	-0,0047181	0,00041636
“+”	0,098069	-0,05015	0,05723	-0,057285	-0,0334239	0,03576223
E	0,032779	-0,02626	-0,06297	-0,021152	-0,0661857	0,06306975
I	-0,02779	0,027266	-0,00162	-0,054449	0,05300676	-0,0514534
M	-0,01591	0,00955	0,063412	0,053657	0,03664659	-0,0344739
OD	0,02758	0,081835	-0,05511	-0,061252	-0,0085561	0,0103202
ED	-0,08223	-0,05867	0,0456	-0,049752	-0,0628975	0,06589587
NP	0,057812	-0,0112	0,001679	0,100217	0,06574826	-0,0701758

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 6)**

Шкали методик	Асиміляція	“=”	“+”	Е	І	М
Асиміляція	1					
“=”	-0,94442387	1				
“+”	0,099739252	-0,42105	1			
Е	-0,10272206	0,074252	0,058578	1		
І	0,054176326	-0,01488	-0,10602	-0,29629	1	
М	0,070494146	-0,06672	0,008514	-0,81758	-0,30645	1
OD	-0,04630393	0,037959	0,015344	-0,02539	-0,0593	0,062503
ED	-0,05300229	0,01448	0,099242	0,112316	-0,18319	-0,0055
NP	0,089407675	-0,04388	-0,11284	-0,08601	0,225104	-0,04889

**Матриця множинних кореляцій показників
експериментальних методик (частина 7)**

Шкали методик	OD	ED	NP
OD	1		
ED	-0,39867	1	
NP	-0,44557	-0,64253	1

ПРОГРАМА
навчально-розвивального комплексу
“Тренінг формування креативного потенціалу юриста”
(тривалість – 54 академічні години)

Мета тренінгу: розгальмування стереотипів мислення учасників при розв’язуванні поставлених завдань, формування установок креативного мислення, отримання навиків творчого вирішення професійних завдань юридичної практики, активізація креативного потенціалу.

Завдання тренінгу:

1. Підвищити професійно-психологічну компетентність майбутніх юристів, пов’язану з розвитком потенціалу креативного розв’язування пізнавальних завдань.
2. Розвинути вміння активізувати творче мислення.
3. Розвинути психічні пізнавальні процеси.
4. Розвинути логічне та евристичне мислення, інтуїцію.

Цільова група: студенти-юристи ВНЗ України та практикуючі юристи.

Кількість учасників: 10-15 осіб (максимальна – до 20 осіб).

Обов’язкові умови:

1. Добровільна участь у тренінзі.
2. Приблизно однаковий вік та рівень підготовленості учасників.

Від початку і до завершення тренінг проходить у доброзичливій і невимушеній атмосфері взаємоповаги.

Місце проведення: спеціально обладнане приміщення, тренінговий клас, ізольована аудиторія.

Навчально-розвивальний тренінговий комплекс складається з тематичних блоків. Блоки розраховані на два повних робочих дні по 3-4 сесії кожний. За відсутності можливості стаціонарного інтенсивного навчання оптимальною може бути організація тренінгу у факультативному варіанті після занять або у вихідні дні.

Тематичні блоки:

Тема 1. Роль творчого потенціалу в професійній діяльності юриста:

- міні-лекція, присвячена ролі творчого потенціалу в професійній діяльності юриста;

- групове обговорення прикладів позитивних результатів використання юристами-практиками творчого потенціалу нестандартного вирішення професійних завдань;
- групове обговорення прикладів негативних результатів стереотипного вирішення юристами-практиками професійних завдань;
- закріплення розуміння учасниками тренінгу ролі креативності з застосуванням простих завдань розв'язування парадоксальних ситуацій.

Тема 2. Психологічні механізми та детермінанти креативності:

- міні-лекція, присвячена опису механізмів та детермінант творчого мислення;
- розвиток та тренування креативності;
- розвиток та вдосконалення особистого інтуїтивного відчуття кожного учасника;
- робота аналізаторів та інтуїція.

Тема 3. Формування готовності до творчого мислення;

- міні-лекція, присвячена характеристиці психологічних установок особистості, які визначають активацію креативного потенціалу при розв'язуванні пізнавальних завдань;
- вправи на розгальмування стереотипних установок;
- вправи формування готовності реагувати на неочікувані зміни;
- розвиток готовності до інсайту.

Тема 4. Моделювання пізнавальних завдань юридичної діяльності;

- міні-лекція, присвячена правилам та рекомендаціям активізації креативного потенціалу при розв'язуванні професійних пізнавальних завдань;
- принципи кейс-стадіз;
- розв'язування модельованих проблемних пізнавальних завдань індивідуально;
- розв'язування модельованих проблемних пізнавальних завдань у групі (брейнстормінг);
- розвиток рефлексивних здібностей учасників шляхом спільного аналізу виконаних завдань.

Тема 1. Роль творчого потенціалу в професійній діяльності юриста (12 академічних годин)

Мета: донести до учасників тренінгу, яка роль творчого потенціалу у професійній діяльності юриста.

Завдання:

- охарактеризувати особливості пізнавальної діяльності юриста;
- розглянути приклади позитивних результатів застосування юристами-практиками творчого потенціалу нестандартного вирішення професійних завдань;

- підвищити професійний рівень учасників тренінгу.

Матеріали: блокноти, маркери, олівці, ручки, фліп-чарт, бланки, музичний центр або магнітофон.

День 1.

План.

1. Знайомство, правила та принципи тренінгу.
2. Обговорення очікувань учасників тренінгу.
3. Ознайомлення з програмою тренінгу.

Сесія 1.

Вправа 1.1. “Активний Андрій, бойовий Борис...” (15 хв.).

Мета: познайомитися з учасниками, створити комфортні умови та базову безпеку для учасників тренінгу.

Інструкція: Кожному з учасників пропонується придумати для себе адекватний епітет, який починається на ту ж літеру, що і його ім'я. Далі повторення відбувається за принципом “снігової кулі”: другий учасник повторює ім'я першого з епітетом, а потім називає своє ім'я і свій епітет; третій перед тим, як назвати себе, повторює те, що сказав другий, і так далі.

Час від часу тренер перериває ланцюжок, вказуючи на когось, хто вже говорив, і запитує: “А хто це?” І група повинна хором відповісти: “Це активний Андрій!”.

Гра продовжується доти, доки кожен з учасників не висловиться і його ім'я хоча б один раз не буде озвучено групою.

Імена, що супроводжуються епітетами, запам'ятовуються краще, так як зв'язок між зовнішністю людини і її ім'ям стає більш образним та індивідуалізованим. Навіть якщо в групі дві людини з однаковими іменами, їх вже не сплутають.

Ведучому групи варто підстрахуватися і мати на думці кілька варіантів епітетів для кожної букви алфавіту на той випадок, якщо комусь буде важко підібрати епітет або в групі виявиться кілька людей з іменами на одну і ту ж літеру. Щоб полегшити виконання завдання, можна запропонувати учасникам називати як своє повне ім'я, так і скорочені його варіанти; якщо навіть в цьому випадку епітет підібрати не вдається, можна використовувати першу букву прізвища.

Крім того, що полегшується запам'ятовування імен учасників групи, ця вправа націлена і на активізацію їх особистісної динаміки, посилення рефлексії і забезпечення більшої залученості в роботу, оскільки для кожної людини її власне ім'я є сильним стимулом.

Обговорення та зворотній зв'язок (10 хв.):

- для чого потрібна ця вправа?

- які труднощі виникали при виконанні вправи?

Вправа 1.2. “Правила та принципи тренінгу” (20 хв.).

Мета: створити атмосферу відкритості, розкритості й дружнього спілкування, а також забезпечити демократичну дисципліну, тобто свідоме виконання певних правил та дотримання принципів, зрозумілих і добровільно прийнятих усіма учасниками.

Інструкція: кожен учасник у довільному порядку висловлює свій варіант правила та принципу, а тренер записує їх на двох ватманах із заголовками “Правила групи” та “Принципи групи”. Упродовж тренінгових днів варто повторювати правила та принципи роботи.

Варіанти правил: “тут і тепер”, говорить один, замість суперечки – доповнення, кожна думка має автора, чути, щоб бачити, Його Величність Результат, ціна хвилини і т.д.

Варіанти принципів: добровільність, конфіденційність, усвідомленість, відповідальність, активність, рівність і т.д.

Вправа 1.3. “Протокол очікувань і перспектив” (25 хв.). Вправа проводиться в два етапи. На першому етапі тренер просить кожного учасника заповнити бланк за зразком:

Я буду дуже задоволений, якщо в результаті цього тренінгу:

- 1.
- 2.
- 3.

Мені буде приємно перебувати на занятті, якщо учасники (ведучі) тренінгу будуть:

- 1.
- 2.
- 3.

Учасникам пропонується заповнити бланк, але не витрачати на обдумування занадто багато часу – писати у відповідях те, що спало на думку спершу.

На другому етапі кожен з учасників зачитує у групі свій бланк. Тренер організовує обговорення з використанням двох основних питань: “Як ви думаєте, наскільки це реально?”; “Чи є в групі хтось, хто хотів би того ж?”.

Ще одне завдання тренера – допомогти учасникам переформулювати їх відповіді, якщо вони мають негативний відтінок: “Мені приємно бути присутнім у групі, якщо мене не будуть змушувати робити те, що я вважатиму безглуздим або неприємним” – доцільно замінити на: “Мені приємно бути присутнім у групі, якщо у мене буде свобода вибору”.

Міні-лекція. Вступ до тренінгу та його презентація (20 хв.).

Тренер називає тематичні блоки тренінгу, мету та завдання. Коротко дає визначення пізнавальної діяльності, креативності.

Тренер: Здійснюючи професійні обов'язки юрист активно реалізує всі необхідні дії, які дають можливість виявити інформацію, що є значимою для успішного розв'язування справи. Під час цього реалізується пізнавальна діяльність через поєднання її з конструктивною, комунікативною та організаційною діяльностями.

Особливостями пізнавальних процесів юриста є:

- чітка законодавча регламентація когнітивного процесу (як власне процедури пізнання, так і закріплення її ходу і результатів);
- ретроспективний характер когнітивного процесу, де об'єктом вивчення є не тільки теперішні події, а й минулі. Специфічною рисою пізнання у юридичній діяльності є спрямованість на події (факти, явища) минулого, теперішнього й майбутнього часу. Відбір необхідної інформації для доповнення моделі відбувається як свідомо, так і підсвідомо, навіть тоді, коли особистість не зосереджується на цих процесах;
- часто негативний характер об'єктів пізнання у вигляді результатів злочинної діяльності;
- мислене моделювання подій, що минули, послідовність когнітивного процесу;
- доказово-посвідчувальний характер когнітивного процесу з проведенням фіксації результатів пізнання та опорою на доказові факти;
- дефіцит, невпорядкованість, різноманітність інформації (дезінформації), яка до того ж не є статичною, а надзвичайно динамічною;
- протидія зацікавлених осіб процесу об'єктивного встановлення істини;
- примусовий характер методів пізнання, що застосовуються з використанням владних повноважень;
- емоційно-вольовий фон, що супроводжує процес пізнання, дія стресових факторів, що нерідко викликають надлишкову психічно-емоційну напругу;
- суспільний резонанс з приводу пізнавальної діяльності внаслідок часто публічного характеру юридичної діяльності.

Психологічна структура *проблемної ситуації* має наступний вигляд:

- а) пізнавальна потреба, що спонукає людину до розумової діяльності;
- б) невідоме знання, або невідомий спосіб дій;
- в) інтелектуальні можливості людини, що включають творчі здібності та минулий досвід.

При цьому основним елементом проблемної ситуації є невідоме, нове, те, що має бути знайдене для виконання необхідної дії, тобто для правильного вирішення проблеми.

Креативність – здатність творити, здатність до творчих актів, що ведуть до нового незвичайного бачення ситуації чи проблеми. Креативність виступає ядром, що зумовлює творчу активність людини, спонукаючи її до нових досягнень та пошуків.

Зворотній зв'язок: висловлювання учасників стосовно теми, мети, завдань та очікувань від тренінгу (10 хв.).

Перерва (15 хв.).

Сесія 2.

Вправа 1.4. “Миттєва фотографія” (10 хв.).

Мета. Ця вправа дозволяє ще раз перевірити правильність запам'ятовування імен, зосереджує увагу на роботі, а також розвиває зорову пам'ять.

Інструкція. Всі учасники сидять на стільцях у колі. Тренер перебуває поза колом. Він просить учасників протягом 1,5 хвилини уважно подивитися один на одного, немов би сфотографувати групу і зберегти цю фотографію у пам'яті. Через 1,5 хвилини учасники повертаються на 180 градусів і тепер сидять спиною до центру кола. Далі тренер ставить гравцям різні питання, що стосуються місця розташування або зовнішнього вигляду інших учасників. Наприклад, він може запитати, хто сидить через три стільці за годинниковою стрілкою від учасника, якому ставиться питання; у що одягнений той чи інший учасник; яке ім'я учасника, який носить окуляри і сидить на два стільці лівіше і т.д. Закінчуючи вправи тренер просить всіх повернутися обличчям до центру кола і ще раз подивитися один на одного, перевірити точність своєї фотографії.

Мозковий штурм: “Як можна “виміряти” рівень креативності людини, які існують критерії визначення?” (10 хв.). Після обговорення тренер робить висновки та пропонує наступну вправу.

Вправа 1.5. “Критерій оригінальності та продуктивності мислення” (за А. Горальським) (60 хв.).

Мета: визначення особистого рівня оригінальності та продуктивності мислення кожного учасника тренінгу.

Інструкція: вправа містить дві частини:

- частина А, яка називається “Мої риси”;
- частина В, яка називається “Мої вміння”.

Кожна частина складається з певної кількості запитань і рекомендацій. Деякі з них є запитаннями “вирішення” – відповіді на них треба записувати біля номера питання, вибираючи одне з трьох: так, ні або знак питання. На решту запитань відповідь формулюється висловами. Аналогічно у випадку рекомендацій.

Інструкція з питаннями і обробкою результатів див. Додаток 1.

Після закінчення вправи, відбувається обговорення критерію оригінальності та продуктивності мислення кожного учасника.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (10 хвилин).

Перерва (20 хв.).

Сесія 3.

Вправа 1.6. “Поміняйтеся місцями ті, хто ...” (15 хв.)

Мета: згуртування колективу. *Завдання:* краще пізнати один одного, піднести настрій, налаштувати на подальшу роботу.

Інструкція. Тренер: “Зараз я буду говорити твердження. Ті з вас, кого це твердження стосується, мають встати і швидко помінятися місцями. Ті, кого це твердження не стосується, залишаються сидіти на своїх місцях. Отже, поміняйтеся місцями ті:

- хто любить розмовляти по телефону;
- хто любить червоний колір;
- хто любить морозиво;
- у кого вдома є собака (кішка);
- хто любить ходити в кіно.
- хто любить співати;
- хто любить танцювати;
- хто перший раз бере участь у тренінзі;

Питання для обговорення:

1. Чи складно було виконувати це завдання?
2. У чому виникали труднощі?
3. Чи дізналися ви про своїх колег щось нове?
4. Чи знайшли ви спільні інтереси?
5. Чи легко вам було знайти людину, з якою можна було б помінятися місцями?

Вправа 1.7. “Робота в підгрупах” (40 хв.). Учасники діляться на дві підгрупи. Теми для обговорення: “Позитивні результати використання креативного потенціалу юристами у вирішенні професійних завдань”, “Негативні результати стереотипного вирішення професійних завдань”. Приклади можуть бути з власного досвіду, розповідей інших людей, літератури, фільмів і т.д. Після підготовки кожна група доповідає по своїй темі. Далі відбувається обговорення, тренер робить висновки (10 хв.).

Вправа 1.8. “Суперпредмет” (15 хв.)

Мета: розвинути оригінальність мислення, вміння працювати в команді.

Інструкція. Учасники діляться на кілька груп так, щоб у кожній було по три-чотири людини. Команди повинні протягом декількох хвилин придумати і записати якомога більше способів застосування будь-якого предмета, наприклад, олівця, сірників, папки для паперів і т. д. Коли час закінчився,

команди зачитують свої варіанти і ті способи використання предмета, які повторюються, – викреслюємо. У підсумку перемагає та команда, яка дала найбільшу кількість оригінальних ідей.

“Зворотній зв’язок” (10 хв.).

Традиційне завершення тренінгового дня може проходити у вигляді відповідей учасників на питання тренера:

- “Чого ви сьогодні навчилися?”
- “Що нового ви дізналися?”
- “Чим запам’ятався вам день тренінгу?”
- “Що ви відчували сьогодні в ході нашої роботи?”

Тренер задає питання, які стосуються різних сфер людської активності: поведінки, пізнання і переживання. Отримавши від учасників групи відповіді на своє питання, тренер коротко підводить підсумки дня.

Тренер може запропонувати групі придумати власний “ритуал” прощання на завершення кожного дня тренінгу. Це може бути гасло чи невербальний жест.

День 2

План

1. Згуртувати учасників, сформувавши команду.
2. Отримати нові шляхи вирішення поставлених завдань.
3. Подолати внутрішні бар’єри, страх і невпевненість перед виконанням будь-якого завдання.

Сесія 1.

Привітання (5 хв.)

Вправа 1.9. “Добрий ранок” (10 хв.).

Мета: ще раз згадати імена учасників тренінгу, налаштуватися на групову роботу.

Інструкція. Учасники встають зі своїх місць і починають ходити по навчальному класі. Завдання полягає в тому, щоб привітатися з кожним за руку. Під час рукоштовання потрібно дивитися в очі і назвати своє ім’я: “Доброго ранку, я – Галина”. Коли всі привіталися один з одним, відбувається друге коло привітання. Але цього разу учасники називають ім’я один одного: “Доброго ранку, Галина”. Якщо учаснику не вдається згадати ім’я іншого, він обов’язково перепитує. Коли всі привіталися один з одним, вправа закінчується.

Вправа 1.10. “Вавилонська вежа” (10 хв.).

Мета: надихнути групу, згуртувати учасників.

Інструкція: група ділиться на дві підгрупи. Всі учасники пишуть на аркушах паперу свої імена. Далі учасники мають розміститися в ряд таким

чином, щоб висота кожного відповідала довжині його імені, але в зворотному порядку: на початку стоять ті, у кого короткі імена (вони стоять у повний ріст), потім ті, у кого довгі імена (їм необхідно сісти чи нахилитися). Кожен тримає у зубах аркуш паперу зі своїм іменем. Всі аркуші повинні проглядатися спереду. При цьому коліна учасників не повинні торкатися підлоги. Можна використовувати столи і стільці.

Вправа 1.11. “Компас” (15 хв.).

Мета: навчитися нових шляхів вирішення проблеми, виявити справжні проблеми, які залишаються непомітними.

Інструкція: для виконання цієї вправи потрібно знайти чітке формулювання проблеми – один з членів групи (доброволець) може сформулювати її у формі “як...” або “яким чином...”. Тоді тренер запитує: “Для чого / чому?”. Іншими словами, “Чому це проблема?”, або “Чому Ви так вважаєте?”. Після відповіді добровольця тренер знову запитує “чому?”. І так далі. Продовжувати потрібно доти, доки член групи не зайде в глухий кут або доки відповіді стануть безглуздими. За допомогою цієї вправи можна виявити, що відповіді на питання можуть перетворитися на формулювання проблеми за допомогою слова “як”. Деякі з цих визначень виявляться більш результативними, ніж первинна проблема.

Далі тренер ставить питання всій групі: “Як стати творчою особистістю?”. Кожен член групи по черзі відповідає на питання тренера: “Для чого?”.

Вправа 1.12. “Червона шапочка” (50 хв.).

Мета: розкрити креативний потенціал, сформувати вміння працювати в групі, згуртувати колектив.

Інструкція. Група ділиться на три підгрупи і отримує інструкцію: “На фестивалі “Казковий ліс” різні кіностудії представляють свої версії фільмів, знятих за мотивами казки “Червона шапочка”. У конкурсі беруть участь три кіностудії. Перша – американська кіностудія, яка поставила фільм жахів. Друга – французька, вона представила мелодраму. Ніжну, романтичну історію з драматичними подіями, але зі щасливим фіналом. І третя кіностудія – з Італії – пропонує детективний варіант “Червоної шапочки”. У цьому фільмі є мафія, стрільба і журналістка в червоному береті. Дається 20-30 хвилин для підготовки і 3-5 хвилин для демонстрації своєї кінострічки”.

Питання для обговорення:

1. Чи сподобалася Вам ця вправа?
2. Чи легко вам працювалося у вашій підгрупі?
3. Які виникали труднощі в процесі виконання цієї вправи?
4. Що виконувалося легко, а що важко?

Обговорення членами групи своїх особистих вражень після вправи (10 хв.).

Перерва (15 хв.)

Сесія 2.

Вправа 1.13. “Ковпак” (15 хв.).

Мета: налаштувати групу на плідну співпрацю, концентрація уваги.

Інструкція: Всі учасники стоять у колі. Спочатку тренер зачитує невеликий жартівливий вірш:

Ковпак мій трикутний.
Трикутний мій ковпак.
А якщо не трикутний,
То це не мій ковпак.

Далі тренер послідовно вводить інструкцію: замість слова “ковпак” учасники повинні двічі постукати себе по голові; замість слова “мій” – показати на себе; слово “трикутний” зображується викиданням трьох пальців (склад “три”) і виставлянням вперед ліктя (частина слова “кутний”). Саме слово не вимовляється. Кожну умову тренер проговорює і показує; робить це повільно, послідовно, ускладнюючи інструкцію. Поступово темп виконання вправи збільшується. Тренеру необхідно стежити, щоб всі учасники працювали синхронно, в одному темпі. Коли у групи вдається показувати вірш зі швидкістю розмовної мови, розминка закінчується.

У цій вправі важливо, щоб сам тренер міг показувати кожне слово дуже швидко. Це буде своєрідним прикладом для групи.

Мозковий штурм: “Які переваги креативного підходу до розв’язування завдань?” (5 хв.). Після висловлювань учасників тренер аналізує отриману інформацію, систематизує та узагальнює у своєму інформаційному повідомленні.

Міні-лекція. (20 хв.)

Мислення є активною цілеспрямованою діяльністю, у процесі якої здійснюється переробка наявної і нової інформації, відокремлення зовнішніх, випадкових, другорядних елементів від основних, внутрішніх, виявляються закономірні зв’язки між ними. Мислення не може бути продуктивним без опори на минулий досвід, і в той же час воно передбачає вихід за його межі, відкриття нових знань, завдяки чому розширюється їх кількість і тим самим збільшується можливість вирішення нових, більш складних завдань.

Творче мислення характеризується високим ступенем новизни продукту, що одержується на його основі, тобто оригінальністю. Це мислення виникає тоді, коли людина, спробувавши вирішити завдання з урахуванням формально-логічного аналізу та використання відомих способів, переконується в неефективності таких спроб і у неї виникає потреба у нових знаннях, які дозволяють вирішити проблему: ця потреба і забезпечує високу активність суб’єкта. Усвідомлення самої потреби свідчить про створення у людини проблемної ситуації.

Вправа 1.14. “Рефреймінг” (50 хв.).

Мета: засвоїти на практиці методику рефреймінгу, допомогти учасникам тренінгу подолати внутрішні бар’єри, страх і невпевненість перед виконанням будь-якого завдання; продемонструвати на практиці відмінності підходу до однієї і тієї ж проблеми, що притаманні різним людям.

Інструкція: ця вправа допоможе переосмислити речі, що здаються негативними, побачити “зворотний бік медалі”. Рефреймінг (reframing) – зміна погляду на ситуацію для надання їй іншого значення. Суть рефреймінгу полягає в тому, щоб побачити речі в різних перспективах або в різному контексті. Рефреймінг є невід’ємною частиною творчого мислення. Варто пам’ятати, що змінивши контекст події можна надати їй нового змісту.

Учасники діляться на пари. У кожній парі партнери протягом 10 хвилин обмінюються один з одним інформацією про себе так, щоб під час розмови виявилася негативна риса характеру або звичка, яка заважає людині проявляти свій творчий потенціал, творити. Потім протягом 20 хвилин кожному з учасників пари необхідно приготувати свій погляд стосовно цієї риси, для того, щоб представити її з позитивного боку. Наприклад, скромність сприймається як вдумливість і уміння привертати до себе увагу своїми вчинками або плідною працею; хоробрість сприймається як самозахист; неохайність – властивістю творчої натури не помічати буденності, а бути творцем ідеального.

Обговорення вправи. *Тренер:*

- Чи замислювалися Ви про можливість оцінки власних недоліків?
- Яке Ваше ставлення до набутого досвіду?
- Обговорення найбільш вдалих чи суперечливих якостей.
- Що сподобалося у вправі?
- У чому була складність?
- Що нового Ви навчилися?
- Як можна застосувати цю методику у роботі юриста?

Перерва (15 хв.)

Сесія 3.

Вправа 1.15. “Вибір траєкторії” (25 хв.).

Мета: розвиток умінь усвідомлювати власні переваги і схильності, визначити спрямованість особистості.

Тренер дає таку *інструкцію*: “У багатьох людей є звичка роздумувати над рішенням якої-небудь складної задачі та рухатися по замкнутій траєкторії. Хтось рухається по колу... (описати коло), хтось ходить, здійснюючи повороти на 90 градусів, тобто описуючи квадрат або прямокутник... (описати квадрат), хтось – неначе крокує уздовж сторін трикутника... (описати трикутник). І нарешті, зустрічаються люди, які роздумують рухаючись по траєкторії, яку можна назвати зигзагом... (описати зигзаг). У вас є декілька хвилин для того,

щоб походити по кімнаті, випробовуючи всі ці траєкторії. Можна зменшувати або збільшувати розміри описуваних фігур за бажанням”.

Учасники починають рухатися по кімнаті під музику. Коли минуло 5-7 хвилин, тренер пропонує учасникам групи розділитися на підгрупи: “кола”, “квадрати”, “трикутники” і “зигзаги”.

Тренер: “Тепер погляньте, хто ще виявився в одній групі з Вами? Хто також віддає перевагу саме цій фігурі? Мабуть, щось Вас об’єднує, є щось схоже? Обговоріть в групах, у чому схожість між Вами – людьми, що вибрали коло, квадрат, трикутник або зигзаг. Чому саме ця фігура виявилася для вас найбільш вдалою?”.

Після п’ятихвилинного обговорення кожна група представляє своє обґрунтування зробленого вибору. Учасники пояснюють, чим вибрана фігура їх зацікавила, і як можна охарактеризувати людей, що обирають цю фігуру. Вислухавши кожну групу, ведучий може запропонувати порівняти погляди групи з думкою психологів, що працюють в такому напрямі, як психогеометрія (Додаток 2).

Вправа 1.16. “Габлі” (50 хв.).

Мета: перевірка поведінки учасників у випадках, що вимагають вирішення проблемної ситуації, емоційна мобілізація, вивчення способів реагування на “форс-мажорні” обставини.

Інструкція: ведучий розвішує по стінах тренінгового класу 5 великих плакатів із наступними ситуаціями:

1) я йду по вулиці, на якій є відкритий каналізаційний люк. Я не помічаю його, провалююся під землю. Скрізь темрява, бруд, поганий запах ...

Що я відчуваю? Цілковиту самотність і беззахисність. Я не знаю, як мені вибратися звідси. Я опинився тут не з власної вини! Пройде вічність, доки я виберуся звідси!!!

2) я йду по тій же вулиці. Знову посередині тротуару відкритий каналізаційний колодязь. Я намагаюся зробити вигляд, що не бачу його. (Адже, якщо я його не бачу, то його ніби не існує, чи не так?!) Я знову провалююся в нього. Неможливо повірити, що це знову трапляється зі мною! Ну за що мені така кара? Я не винен у цій напасті!!! Знову проходить час, доки я вибираюся назовні.

3) я знову проходжу по тому ж маршруту, що й раніше. Відкритий люк каналізаційного колодязя на тому ж місці, що і колись. Як тільки я помічаю це, я вже під землею, у тому ж колодязі! Очі розплющені, я вже добре знаю це місце, я знаю, як виправити свою помилку. Через хвилину я виберуся звідси!!!

4) я йду по тій же вулиці. Я знаю, що є на моєму шляху відкритий каналізаційний колодязь, я бачу його. Я завбачливо міняю маршрут і обходжу його...

5) Я йду по іншій вулиці ...

Ведучий роздає учасникам “Робочий бланк” (див. Додаток 3).

Після того, як будуть заповнені робочі бланки, тренер пропонує учасникам поділитися на 5 підгруп і розміститися біля плакатів. Ведучий пропонує учасникам протягом 10 хвилин попрацювати в підгрупах, поділитися своїми враженнями від вправи, почути оцінки інших, обговорити такі питання: “Як я вирішую проблеми, які виникають?”.

Далі *тренер говорить*: “Успішність діяльності проявляється в засвоєнні трьох елементів моделі:

- постановка мети;

- отримання і аналіз “зворотного зв’язку” (що сталося внаслідок моєї поведінки? Як змінилася ситуація, що потрібно зробити, щоб не “піти манівцями” у досягненні мети? Що має статися на наступному етапі і як це наблизить мене до бажаного результату?).

- гнучкість (при цьому необхідно проявляти гнучкість не тільки на рівні поведінки та готовності змінювати “підходи”, коректувати “поведінковий стереотип”, але і таку гнучкість, що проявляється на рівні коригування завдань, цілей, базових установок. “Те, що я отримав – це зовсім не те, чого я прагнув!!! Чого ж я хочу тепер? Що сьогодні я повинен зробити, коли я отримав новий досвід, щоб завтра досягти бажаного результату? Як я дізнаюся / відчую / зрозумію, що це – бажаний результат ? ...”). Перевірте ефективність своєї поведінки цим законом “трьох моделей”.

Завершення вправи. Група запрошується в загальне коло, питання для обговорення:

1. “Як я вирішую проблеми, які виникають?”.
2. Наскільки я здатен навчитися на своїх помилках?
3. Чи немає в моїх діях прояву Закону Прихованої Вигоди? Можливо, наступаючи на ті ж граблі, я свідомо чи несвідомо отримую необхідні мені приховані переваги у вигляді поблажливості, уваги оточуючих, які мене жаліють?... Чи я є гнучкою людиною і швидко пристосовуюся до змін, що відбуваються навколо мене?
4. Чи завжди ми повинні вибудовувати власну поведінку з огляду на минулий досвід?
5. З яким новим досвідом ми завершуємо цю вправу? Чого вона може навчити нас?

Вправа 1.17. “Овації” (5 хв.).

Мета: піднести настрій, емоційно завершити тренінговий день.

Інструкція: учасники сидять або стоять у колі. За бажанням один з учасників виходить у центр кола, а інші починають йому бурхливо аплодувати. Оплески тривають доти, доки схоче учасник, що стоїть у центрі кола. Коли він вирішує, що йому достатньо уваги, він дякує групі (таким способом, який обере він сам – говорить “дякую”, кланяється, робить реверанс, потискує кожному

руку і т.д.) і повертається в коло. Після цього місце в центрі кола займає наступний учасник.

Процедура триває доти, доки є бажані вийти в центр кола. Тренеру потрібно звернути увагу на сором'язливих учасників. У такій ситуації варто запропонувати їм все ж вийти в центр кола за оплесками. Якщо учасник не погоджується, то він залишається на своєму місці, всі ж інші повертаються до нього і аплодують.

Зворотній зв'язок (10 хв.).

- “Що нового ви дізналися за сьогодні?”
- “Чим запам'ятався вам день тренінгу?”
- “Що ви відчували сьогодні впродовж нашої роботи?”

**Тема 2. Психологічні механізми та детермінанти креативності.
(12 академічних годин)**

Мета: розвиток та тренування креативності, вдосконалення особистого інтуїтивного відчуття кожного учасника.

Завдання:

- описати механізми та сутність творчого мислення;
- удосконалити інтуїтивне відчуття;
- підвищити професійний рівень учасників тренінгу

Матеріали: аркуші паперу, маркери, олівці, фліп-чарт, бланки, картки, м'яч.

День 1.

План.

1. Вивчення механізмів та природи творчого мислення.
2. Обговорення етапів творчого процесу.
3. Подолання бар'єрів креативності.

Сесія 1.

Вправа 2.1. “Як Ви мене впізнаєте” (15 хв.).

Мета: краще познайомитись один з одним, налаштуватися на спільну роботу.

Інструкція: уявіть випадок, коли вам необхідно зустрітись з незнайомою людиною. Ви домовляєтесь про зустріч по телефону. Для того, щоб людина змогла вас впізнати, ви, як це зазвичай буває, повідомляєте їй якісь деталі вашої

зовнішності чи одягу. Однак відійдімо від цього стереотипу і подумаймо, які інші ознаки, що не стосуються зовнішності або одягу, ви могли б повідомити іншій людині, щоб вона вас впізнала.

Кожному учаснику необхідно написати п'ять або більше індивідуальних ознак, що відрізняють його від більшості інших людей, але які не стосуються зовнішності або одягу. Це можуть бути улюблені жести, особливості поведінки, хода, звички, особливості людини і т.д. Після закінчення, кожен з учасників по колу зачитує свої ознаки. При необхідності тренер та інші члени групи ставлять питання, спрямовані на пояснення вказаних ознак учасників.

Малюнок: “Який в мене настрій” (20 хв.). Учасники малюють те, що, на їх думку, відображає актуальний настрій. Малюнок сприяє розвитку уяви, та готує до наступної вправи. За бажанням учасники можуть презентувати свої малюнки.

Вправа 2.2. “Божевільна сесія” (15 хв.).

Мета: Ця вправа допомагає учасникам пригадати матеріал, який опрацьовано в рамках попередньої тренінгової теми, в експрес-режимі повторити його, налаштуватися на активну і зосереджену роботу. Як правило, якщо цей прийом використовується у тренінзі, то є зміст використовувати його на початку кожного тематичного блоку (за винятком першого). Ця розминка є корисна для тренера, оскільки дозволяє перевірити ступінь засвоєння матеріалу учасниками, а також виявляє слабкі місця в програмі тренінгу – наприклад, вказує на той матеріал, який жоден учасник не зміг відтворити.

Присутнім надається така *інструкція*: “Уявімо собі, що вчора у нас в групі був ще один учасник, який не все зрозумів (або дещо зрозумів неправильно). Він буде задавати вам досить безглузді питання, на які доведеться дати конкретні, чіткі і короткі відповіді”.

Вибирати учасника, який відповідатиме на кожне наступне питання можна шляхом кидання м'яча, або іграшки, чи просто називаючи його ім'я. Роль учасника, який не зрозумів матеріал, буде виконувати сам тренер, і питання є заготовленими.

Питання:

- що таке пізнавальна діяльність?
- для чого юристу займатися пізнавальною діяльністю?
- чи важливо юристу мислити креативно?
- які переваги творчого мислення?
- чому простіше мислити стереотипно?
- чи станеться щось погане, якщо мислити стереотипно?

Вправа 2.3. “Робота у підгрупах” (20 хв.).

Мета: визначити рівень знань, що стосуються тематичного блоку тренінгу.

Інструкція: учасники тренінгу об'єднуються в підгрупи по 5-6 людей. Тренер задає тему: “Визначення поняття “креативність”. Після підготовки представник від кожної підгрупи доповідає про результати обговорення. Тренер підсумовує та доповнює доповіді.

Міні-лекція (20 хв.).

Креативність особистості юриста розглядається як здатність суб'єкта до конструктивного, нестандартного мислення і поведінки, а також усвідомлення та прагнення подальшого набуття досвіду, здійснення творчої діяльності, адже *креативність* – це творчі можливості людини, які виявляються не тільки в мисленні, а й у спілкуванні, почуттях, емоціях. Креативність характеризується творчою активністю особистості. Гнучкість є невід'ємною складовою дивергентного (різнопланового) мислення, особистісною рисою, яка активізується індивідом у процесі творчості, а ригідність (негнучкість) є бар'єром, який заважає реалізації творчого процесу. Найважливішими є такі функції креативності: адаптивна, розвивальна (особистості) і функція самоактуалізації. Креативність притаманна більшості фахово освічених юристів, але по-різному виражається. Особистісними корелятами креативності є: активна життєва позиція, оптимізм, розвиток естетичних почуттів, прагнення до процесу творчості, відкриттів, до духовного зростання, до самопізнання, самовираження, працьовитість, толерантність (терпимість до інших людей), критичність, далекоглядність (уміння прогнозувати події, вчинки, дії), почуття гумору, гнучкість, незалежність і самостійність думки, розвинена інтуїція, ерудованість, здатність до аналізу і синтезу, оригінальність, метафоричність мислення, цілеспрямованість, самоконтроль, рефлексивність, енергійність, впевненість у собі.

Доведено, що креативність як властивість особистості має інтегративний, комплексний характер. Вона передбачає розвиток у людини неповторної індивідуальності, але не як самоцілі, а як необхідної умови для накопичення й реалізації власного творчого потенціалу в нових соціальних, матеріальних та інших цінностях. При цьому результатом творчості можуть бути ситуації, засоби, способи діяльності, емоції і почуття людини, її неповторність внутрішнього і зовнішнього світу, іншими словами, креативність – є запорукою можливості юристові проявити себе в професійній діяльності творчою особистістю.

Обговорення тематики членами групи (10 хв.).

Перерва (15 хв.)

Сесія 2.

Вправа 2.4. “Творчий процес” (40 хв.).

Мета: ознайомитись із етапами творчого процесу, усвідомити бар'єри креативності.

Інструкція. Тренер: “Зараз ми витратимо деякий час на те, щоб зосередитися на собі, на своїх думках, почуттях, переживаннях. Сядьте, будь ласка, зручніше і повільно заплющте очі. Зверніть увагу на ваш подих, відчуйте, як повітря проходить через ніс, горло, потрапляє в груди, наповнює наші легені. Відчуйте, як з кожним вдихом у ваше тіло потрапляє енергія, а з кожним видихом відходять непотрібні зараз турботи, напруга ... Зверніть увагу на ваше тіло. Відчуйте ваше тіло від ніг до голови ... Ви сидите на стільці (кріслі), чуєте якісь звуки ..., відчуваєте дотик повітря до вашого обличчя. Можливо, вам захочеться змінити позу, зробіть це. А тепер зосередьтеся на ідеї мінливості світу, в якому ми живемо ... У наш складний час йдуть швидкі і різкі зміни ... Деколи вони бувають дуже швидкими ... Подумайте про це.

Які думки у вас виникають? ... Як ви відчуваєте себе в цьому мінливому світі? (Ці питання тренер повторює 2-3 рази). Подумайте про те, які ваші якості, особливості поведінки допомагають вам жити в цьому мінливому світі, а які заважають? А тепер згадайте, що ви сидите тут, у цій кімнаті і тут є ще інші люди. Поверніться сюди, в наше коло, і зробіть це в зручному для вас темпі”.

Після того, як всі учасники групи розплющили очі, тренер може запропонувати всім ще якийсь час залишитися зі своїми враженнями, почуттями, переживаннями і намалювати їх. Малюнки учасників групи бажано розташувати так, щоб усі могли їх бачити протягом подальших тренінгових днів.

Після того, як всі закінчили малювати тренер продовжує *інструкцію*: “Продовжимо нашу роботу. Зараз ми об’єднаємося в групи: по 4-5 людей у кожній і поділимося нашими враженнями, роздумами, розповімо один одному про те, які наші якості, особливості поведінки допомагають, а які ускладнюють наше життя в мінливому світі. Складіть, будь ласка, у вашій групі перелік цих якостей. Не прагніть до узагальнень, нехай якості або особливості поведінки, які ви включите в список, будуть конкретними. Будьте готовими в кінці роботи в малих групах поділитися з іншими тим, що у вас вийде”.

У ході представлення кожною групою свого переліку якостей тренер спонукає інших учасників ставити питання, прояснювати те, що для них є не зрозумілим. При цьому тренер записує названі якості, особливості поведінки на дошці або фліп-чарті.

Вправа 2.5. “Відгадай” (25 хв.).

Мета: розвиток фантазії, експресивності, винахідливості.

Інструкція: Учасники групи сидять у колі. У тренера в руках картки, на яких записані назви предметів, понять, стані. Наприклад, сон, радість, ніч, весна, директор, земля, черга і т.д.

Тренер: “Зараз я прикріплю картку з написаним на ній словом комусь на спину, наприклад вам (прикріплює картку), і зроблю це так, щоб ви не бачили, що на ній написано. Ми всі зможемо прочитати написане слово, але при цьому

нічого не будемо говорити. Завдання учасника – відгадати, що написано на картці. Для виконання цього завдання можна вибрати будь-кого, хто буде невербально пояснювати, що написано на картці”.

Ті, хто опиняться в центрі кола, будуть відгадувати слово. Потрібно звернути увагу на те, як виникає відповідь. Як тільки прозвучить правильне слово, тренер повідомляє про це.

Обговорення вправи:

- які труднощі, джерела напруги виникали в процесі виконання завдання?
- які механізми прийняття рішення?
- чим важливий етап підготовки, збору інформації?

Вправа 2.6. “Як інакше?” (20 хв.).

Мета: подолання бар’єрів креативності.

Інструкція. Тренер: “Зараз я кидатиму м’яч і назву при цьому будь-який предмет. Той, кому дістанеться м’яч, повинен буде назвати три нестандартних способи використання цього предмета. Наприклад, кидаючи м’яч, я скажу “ключі”. Крім прямого призначення, ключі можна використовувати як прикрасу, подзеленчати ними як дзвінком, подати звук.

Не будемо вдаватися до універсальних способів використання більшості предметів: майже будь-який предмет можна намалювати, доторкнутися до нього, понюхати, багато предметів можна подарувати. Отже, той, кому я кину м’яч назве три нестандартних, нетрадиційних способи використання предмета і потім кине м’яч наступному, назвавши інший предмет. Будемо уважні і зробимо так, щоб під час цієї роботи м’яч побував у кожного”.

Для більш виразного прояву бар’єрів креативності, тренер спонукає учасників реагувати швидко, тобто створює зовнішній бар’єр: обмеження часу, який проявляється при наявності внутрішніх бар’єрів, актуалізуючи їх вплив на людину.

У ході роботи, коли хто-небудь тривалий час не може знайти черговий варіант нестандартного використання предмета, можна запропонувати іншим висловитись, піднявши руку. У групі завжди знаходиться кілька людей, що мають один або навіть кілька варіантів.

Обговорення (5 хв.):

- у чому полягали основні труднощі, з якими ви стикнулися при виконанні вправи?
- які стани виникали і як вони змінювалися в ході роботи?
- що вам допомогло виконати цю вправу?

Перерва (15 хв.)

Сесія 3.

Вправа 2.7. “Напиши листа” (15 хв.).

Мета: розвиток точності, гнучкості та швидкості мислення.

Інструкція. Тренер: “Зараз буде письмове завдання. Напишіть на верхній частині аркуша чотири літери: Н Г О К. За моїм сигналом ми почнемо роботу: треба буде скласти якомога більше речень, причому в кожному з них перше слово має починатися на літеру Н, друге на Г, третє на О, четверте на К. Наприклад, “Назар Гарно Описує Колаж”. Зараз у вас є три хвилини на виконання завдання. Почали”.

Через три хвилини тренер пропонує кожному учаснику по черзі сказати, скільки у нього написано речень, а потім просить кожного прочитати одне, за вибором самого учасника.

Далі тренер пропонує продовжити складання речень ще протягом трьох хвилин. Коли відведений час закінчиться, кожен учасник знову повідомляє, скільки йому вдалося написати речень, і зачитує одне з них за своїм вибором.

Потім тренер продовжує інструкцію: “Тепер кожен напише розповідь про нашу групу. Кількість слів у реченнях, з яких буде складатися ця розповідь, може бути будь-якою, але слова повинні починатися на літери НГОКНГОКНГОК і т.д. При цьому розділові знаки можуть ставитися в будь-якому місці. На виконання цього завдання у вас буде десять хвилин”.

Коли робота завершена, кожен учасник зачитує свою розповідь. Важливо, щоб зміст оповідань не обговорювався, не коментувався і не оцінювався.

Малюнок “Креативність” (25 хв.).

Мета: сформулювати суттєві ознаки креативності.

Інструкція: учасникам пропонується взяти аркуш паперу і намалювати креативність так, як вони її розуміють. Після того, як всі завершать малювати, кожен розповідає про свій малюнок, про те, як він (вона) розуміє, що таке креативність.

Вправа 2.8. “За і проти” (25 хв.).

Мета: розширення уявлень про певну проблему, збільшення здатності генерувати ідеї.

Інструкція: учасники групи працюють у парах, в які об’єднуються за бажанням. У кожного учасника є папір і ручка.

Тренер: “Вправа буде складатися з наступних кроків. Спочатку кожен самостійно постарається написати якомога більше аргументів на користь паління. На це у Вас буде три хвилини”.

Через три хвилини тренер пропонує кожному сказати, скільки аргументів у нього написано. Цю інформацію не обговорюють і тренер її не коментує. Продовження інструкції: “Тепер у вас буде деякий час для того, щоб поділитися один з одним сформульованими аргументами, при цьому запам’ятайте 1-2

аргументи, які є у партнера, а у вас їх немає, і ці аргументи здаються вам особливо несподіваними і оригінальними”.

Через 5-7 хвилин, коли всі завершать роботу, тренер продовжує інструкцію: “Зараз у вас буде ще три хвилини, протягом яких кожен самостійно напише якомога більше аргументів проти паління”.

Потім учасники обмінюються результатами своєї роботи так само, як вони робили це на попередньому етапі.

Обговорення відбувається в загальному колі. Тренер: “Зараз кожен з нас скаже, які з аргументів “за” і “проти” паління із запропонованих вашими партнерами особливо сподобалися вам, здалися оригінальними, несподіваними”.

На завершення тренер вказує на те, що цю вправу можна використовувати при розв’язуванні професійних завдань. Якщо є готове рішення якої-небудь проблеми, але існують сумніви щодо його застосування, то можна самостійно виписати всі аргументи – це допоможе при виборі наступних дій.

Вправа 2.9. “Асоціація” (15 хв.).

Мета: розвиток асоціативності як компонента креативності, отримання зворотного зв’язку.

Інструкція: потрібно зосередитись на своєму сусідові справа, згадати всі особливості його поведінки під час тренінгу, все що він говорив, робив, згадати почуття та емоції, які виникали до цієї людини (2 хв.). Тренер: “Тепер визначте, яке з явищ природи, погоди, пори року, опису в літературі, казці, фільмі відповідає вашим враженням про цю людину. Коли всі будуть готові, кожен з нас, по черзі, скаже сусідові свою асоціацію.

Зворотній зв’язок (10 хв.).

- “Що нового ви дізналися за сьогодні?”
- “Чим запам’ятався вам день тренінгу?”
- “Що ви відчували сьогодні в ході нашої роботи?”

День 2.

План

1. Розвиток креативності учасників за допомогою спеціальних вправ.
2. Визначення поняття “інтуїція”
3. Тренування та розвиток особистого інтуїтивного відчуття.

Сесія 1.

Привітання (5 хв.)

Вправа 2.10. “Рецепт чудового дня” (30 хв.).

Мета: налаштувати групу на плідну роботу; активізація учасників, розвиток креативності.

Інструкція: тренер заздалегідь готує картки з рецептами смачних страв. Учасники діляться на підгрупи по 3-4 людини. Далі кожній з підгруп методом жеребкування випадає один з рецептів. Завдання учасників полягає в тому, щоб зберігши структуру рецепта і співвідношення об'ємів/маси інгредієнтів, скласти рецепт чудового тренінгового дня (зберігати в рецептурі вид обробки інгредієнтів не є обов'язковою умовою). Рецепт повинен бути підсумком колективної творчості і влаштовувати всіх членів підгрупи. До складу рецепта може входити все що завгодно. Наприклад: “Беремо 20 цікавих учасників, кілограм обов'язковості, 100 грам досвіду, рясно присмачуємо все це допитливістю, додаємо жменьку духу суперечності...”.

На підготовку рецепта в підгрупах дається 10 хвилин. Після того як всі рецепти будуть сформульовані, їх презентують.

У ході обговорення вправи тренер може зробити акцент на тому, що деякі “інгредієнти” повторювалися у всіх або у більшості підгруп. Варто проаналізувати, який з рецептів виявився схожим на те, що реально відбувалося у групі.

Вправа 2.11. “Спільний малюнок” (30 хвилин).

Мета: розвиток інтуїції.

Інструкція тренера: “Пропоную поділитися на підгрупи по 4-5 людей. Кожній групі я видаю аркуш паперу А4 і одну ручку. Завдання кожного – подивитися на аркуш і уявити, яку б картину ви намалювали. Уявили? А тепер беріть одну ручку на всіх і намалюйте цю картину. Не можна спілкуватися з партнерами і випускати з рук ручку. Всім зрозуміло завдання? Починайте!”

Після виконання завдання команди показують свої малюнки. Учасникам тренінгу пропонується кожному, по черзі, виходити на середину і на закріпленому листі паперу зобразити декілька деталей задуманого малюнка (малюнок повинен бути цілісним). Після цього, той, хто здогадався, який малюнок загадано, виходить і домальовує його.

Після завершення вправи обговорюються наступні питання:

1. Яким чином вам вдалося виконати це завдання?
2. Як ви домовлялися з партнерами?
3. Які проблеми виникали при виконанні завдання?
4. Як ви здогадувалися, що саме хотіли малювати ваші колеги?

Вправа 2.12. “Від мене тобі ...” (20 хв.).

Мета: формування позитивної атмосфери, вміння відчувати інших людей.

Інструкція: учасники діляться на пари. Кожному необхідно подивитися на свого партнера та спробувати зрозуміти, який подарунок можна подарувати йому для подальшого успішного здійснення юридичної діяльності. Та людина, якій дарують подарунок, може прийняти його або відмовитися. Кожне рішення учасників потрібно обґрунтовувати.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Перерва (15 хвилин).

Сесія 2.

Вправа 2.13. “Далеке плавання” (15 хв.)

Мета: тренування пам’яті, уваги, розвиток творчого мислення, підсилення групової згуртованості.

Інструкція: тренер просить всіх уявити, що зараз їм потрібно буде дуже швидко зібратися в далеке плавання на судні з малою вантажопідйомністю. Брати в дорогу слід найнеобхідніше, хоча допустимі винятки. Можна вантажити не тільки предмети, але і поняття (наприклад, хоробрість, удача і т.д.). Щоб на кораблі все це не переплуталося, кожен учасник може завантажити за один раз три предмети, що починаються на одну літеру. Повторювати те, що вже завантажено, не дозволяється. Першим говорить три слова тренер, далі він кидає м’яч наступному учаснику, і той пропонує свій варіант. Кожен учасник сам вибирає літеру, на яку придумує слова. Той учасник, який занадто довго задумується над відповіддю або назве те, що вже було, вибуває з гри. У підсумку залишаються тільки найуважніші та креативні гравці.

Вправа 2.14. “Автопортрет” (20 хв.)

Мета: навчитися використовувати свою інтуїцію.

Інструкція: кожен учасник тренінгу зручно розташовується. Усім пропонують спробувати себе у ролі митця. Тренер роздає кожному аркуш паперу та кольорові олівці. Учасники починають малювати автопортрети, не підписуючи свої аркуші. Тренер збирає автопортрети, намагаючись запам’ятати, де чий малюнок.

Наступним кроком цього завдання буде роздати в хаотичному порядку автопортрети так, щоб до нікого не потрапив його власний малюнок. Далі кожен учасник повинен описати власника малюнка, який є у його руках. Після характеристики особливостей анонімного автопортрета, його власник коментує отриману на свою адресу інформацію. Усім учасникам пропонується також висловити думку стосовно кожного автопортрету, відбувається спільне обговорення.

Вправа 2.15. “Робота у підгрупах” (15 хв.)

Мета: визначити рівень знань, що стосуються тематичного блоку тренінгу.

Інструкція: учасники тренінгу об’єднуються в підгрупи по 5-6 людей. Тренер задає тему: “Визначення поняття інтуїція. Креативність та інтуїція”. Після підготовки представник від кожної підгрупи доповідає про результати обговорення. Тренер підсумовує та доповнює доповіді.

Міні-лекція (20 хв.).

Інтуїція – це знання, що виникає ситуативно, сприймається як здогадка, є процесом, який не усвідомлюється. Джерело і причини отримання цього знання не ідентифікуються, довести їх достовірність неможливо. Інтуїція пов'язана з ситуаціями невизначеності. Вона є складовою частиною творчого процесу та відіграє важливу роль в отриманні нових знань.

Поняття “інтуїція” в науці вживається у двох значеннях: як інтуїція-здогад; інший полягає в тому, що будь-який дедуктивний висновок, зроблений на основі узагальнення сукупності спостережуваних явищ, є інтуїтивним судженням, оскільки довести його логічно неможливо.

Г. Клекстон виділяє такі види інтуїції:

- *експертиза* (нерефлексивне виконання складних висококваліфікованих дій);
- *імпліцитне навчання* (спосіб отримання знань за допомогою неусвідомлених неконцептуальних способів);
- *судження* (прийняття точного рішення і здійснення категоризації за неможливості пояснити або довести його);
- *чутливість* (підвищена уважність до деталей ситуації, може бути свідомою та неусвідомленою);
- *роздумування* (процес “переосмислення” досвіду раз-у-раз для того, щоб витягти з нього нові значення);
- *креативність*, або використання інкубування (фази у вирішенні проблеми, коли свідомо, спрямована діяльність з вирішення призупиняється і людина займається справами, що не пов'язані із проблемою)

Види інтуїції. Припустимо, що для отримання результатів людина аналізує вихідні дані і розкриває при цьому певні взаємозв'язки, про які підсвідомості не було відомо. *Це приклад аналітичної інтуїції, або об'єктивної*, оскільки вона має прямий зв'язок з навколишнім світом.

Семантичною називають інтуїцію, в основі якої лежать підказки реальності. Цей вид інтуїтивних здібностей трохи відрізняється від інших. Звичайна людина ледь виявляє зв'язки між початковими і кінцевими даними. Причиною цього є використання при проведенні суб'єктивного аналізу об'єктивної дійсності. Насамперед робота об'єктивної інтуїції спрямована на пошук рішення особистих проблем. Вона не в змозі прогнозувати підсумок. І навпаки, у семантичній інтуїції залежності від подій не спостерігається. Отже, навіть докорінно змінивши своє життя, людина не зможе заподіяти шкоди своїй семантичній інтуїції. Цей вид інтуїції не підкоряється контролю свідомості. Люди можуть лише допомогти їй функціонувати, зробити її розвиток більш стрімким, але зупинити цей процес їм не під силу. Більше того, у людини є здатність розглянути інтуїтивні підказки, які спрямовані на інших.

Багато фахівців вважають *можливість інтерпретації сновидінь* окремим видом інтуїтивних здібностей. Цей вид називають інтуїцією сну. Її розглядають як підвид об'єктивної інтуїції.

До абсолютно іншого виду інтуїтивних здібностей належать пророцтва, отримані в результаті магічних дій. *Магічна інтуїція* є наслідком детального аналізу підсвідомістю таких обставин, які з'являються при впливі, що чинить енергетичне, інформаційне та діяльнісне поля на розумовий орган людини.

Вправа 2.16. “Друкарня” (10 хв.).

Мета: активізація учасників групи, створення позитивної атмосфери.

Інструкція: перед початком вправи учасники по колу в алфавітному порядку вимовляють букви; кожен гравець повинен запам'ятати ті букви, які він назвав. Далі тренер каже фрази: 1. “Я мислю креативно!”; 2. “В мене добре розвинена інтуїція!”; 3. Якщо я буду використовувати свій креативний потенціал – я буду успішним!”. Завдання учасників – “надрукувати” цей текст. Робиться це так. Кожен учасник вимовляє тільки свої літери, при цьому йому необхідно вставати. Коли в тексті ставиться крапка, всім потрібно плеснути в долоні; кома – тупнути ногою. Щоб позначити пробіл, всі учасники повинні встати. Щоб поставити знак питання, всім потрібно розвести руки в боки; знак оклику – встати і підстрибнути. Бажано, щоб темп виконання вправи був досить високим.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (10 хв.).

Перерва (15 хвилин).

Сесія 3.

Вправа 2.17. “Руки” (20 хв.).

Мета: розвиток інтуїтивної чуттєвості.

Інструкція: тренер пропонує добровольцю сісти у центр кола. Всі учасники тренінгу разом із тренером розміщуються за його спиною. По команді тренера (який на пальцях показує кількість рук, які треба покласти на спину того, хто сидить у центрі залу) необхідна кількість людей доторкається до учасника. Завданням буде, використовуючи інтуїцію, спробувати відгадати, яка кількість долонь торкається до його спини. Далі обирається наступний учасник. Вправа виконується доти, доки всі учасники не перевірять свою інтуїцію.

Вправа 2.18. “Відгадай” (25 хв.).

Мета: розвиток інтуїції.

Інструкція: кожен учасник тренінгу на аркуші паперу швидко пише 5 відповідей на запитання: “Я хочу бути юристом, тому що...” та 5 відповідей на запитання: “Я не хочу бути юристом, тому що...”. Записувати треба те, що відразу спало на думку. Листи не підписуються й віддаються тренеру.

Далі тренер витягає в довільному порядку будь-який аркуш та зачитує вголос характеристику людини. Завдання учасників полягає у тому, що визначити власника аркуша.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Вправа 2.19. “Я і ми” (30 хв.).

Мета: розвиток інтуїтивного відчуття іншої людини та здатності розуміти, як себе сприймають інші.

Інструкція: з усіх учасників тренінгу обирається доброволець, який сідає в центрі кола. Тренер роздає всім аркуші паперу і олівці та пропонує уважно подивитися на людину, що сидить перед ними, та спробувати побачити внутрішній образ особистості, після чого тренер дає час на малювання образу. Після закінчення роботи, тренер пропонує підписати свої малюнки та подарувати їх учасникові.

На наступному етапі виконання цієї вправи тренер пропонує всім учасникам зібратися довкола чистого ватману, для того, щоб протягом однієї хвилини створити груповий образ учасника. При цьому малюють одразу всі, не чекаючи своєї черги. Далі учасник, якого намалювали, задає запитання щодо його портретів та дякує всім за подарунки. Через центр кола мають пройти всі учасники. Таким чином, кожен учасник отримує два своїх психологічних портрети.

“Зворотній зв’язок” (10 хв.).

Відповіді учасників на питання тренера:

- “Що нового ви дізналися за сьогодні?”
- “Чим запам’ятався вам день тренінгу?”
- “Що ви відчували сьогодні в ході нашої роботи?”

Тема 3. Формування готовності до творчого мислення. (14 академічних годин)

Мета: охарактеризувати психологічні установки особистості, які визначають активізацію креативного потенціалу при розв’язуванні пізнавальних завдань.

Завдання:

- розгальмувати стереотипні установки;
- сформулювати готовність до реагування на неочікувані зміни;
- задіяти праву півкулю головного мозку;
- оволодіти техніками медитації та релаксації;
- розвиток готовності до інсайту.

Матеріали: блокноти, маркери, олівці, ручки, фліп-чарт, бланки, музичний центр або магнітофон, каремати.

День 1.

План.

1. Розгальмувати стереотипні установки.
2. Навчитись усвідомлювати свій актуальний стан.
3. Отримати навички активізації правої півкулі головного мозку.
4. Сформувати готовність до реагування на неочікувані зміни.

Сесія 1.

Привітання. (5 хв.)

Вправа 3.1. “Невербальний подарунок” (20 хв.).

Мета: налаштувати учасників на плідну роботу, розминка, залучення невербального компоненту.

Інструкція: завдання кожного члена групи – невербально показати своїм колегам, який подарунок він їм дарує. Подарунком може бути щось конкретне – квітка, цукерки, книга або щось дуже масштабне чи навіть абстрактне – захід сонця, зірка з неба, велике людське щастя. Учасники повинні максимально детально, але без слів, описати свій подарунок: важкий він або легкий, великий чи маленький, якої він форми і т.д.

Отже, перший учасник групи дарує свій подарунок сусідові справа, натомість той повинен показати, що він зробить з цим подарунком. Потім другий дарує подарунок третьому і так продовжується доти, доки кожен не подарує і не отримає свого подарунка.

Вправа 3.2. “Діаграма усвідомлення і оцінки стану” (15 хв.).

Мета: навчитись усвідомлювати свій актуальний стан, визначити готовність до творчої діяльності.

Інструкція. Тренер: “Багато людей настільки далекі від розуміння свого тіла і емоцій, що зазнають труднощів при спробі точно описати свої відчуття в конкретний момент часу. Діаграма покаже, що ви відчуваєте, і дасть вам відправну точку для оцінки прогресу від проходження тренінгу.

Ви позначаєте свій емоційний стан за допомогою чисел на діаграмі. Нуль (0) – це стан повного розслаблення, що означає передчуття і очікування. Від’ємна частина шкали (від –10 до –1) показує величину негативної енергії. Ця енергія виражається у відчутті нервового напруження, “блокування” емоцій або творчих здібностей, відсутності гнучкості і широти мислення.

Позитивний відрізок шкали (від +1 до +10) відображає посилення інтенсивності виникнення творчих та інноваційних ідей і досягнення стану так званого “творчого піднесення”. (“Напруження” позитивної енергії та натхнення підвищується у напрямку від +1 до +10.).

Обробка вербальної інформації. Ліва півкуля мозку відповідає за мовні здібності, контролює мову, а також здатності до читання та письма, запам'ятовує факти, імена, дати і їх написання.

Аналітичне мислення. Ліва півкуля відповідає за логіку і аналіз, аналітичну роботу з фактами.

Безпосереднє розуміння слів. Ліва півкуля здатна розуміти тільки буквальный сенс слів.

Послідовне мислення. Інформація обробляється лівою півкулею послідовно по етапах.

Математичні здібності. Числа і символи також розпізнаємо за допомогою лівої півкулі. Як і логічний аналітичний підхід, що необхідний для вирішення математичних завдань, є продуктом роботи лівої півкулі. Контроль за рухами правої частини тіла. Коли ви піднімаєте праву руку, це означає, що команда її підняти надійшла з лівої півкулі.

Сфери спеціалізації правої півкулі.

Основною сферою спеціалізації правої півкулі є інтуїція. Як правило, цю півкулю не вважають домінуючою. Вона відповідає за виконання таких функцій.

Обробка невербальної інформації. Права півкуля спеціалізується на обробці інформації, яка виражається не в словах, а в символах і образах.

Паралельна обробка інформації. На відміну від лівої півкулі, яка обробляє інформацію тільки в чіткій послідовності, права півкуля може одночасно обробляти багато різноманітної інформації. Вона здатна розглядати проблему в цілому, не застосовуючи аналізу. Права півкуля також розпізнає обличчя, і завдяки їй ми можемо сприймати сукупність рис як єдине ціле.

Просторова орієнтація. Права півкуля відповідає за сприйняття місця розташування і просторову орієнтацію в цілому. Саме завдяки правій півкулі можна орієнтуватися на місцевості і складати мозаїчні картинки-головоломки.

Музичність. Музичні здібності, а також здатність сприймати музику залежать від правої півкулі, хоча, за музичну освіту відповідає ліва півкуля.

Метафори. За допомогою правої півкулі ми розуміємо метафори і результати роботи чужої уяви. Завдяки їй ми можемо розуміти не тільки буквальный сенс того, що чуємо або читаємо. Наприклад, якщо хтось скаже: "Він висить у мене на хвості", то якраз права півкуля зрозуміє, що саме хотіла сказати ця людина.

Уява. Права півкуля дає нам можливість мріяти і фантазувати. За допомогою правої півкулі ми можемо складати різні історії. До речі, питання: "А що буде, якщо..." також задає права півкуля.

Художні здібності. Права півкуля відповідає за здатності до образотворчого мистецтва.

Емоції. Хоча емоції і не є продуктом функціонування правої півкулі, вона пов'язана з ними більш тісно, ніж ліва.

Містика. За містику і релігійність відповідає права півкуля.

Мрії. Права півкуля відповідає також і за мрії.

Контролює рухи лівої половини тіла. Коли ви піднімаєте ліву руку, це означає, що команда підняти її поступила з правої півкулі.

Вправа 3.3. “Що ліва півкуля мозку “думає” про мене?” (20 хв.).

Мета: забезпечити “операційну базу”, щоб визначити уявлення про себе, образ свого Я.

Інструкція. Тренер: “Швидкість зараз дуже важлива – слід записувати першу думку. Не витратити час на аналіз. Візьміть ручку і запишіть свої думки швидко, без зупинки для прочитання написаного. Пізніше вам буде запропоновано повернутися до цих записів, і ви зрозумієте їх призначення. Швидко складіть перелік слів, що описують вас. Пам’ятайте, що не можна перечитувати написане! Готові? Почали”.

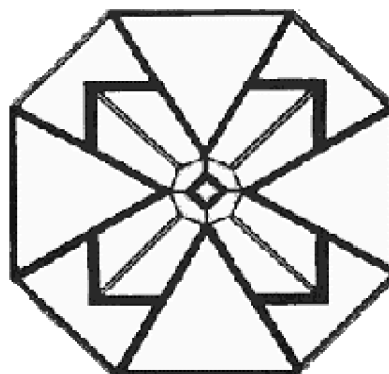
1. _____	4. _____
2. _____	5. _____
3. _____	6. _____

Далі учасники перевертають аркуш паперу. І забувають про нього на деякий час.

Перерва (15 хв.).

Сесія 2.

Вправа 3.4. “Відключення” лівої півкулі. Мандала”. (15 хв.)

Мета. Відключити ліву півкулю і дозволити домінувати правій.

Інструкція. Тренер: “Мандала – це не просто візерунок, це ваш перший крок на шляху до управління дією правої півкулі мозку. У той час, коли ви фокусуєте свою увагу на мандалі, ліва півкуля вашого мозку буде залишати домінуючу позицію і послаблювати свою дію, тому що вона не відповідає за

просторові відносини. Права півкуля почне домінувати. Мандала допоможе вам знайти спокій, що є глибоко всередині вашої свідомості.

Влаштуйтеся зручно на стільці і дивіться на екран. Сконцентруйте погляд в центрі фігури і дивіться на візерунок. Ви не повинні “думати” про сам малюнок, треба лише “вловлювати” викликані ним відчуття. Пильно дивіться на центр картинки, поки відчуваєте себе комфортно; вам буде здаватися, що візерунки зсуваються, зміщуються, частково напливають один на одного.

Мандала дасть можливість:

- сконцентрувати увагу;
- припинити ваші внутрішні діалоги;
- відволікти ліву півкулю мозку, яка не сприймає просторові відносини;
- правій півкулі зайняти домінуючу позицію на тривалий час”.

Вправа 3.5. “Тренування біологічного зворотного зв’язку” (20 хв.).

Мета: навчитись спрямовувати хід думок в потрібне русло, досягти стану розслаблення. Ця вправа допоможе досягти стану, що є нульовим на діаграмі.

Інструкція. Тренер: “Розташуйтеся зручно сидячи. Краще не схрещувати ноги і уникати напруження будь-якого м’яза. Зніміть одяг, який вам заважає. Зручно розташуйте руки вздовж тіла. Як ваше тіло відчуває поверхню, на якій ви розташувалися? Стілець м’який чи твердий, холодний чи теплий? Заплющивши очі, перейдіть на повну темряву ... в сяйво вогнів ... поступово згасає світло ... знову темрява.

Прислухайтеся до свого подиху. Ви спокійні і розслаблені? Покладіть руки на живіт і зробіть глибокий вдих. При правильному диханні руки будуть підніматися, коли грудна клітка і живіт розширюються від вдиху. Тепер спробуйте знову ... Відчуваєте різницю?

Дуже повільно, рахуючи до п’яти, зробіть глибокий вдих. Утримуйте подих, знову повторюючи рахунок, і повільно видихайте. Один ... два ... три ... чотири ... п’ять. Повторіть так декілька разів. Зробіть ще один глибокий вдих. Один ... два ... три ... чотири ... п’ять: затримайте подих ... видих.

Уявіть точку в центрі вашого тіла. Постарайтеся спрямувати всі ваші м’язи до цієї точки. Кожен м’яз вашого тіла повинен стискатися, коли ви намагаєтесь досягти цієї центральної точки.

Тепер розслабтеся. Відчуйте напругу і розслаблення. Уявіть ту ж саму центральну точку і намагайтеся відтягнути всі м’язи в протилежному напрямку. Намагайтеся витягнути їх якомога далі від центру. І розслабтеся.

Визначте ледь вловиме відчуття, що охопило ваше тіло. Сконцентруйте всю свою увагу на ногах. Напружте якомога сильніше м’язи ніг. Стискайте ... два ... три ... чотири ... п’ять: утримуйте напругу ... два ... три ... чотири ... п’ять: розслабте м’язи ... два ... три ... чотири ... п’ять. Відчуйте свої щиколотки і напружте їх ... стискайте ... два ... три ... чотири ... п’ять: утримуйте напругу ... два ... три ... чотири ... п’ять .. розслабте м’язи... два ... три ... чотири ... п’ять ... І ікри ніг стискайте ... два ... три ... чотири ... п’ять: утримуйте напругу ... два ...

три ... чотири ... п'ять ... розслабте м'язи ... два ... три ... чотири ... п'ять ... Стегна стискайте ... два ... три ... чотири ... п'ять: утримуйте напругу ... два ... три ... чотири ... п'ять ... розслабте м'язи ... два ... три ... чотири ... п'ять. Відчуйте свої сідниці, напружте їх, щоб вони стали твердими, рахуйте до п'яти, утримуйте ... і розслабте ... два ... три ... чотири ... п'ять ...

А зараз прогніть спину, потягнувшись, як кіт, утримуйте ... два ... три ... чотири ... п'ять: розслабтеся два ... три ... чотири ... п'ять ... Рух плечима вперед якнайдалі ... утримуйте ... розслабте ... Відведіть плечі назад, ще далі ... утримуйте ... розслабте ... Напружте якомога сильніше передпліччя ... утримуйте ... розслабте ... Повільно здійснійте обертальні рухи зап'ястями ... обертання ... продовжуйте ... розслабтеся ... Стисніть пальці в кулак і напружте їх ... утримуйте напруженими: тепер розслабте ... Повільно здійснійте обертальні рухи шиєю ... рух по колу ... ви можете відчувати напругу м'язів ... і розслабтеся ... Напружте м'язи обличчя ... утримуйте в цьому стані ... і розслабте ...

Глибоко вдихніть ... і видихніть. Потягніться кожною частиною вашого тіла, яка цього хоче. Ще один глибокий вдих ... Скажіть собі, що права півкуля мозку має намір допомогти досягненню ваших цілей. Розкажіть їй, що ви бажаєте стати більш творчою людиною, і просите її допомоги в цьому. Повільно, дуже повільно розплющіть очі і оцініть своє самопочуття.

Запишіть значення з діаграми, що найбільше відповідає вашому стану. Зараз ліва півкуля вашого мозку зовсім не цікавиться вашими діями. Під час цієї вправи за вашу поведінку відповідала права півкуля мозку”.

Вправа 3.6. “Казковий ліс” (30 хв.).

Мета: навчитись мислити образами, задіяти праву півкулю.

Інструкція. Тренер: “Уявіть, що ви гуляєте по лісу. Навколо краса і буйна зелень дерев. Чи можете ви бачити їх? (Або відчувати їх присутність?). Уявіть собі кольори ... сфокусуйте на них “очі” своєї свідомості. Вслухайтеся в звуки ... Відчуйте аромат дерев ... Як ваша шкіра відчуває свіжість повітря? Поблизу протікає невеличкий струмок. На мить відчуйте насолоду його дзюрчанням. Тепер переберіться на інший берег, крокуючи по великому плоскому камінні, що виступає з води.

Повільно йдіть по лісі доти, поки не потрапите на красивий луг, де зможете відпочити. Якомога чіткіше усвідомте все, що відчуваєте і бачите. Чи різноманітною є гама кольорів? Звуків? Спокійно посидьте деякий час, огляньте луг і поспостерігайте за його особливостями. З узлісся доносяться звуки. Що це за звуки? Відчувши готовність покинути луг, рухайтесь вглиб лісу. Відчуйте звуки своїх кроків по стежці. Визначте яким є ґрунт під ногами.

Минувши поворот стежки, виявіть будиночок, що стоїть неподалік. Чи здивувалися ви, побачивши його тут? (Можливо, весь цей час ви точно знали про його існування.) Опишіть околиці будинку в своїй уяві. Підійдіть ближче і переконайтеся, що двері злегка прочинені. Не соромтеся зайти

всередину, ви нікому не заважаєте. Увійдіть і усвідомте собі, що ви один у будинку. Озирніться навколо. Що ви бачите? Опишіть, як виглядає кімната. З фасадного боку будинку відчинене вікно. Подивіться в нього, що ви побачили? Досліджуйте будинок. Пройдіть через кімнати до зачинених дверей в кінці темного коридору. Відчиніть їх і загляньте всередину. Спочатку вам здається, ніби ця кімната порожня, проте потім ви виявляєте, що в маленькому ліжечку спить дитина. Уявіть, що вона відчула вашу присутність. Що вона хоче сказати вам? Поговоріть з нею. Чи питала ця дитина про що-небудь таке, що нагадало вам про ваші власні почуття? Якщо так, запитайте себе, чи не перебували вони у вашій підсвідомості протягом якогось часу? Якщо б ви могли висловити їх одним словом, що це було б за слово?

Закінчення вправи. Якщо ви відчули сильні емоції у зв'язку з відвідуванням цього будиночку і хочете попрацювати над ними, відведіть сторінку в записнику, щоб висловити їх більш докладно. Можливо комусь захочеться щось намалювати”.

Вправа 3.7. “Що права півкуля мозку “думає” про мене?” (15 хв.).

Мета: задіяти праву півкулю мозку, встановити відмінність між сприйняттям свого Я до і після проведених вправ.

Інструкція. Тренер: “Візьміть ручку в руку, якою ви зазвичай не пишете (ліву). Вам, напевно, буде важко писати розбірливо, і це заняття навіть може здатися недоречним. Тепер напишіть перелік слів, що описують вас. Не робіть пауз для роздумів – це найбільш важливо. Відразу ж починайте. Готові? Почали.

1. _____	4. _____
2. _____	5. _____
3. _____	6. _____

Тепер прочитайте список і порівняйте його з тим, який ви склали за допомогою провідної руки”.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (10 хв.).

Перерва (15 хв.)

Сесія 3.

Вправа 3.8. “Стимуляція відчуттів” (20 хв.).

Мета: ця вправа призначена для стимуляції відчуттів.

Інструкція. Тренер: “Цілеспрямовано концентруйтеся на моїх інструкціях. Не поспішайте. Кажіть про себе: “Тут і зараз я усвідомлюю:

- дар бачити. Виберіть який-небудь предмет, що лежить у кімнаті, і погляньте на нього по-новому, як дитина, що дивиться на незнайому річ. За допомогою одного тільки зору вивчіть його контури, його деталі. Намагайтеся

дивитися свіжим поглядом, щоб відкрити в цьому предметі щось нове, те, чого ви раніше не помічали.

- дар чути. Виберіть який-небудь звук і вслухайтеся в нього по-новому. Чи доносяться звуки зовні? Вивчіть їх, начебто вони вам незнайомі.

- дар нюху. Чи є в кімнаті якісь запахи? Чи відчуваєте ви запах квітів або парфумерії? Або запах свіжої газети? Запах тютюну або шкіри? Свідомо сфотографуйте цей запах у своїй пам'яті, начебто намагаючись запам'ятати його.

- дар відчуття смаку. Чи можете ви визначити смак у роті? Він солодкий? Металевий? Приємний? Відкрийте рот і позіхніть. Тепер знову усвідомлюйте характеристики смаку в роті.

- дар дотику. Проведіть пальцями лівої руки по тильній стороні правої. Відчуйте будову шкіри, лінії вен і кісток. Дізнайтеся щось нове про свою руку. Заплющіть очі і проведіть пальцем по тильній стороні руки, неначе робите її ескіз в мозку”.

Посидьте спокійно і подумайте, якщо у вашій свідомості виникли нові ідеї, почуття, відчуття чи думки, то запишіть їх. Якщо ні, то просто посидьте”.

Вправа 3.9. “Відтворення” (20 хв.).

Мета: активізація почуттів, пам'яті і фантазії.

Інструкція. Тренер: “Уявіть собі білий кіноекран і спроектуйте на нього образи, які я вам запропоную. Намагайтеся проектувати назовні, а не на поверхню своїх повік.

Заплющіть очі і уявіть червоне яблуко. Воно яскравого кольору і з глянцевою шкірою? Зі зламаним хвостиком або з цілим? Розгляньте колір ... чи можете ви зробити його ще більш яскравим?

Візьміть яблуко в руки і відчуйте гладкість його шкірки. Воно тверде або перезріле? Може, воно злегка пом'яте? Уважно вивчіть все яблуко і визначте, чи є на ньому вм'ятини і плями. Відкусіть шматочок. Чи відчуваєте ви смак цього яблука? Чи можете відчути структуру його речовини? Якщо ви зголодніли, відкусіть ще шматочок і дайте йому втамувати ваш голод.

Тепер уявіть апельсин. Ваш апельсин великий і з товстою шкіркою або маленький і гладкий? Чи можете ви більш яскраво уявити його колір? Доторкніться до апельсина і відчуєте структуру його шкірки. Почніть чистити його. Шматочки шкірки ви можете класти на серветку, яку уявили на столику перед собою. Розламайте апельсин, відокремте крайню часточку і покладіть в рот. Чи солодкий апельсин? Чи є в ньому кісточки? Він соковитий або більш твердий? Витягніть з вашої уяви теплу вологу ганчірку і витріть руки.

На столі, що стоїть перед вами в уяві, лежать два грона винограду. Одне грона зелене, ягоди без кісточок. Інше – темно-фіолетове. Чи можете ви точно бачити кольори? Відзначте відмінності в розмірі винограду. Чи можете зробити розмір зеленого винограду трохи меншим, а фіолетового – трохи більшим?

Відокремте одну зелену ягоду і відчуйте силу, яка утримує її на гілочці. Тепер візьміть одну фіолетову ягоду. Яка з них міцніше кріпиться до гілки? Спочатку з'їжте зелену ягоду винограду і насолодіться смаком. Тепер фіолетову, будьте обережні – вона з кісточками.

На тарілці лежать лимон і лайм. Порівняйте відтінки жовтого і зеленого. Відчуйте різницю в будові шкірки. Вони стиглі або починають псуватися? Не лякає вас думка про те, що буде далі? Можливо, ви не бажаєте пробувати ні лимон, ні лайм. Якщо так, то не робіть цього. Однак ви можете захотіти згадати смак. Спробуйте”.

Вправа 3.10. “Вільні асоціації”. (15 хв.)

Інструкція: кожен учасник бере свій зошит або блокнот. Ефективна технологія вільних асоціацій працює найкращим чином, якщо не перечитувати написане і не зупинятися, щоб подумати. Просто потрібно записати фрази, фрагменти думок або що-небудь інше, що виникає в результаті дії правої півкулі мозку, думки якої подорожують туди, куди хочеться. Це можуть бути окремі фрази, речення, абзаци.

Вправа 3.11. “Діаграма усвідомлення і оцінки стану” (5 хв.). (див. вправу 3.2.).

Визначте, яке число найбільш точно відображає ваші відчуття зараз. Обведіть цифру, яка показує ваш теперішній стан.

Вправа 3.12. “Програмування успіху” (15 хв.).

Мета: закріплення в думках позитивного ставлення до себе і свого креативного потенціалу.

Інструкція. Тренер: “Це остання вправа сьогодні – подарунок, нагорода за гарну роботу. Твердження надзвичайно прості, прямі й ефективні. Усні твердження будуть інструктувати ліву півкулю вашого мозку, а уявні – програмувати праву. Важливо, щоб обидві півкулі “вірили”, що успіх може стати реальністю, і ви фактично вже на шляху до нього.

Твердження побудовані так, щоб допомогти вам усвідомити себе унікальною, творчою особистістю з багатою уявою. Ви від народження володієте творчими здібностями, і зараз відбувається повне усвідомлення цього факту.

Прочитайте на екрані пропозиції і уявіть ваше ім'я вписане в них.

“Я, _____, народився (-лася) здатним (-ою) до творчості.”

“Ти, _____, народився (-лася) здатним (-ою) до творчості.”

“Він (вона), _____, народився (-лася) здатним (-ою) до творчості.”

Перша пропозиція – це твердження, за допомогою якого ваше доросле Я підтверджує свої здібності. Друга пропозиція нібито вимовляється голосом когось близького, важливої для вас людини, чю думку ви цінуєте. Розглядайте

третє речення як похвалу від людей, що мають авторитет, або тих, кому ви намагалися сподобатись.

Вимовляєте твердження вголос, даючи словам відобразитися у свідомості. Можливо, ви захочете написати їх на картках. Тепер запишіть всі три пропозиції в свій блокнот і дозвольте цим позитивним твердженнями про ваш потенціал проникнути всередину свідомості”.

“Зворотній зв’язок” (10 хв.).

Відповіді учасників на питання тренера:

- “Чого ви сьогодні навчилися?”
- “Що нового ви дізналися за сьогодні?”
- “Чим запам’ятався вам день тренінгу?”
- “Що ви відчували в ході нашої роботи?”

День 2.

План.

1. Отримати навички досягнення стану повного розслаблення.
2. Активізація правої півкулі головного мозку.
3. Активізація творчого потенціалу.

Сесія 1.

Вправа 3.13. “Розповідь про минуле та майбутнє” (15 хв.).

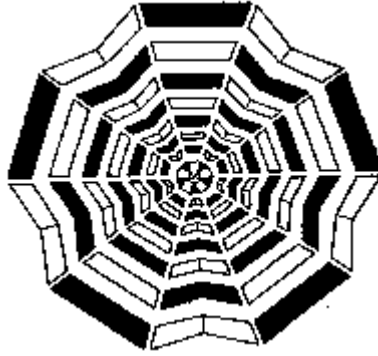
Мета: згадати матеріал, який запропоновано на минулих заняттях, дізнатися про очікування від сьогоднішнього тренінгового дня.

Інструкція: учасникам групи пропонується по колу складати розповідь: кожен по черзі говорить одну фразу, а учасник, що сидить праворуч, повинен розвинути думку і фабулу в наступному реченні. Наприклад: “Вчора ми робили... А потім дізналися про... Було дуже цікаво, коли...”. Коли коло завершилося, пропонується сформулювати цілі на сьогоднішній день: “Сьогодні ми станемо більш успішними... креативними... активними...”.

Вправа 3.14. “Діаграма усвідомлення і оцінки стану” (5 хв.) (див. вправу 3.2.).

Визначте, яке число найбільш точно відображає ваші відчуття зараз. Обведіть цифру, яка показує ваш теперішній стан.

Вправа 3.15. “Відключення” лівої півкулі. Мандала”. (15 хв.)

Вправа 3.16. “Кольори свідомості” (20 хв.).

Мета: навчитись спрямовувати хід думок в потрібне русло, досягти стану розслаблення. Ця вправа допоможе досягти стану, що є нульовим на діаграмі.

Інструкція. Тренер: “Переконайтеся, що ви розташувалися зручно. Заплющіть очі. Перевірте дихання, щоб переконатися, що воно виходить з глибини грудної клітки. Видихніть і зробіть вдих через ніс: рахуючи до п’яти, вдихайте повітря, поки не наповняться легені; утримуйте дихання до рахунку “п’ять” і видихайте.

Знову вдихніть ... утримуйте подих ... видихайте. Тепер дихайте нормально, в зручному для вас ритмі.

Заплющіть очі і уявіть червоний колір. Нехай він буде таким яскравим, який ви тільки можете уявити.

Уявіть цей колір як яскраве коло червоного світла над вашою головою, який огортає все ваше тіло своїм сяйвом. Уявіть, що ви справді можете вдихнути цей червоний колір. Дозвольте йому розлитися по вашому тілу, проникаючи в усі його частини, які він хоче заповнити. Якщо у зв’язку з цим кольором у вас виникли будь-які думки, дайте їм вільно з’явитися і зникнути. Думки будуть з’являтися і зникати, а ви повинні бути повністю зосереджені на кольорі, який повільно і легко проходить крізь ваше тіло.

Чітко уявіть собі оранжевий колір. Уявіть у себе над головою випромінювальне тепле оранжеве світло. Цей колір проникає всередину вашого тіла, просуваючись легко, тепло і м’яко. Дозвольте своєму тілу ввібрати будь-яку частину оранжевого кольору, яку воно потребує. Дайте кольору проникнути, куди б він не побажав. Дозвольте решті цього кольору, яку ви не потребуєте, піти в землю через ступні ваших ніг.

Подумки уявіть яскраве жовте світло над головою. Вдихніть його. Дозвольте йому проникнути, куди воно забажає. Нехай воно зігріє вас і заспокоїть. Нехай все з цього кольору, чого ви не потребуєте, піде через ступні ніг.

Уявіть собі зелений колір над головою. Зелене світло рухається крізь ваше тіло. Все, чого ви не потребуєте, просочується крізь тіло і йде в землю через ступні ніг.

Уявіть, що ви бачите блакитний колір над головою. Втягніть блакитне світло всередину тіла. Нехай воно підтримає і заспокоїть вас. Від усього, що вам не потрібно ... звільніться через ступні ваших ніг.

Фіолетове світло сяє над вами, вдихніть його ... Відчуйте, як колір м'яко просочується через ваше тіло і йде в землю.

Яскраве біле світло сяє над вами. Вдихніть глибоко і втягуйте його в своє тіло доти, поки ви не будете наповнені світлом ...

Відчувайте як воно протікає крізь вас, заспокоює і рухається далі ...

Уявіть, що ви бігаєте або танцюєте – легко, спокійно, красиво ...

Занурте себе у світло будь-якого кольору, який ви знаєте та наповніться ним ...

Нехай фантазія віднесе вас, куди забажає ...

Коли ви закінчите, повільно розплющіть очі і якийсь час насолоджуйтеся своїми відчуттями. Не потрібно поспішати.

Коли ви відчули, що готові рухатися до наступної вправи, визначте значення на діаграмі, яке відображає ваші відчуття зараз”.

Вправа 3.17. “Місце для вас” (30 хв.).

Мета: навчитись мислити образами, задіяти праву півкулю.

Інструкція. Тренер: “Кожен потребує особливого місця, спокійного та безпечного притулку. У реальному житті у більшості з нас немає місця, яке було б таким, як ми бажаємо. Однак ми можемо створити його в уяві. Якби у вас було чудове місце, де ви могли б працювати творчо і продуктивно, то на що воно схоже і де знаходиться. Уявіть на мить це чудове місце ... офіс, студія або кабінет. Це може бути щось досить розкішне, оскільки ви не зобов'язані вписуватися в жодні рамки. Воно може бути побудовано так, як ви хочете, будь-де, в будь-якому місці на землі.

Ваша уява може дати все, чого ви потребуєте і чого бажаєте. Подумайте, де могло б бути це місце – в місті, в сільській місцевості, взагалі в іншій країні? Там є дерева? Океан? Гори? Чи це фешенебельна квартира на даху хмарочоса в центрі міста (так званий “пентхаус”)? Можливо вас надихне будь-який куточок, де ви бували або завжди мріяли побувати. Або ви захочете намалювати в своїй уяві щось абсолютно нове та незвичайне. Заплющіть очі. Дозвольте уяві досліджувати Землю, поки образи проникають у свідомість і зникають з неї. Не робіть вибір занадто швидко. Можливо, ви захочете розглянути кілька варіантів, поки різні думки й образи з'являються у свідомості.

Визначте, яке місце найкраще вам підходить. Коли ви виберете район, уявіть, як побудовано приміщення, побувайте всередині будинку. Озирніться навколо, зверніть увагу на меблі та обладнання. Відзначте їх колір і будову. Чи

є там які-небудь звуки? Відчувається який-небудь особливий запах? Пам'ятайте, у вас у цій кімнаті може бути все, що ви захочете. Складіть список предметів, що мають для вас значення (одяг, посуд, їжа, напої, книги, мелодії, сусіди, розмови, тварини і т.д.); вони будуть невід'ємною частиною цього притулку.

Тепер складіть список предметів, які ви хотіли б тримати за межами цієї кімнати. (Напевно, це будуть речі, які настирливо переслідують вас в “нормальному” житті.) Предмети з цього списку ніколи не будуть тут з'являтися.

У своїй уяві ви можете повертатися в цю кімнату так часто, як забажаєте. Можете залишатися, скільки забажаєте. Зараз присядьте на стілець, який дуже зручний і зроблений тільки для вас, і знайте, що кімната належить вам, і вид з вікна – той, яким ви хочете милуватися. Все, що вам не підходить, ніколи тут не з'явиться. Ніхто не прийде без запрошення. Ви завжди можете відвідувати цю кімнату в своїй уяві. Вона належить тільки вам.

Розплющіть очі і зробіть глибокий вдих. Разом з вдихом відчуйте прилив творчої енергії, яку дає кисень, ясність розуму і інтуїцію. Зверніть увагу на унікальність створеного вами місця. І усвідомте вашу власну унікальність під час перебування там.

Створення вашого особливого місця може принести почуття поживлення, порушити гостре бажання почати працювати в ньому. Або може стати причиною виникнення почуття спокійної впевненості в тому, що ви стикнулися з індивідуальними потребами вашого творчого Я. До почуттів, пов'язаних з цим місцем, слід ставитися зневажливо. Зараз Ваша муза (або ваш ангел, або ваше інтуїтивне Я) вибрала місце для роботи. Чекайте появи у вас захоплюючих творчих ідей в цьому особливому робочому приміщенні”.

“Зворотній зв'язок” (5 хв.). Вільні висловлювання стосовно своїх відчуттів.

Перерва (15 хв.).

Сесія 2.

Вправа 3.18. “Підпорядкування інструкціям” (5 хв.).

Мета: активізація учасників, емоційний заряд.

Інструкція: У цій вправі важливо, щоб вся група почала виконувати її одночасно, тому вправу слід використовувати в тому випадку, коли всі члени групи присутні після перерви.

Тренер роздає всім бланки з інструкцією, учасники не повинні читати його зміст до команди тренера (див. Додаток 4).

Тренер: “Чи вмієте ви чітко керуватися інструкцією? Для того, щоб пройти цей тест, у вас є три хвилини. Виконуйте завдання з максимальною швидкістю. Почали!”.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Вправа 3.19. “Перехідні об’єкти. Мудрість минулого” (20 хв.).

Мета: навчитися використовувати спогади як засіб реалізації зрілого прагнення до творчості.

Інструкція. Тренер: “Подивіться на взуття, яке ви зараз носите. Потім заплющіть очі і намалюйте його в уяві. Зробіть той особливий вдих, який допоможе вам повернутися в стан повної розслабленості. Згадайте пару взуття, яку ви носили рік тому. Перенесіться ще далі в часі і уявіть пару взуття, яку ви взували на особливі події: тенісні, танцювальні, весільні або ...

Нехай ці образи промайнуть швидко перед вами. Ви можете подумати про шкільне взуття ... Взуття, яке ви носили в старших класах ... в молодших ... ще раніше ... Дайте уяві перебирати спогади доти, поки ви не закінчите пошуки – поки не знайдете ту пару взуття, яку б ви хотіли використати для повернення в далеке минуле. Це взуття буде перехідним предметом, обраним вашою підсвідомістю, яке перенесе вас у спогади для виконання вправи. (Переконайтеся, що це взуття ви не носили у важкий період).

У своїй уяві поставте вибране взуття на підлогу. Уявіть, що розмір вашої ноги такий, яким був за часів, коли ви його носили. Уявіть свій ріст, свою фігуру.

Взуйтеся і пройдіться навколо, поки не відчуєте, що вам у ньому зручно. Згадайте, які у вас тоді були відчуття .. Згадайте кімнату, в якій одягалися, будучи дитиною. Озирніться навколо; відзначте предмети, які ви бачите. Подивіться на це взуття з вашого дитинства. Якщо ви одягаєте шкарпетки, якого вони кольору?

Вийдіть з будинку і дайте вашому взуттю вказувати шлях. Йдіть знайомою дорогою. Зверніть увагу на кольори навколо, запахи повітря. Опинившись в місці, де потрібно вибрати, в який бік звернути, направо або наліво, дотримуйтеся звичного напрямку і продовжуйте прогулянку. Нехай взуття приведе вас у місце, спогади про яке зберігаються в підсвідомості. Тримайте очі заплющеними доти, поки ви не поринете в цей спогад і повністю не переживете його. Коли відчуєте, що час прийшов, розплющіть очі і почніть записувати: куди привели вас ці туфлі? кого ви там бачили? що ви відчували?

Якщо спогад був щасливим, дайте пережитим почуттям знову наповнити вас.

Якщо викликані назовні спогади болючі, існують шляхи, що дозволяють їх модифікувати. Ви не повинні приховувати свій біль. Знову поверніться в минуле, навіть якщо воно викликає сум або гнів. Поверніться і переробіть сценарій. Змініть ситуацію, нехай дії розгортаються так, як ви хочете. Придумайте нову кінцівку події і запишіть все в свій блокнот.

Перш ніж зовсім повернутися в “тут і тепер”, дозвольте дорослому, яким ви стали, заспокоїти (полюбити, допомогти ...) дитину, якою ви були.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Вправа 3.20. “Синтез цілей та ідей” (20 хв.).

Мета: допомогти зрозуміти, що думає наша підсвідомість.

Інструкція. Тренер: “Заплющіть очі і візуально уявіть дикого коня або табун мустангів, який скаче широким степом. Відчуйте свободу, силу і енергію. В своїй уяві станьте цією дикою істотою. Відчуйте нестримний біг, зі свистом вітру, відчуття руху вперед. Пам’ятаєте, як легко це було зробити в дитинстві? Пам’ятаєте, як ви бігали з палицею або мітлою поміж ніг, імітували іржання коня і вітер обвівав вашу голову? Добре, чи не так? Уявіть птаха, що уособлює іншу форму свободи. Може, це орел, самотній і сильний, що піднімається над горами. Або морська чайка, що летить над океаном, злітає вгору і спускається вниз. Уявіть себе птахом. Відчуйте свободу польоту – розмах могутніх крил. Прямуйте за уявою: нехай вона веде вас за собою.

Відчуйте силу й енергію ... птаха ... коня ... Подумайте про те, що в своєму реальному житті ви хотіли б зробити – що ви мрієте втілити в життя, будучи досить вільним? Думайте про те, що не є взагалі неможливим, а просто хибно видається поза межами досяжності. Закінчіть наступне речення і продовжуйте записувати усі думки: ”Я дійсно дуже хотів (-а) би зараз зробити ...”. Візьміть ручку в не домінуючу (“незручну”) руку і навіть якщо рядки вийдуть нерозбірливими, почніть писати, не зупиняючись, щоб подумати: “Я дійсно дуже хотів (-а) б зараз зробити ...”. Так ваша ліва рука допоможе витягти додаткову інформацію з правої півкулі мозку.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Вправа 3.21. “Сильна ланка!” (30 хв.).

Мета: отримати навички розв’язування творчої задачі або вирішення проблеми.

Інструкція: у цій вправі хтось із учасників групи (добровільно за власним бажанням) формулює задачу / проблему / питання / ситуацію, що вимагає вирішення. Кожний учасник по колу коротко висловлює (кілька речень) свою ідею, свій погляд на проблему (не дозволяється ставити питання, включатися в дискусію, можна лише записувати у своєму блокноті основні позиції, які прозвучали у виступах). Натомість тренер записує на фліп-чарті імена учасників та тези їхніх ідей. Коли всі учасники висловились, у кожного є 1-2 хвилини подивитися у свої записи / на дошку і згадати все, почуте. Тренер просить кожного учасника зробити свій вибір: підійти до тієї людини, з чією думкою він найбільше погоджується, чію оцінку, ідею вважає найбільш близькою до своїх поглядів. Підійшовши до обраного учасника, йому кладуть

руку на плече. Якщо хтось вважає свою думку єдиною правильною, то він залишається стояти на своєму місці, обхопивши себе руками за плечі.

Таким чином утворюються підгрупи різного розміру. Протягом 10-15 хвилин в підгрупах відбувається обговорення обраного ними рішення. Далі кожна підгрупа підводить підсумки в загальному обговоренні.

Обговорення всього групового процесу прийняття рішень та ефективності справи.

Перерва (15 хв.).

Сесія 3.

Вправа 3.22. “Розминка” (10 хвилин).

Мета: фізична активність, оптимізація учасників.

Інструкція: учасники стають в коло і починають виконувати вказівки тренера:

- рухаємося по колу проти годинникової стрілки;
- ліва рука доторкається до сусіда тим, чим не ходять;
- права рука описує в повітрі не коло;
- тазом описуємо не квадрат;
- при цьому не присідаємо, не стоїмо, не лежимо.

Одночасно з інструкціями тренера звучить музика.

Далі роль ведучого приймає доброволець. Він говорить групі свої інструкції. *Обговорення* членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Вправа 3.23. “Незвичайний спосіб” (30 хв.).

Мета: розвинути спостережливість, уважність, уяву.

Інструкція. Тренер: “Огляньте кімнату, це приміщення, сприймаючи її в образах, а не в словах. Намагайтесь сприймати предмети не називаючи їх у думці. Коли дивитесь на стілець, досліджуйте його лінії, вигини і конструкцію; дуже старанно намагайтесь не думати на кшталт: “Стілець дерев’яний, пляма на сидінні, подряпини ...”. Замість цього вивчайте його поглядом, визначаючи контури, будову і деталі. Ви маєте п’ять чи десять хвилин, щоб знову роздивитись цю кімнату. Чи багато нового з’явилося у вашій свідомості?”

Виберіть один з предметів у кімнаті, який вас особливо тішить – квітку, вазон, картину на стіні. Вивчіть цей предмет так, ніби вперше його побачили. Розглядайте його доти, поки не відчуєте, що знаєте кожен вигин, кожен ледь вловимий відтінок кольору. Не застосовуючи слів, досліджуйте річ, цікаву для вас. Розглядайте кольори, не називаючи їх, простежуйте контури, без слів, мовчки.

Дайте своєму погляду виявити що-небудь дивовижне. Неначе дитина ... насолоджуйтесь. Заплющте очі. Поспостерігайте за зміною візерунків. Сидячи з

заплющеними очима, що ви можете згадати про цю кімнату. Не розплющуючи очей, огляньте подумки кімнату. Чи можете відтворити в пам'яті її інтер'єр?

Тепер пригадайте, чи є ще таке приміщення, згадуючи про яке, ви б отримували насолоду? Якщо ви хочете ще раз пережити якусь подію минулого, що є важливою для вас, почніть з відтворення в пам'яті місця, де вона відбувалася.

Бажаючи згадати сказані кимось слова, спочатку згадайте кольори, контури, особливі предмети в тій кімнаті. Відтворіть звуки, які ви там чули, запахи, відчуття дотику предметів до вашої шкіри. Якщо ви їли чи, можете згадати смак? Далі, чи можете пригадати розмову? Людей? Свою реакцію на події?

Запишіть у блокнот спогади і разом з ними які-небудь уявні доповнення, які ви хотіли б внести в ці спогади.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень (5 хв.).

Вправа 3.24. “Вільні асоціації” (15 хв.).

Інструкція: кожен учасник бере свій зошит або блокнот і записує фрази, фрагменти думок або що-небудь інше, що виникає в результаті дії правої півкулі мозку, думки якої подорожують туди, куди хочеться. Це можуть бути окремі фрази, речення, абзаци. Тут потрібно зосередити думки на питаннях, які стосуються професійної діяльності, виконання своїх обов'язків.

Вправа 3.25. “Діаграма усвідомлення і оцінки стану” (5 хв.). (див. вправу 3.2.).

Визначте, яке число найбільш точно відображає ваші відчуття зараз. Обведіть цифру, яка відображає ваш теперішній стан.

Вправа 3.26. “Програмування успіху” (10 хв.).

Мета: закріплення в думках позитивного ставлення до себе і свого креативного потенціалу.

Інструкція. Тренер: “Запишіть речення, які вам демонструють зі своїм ім'ям в блокнот:

“Я, _____, використовую свої творчі здібності для власного задоволення і власного успіху.”

Потім знову впишіть своє ім'я в порожньому рядку і вслухайтеся в слова, ніби їх вимовляє той, кого ви любите, хто дуже пишається вами і підтримує ваш намір реалізувати свій потенціал.

“Ти, _____, використовуєш свої творчі здібності для власного задоволення і власного успіху.”

І, нарешті, вслухайтеся в ці слова так, ніби їх вимовляє людина, якій ви намагалися сподобатися протягом дуже довгого часу.

“Він (вона), _____, використовує свої творчі здібності для власного задоволення і власного успіху.”

Тепер за допомогою уяви створіть місце, призначене спеціально для вас. З заплющеними очима відшукайте джерело тиші і відчуєте спокій і умиротворення, що випромінює ця тиша”.

“Зворотній зв’язок” (15 хв.)

**Тема 4. Моделювання пізнавальних завдань
юридичної діяльності.
(16 академічних годин)**

Мета: освоїти навички креативного розв’язування професійних пізнавальних завдань.

Завдання:

- отримати теоретичні знання стосовно активізації креативного потенціалу при розв’язуванні професійних пізнавальних завдань юристом;
- розвинути рефлексивні здібності учасників шляхом спільного аналізу виконання завдань.
- розв’язати юридичні задачі;

Матеріали: блокноти, маркери, олівці, ручки, фліп-чарт, бланки, музичний центр або магнітофон, проектор.

День 1.

План.

1. Отримання навиків креативного розв’язування юридичних задач.
2. Розв’язування модельованих проблемних пізнавальних завдань.
3. Отримання навиків рефлексії.

Сесія 1.

Вправа 4.1. “Привітання на сьогодні” (15 хв.).

Мета: емоційний початок робочого дня, створення сприятливої атмосфери.

Інструкція: “Почнемо нашу роботу з висловлювання один одному побажання на сьогоднішній день. Воно має бути коротким, бажано однією фразою або словом. Ви кидаєте м’яча тому, кому адресуєте побажання, і одночасно говорите його. Той, кому кинули м’яч, в свою чергу, кидає його наступному, висловлюючи йому побажання на сьогодні. Будемо уважно стежити за тим, щоб м’яч побував у всіх і нікого не оминув”.

Вправа 4.2. “Божевільна сесія” (15 хв.).

Тепер у цій вправі питання задає не тренер, а учасник-доброволець. Тренер слідує за тим, щоб усі учасники були задіяні у відповідях на питання.

Вправа 4.3. “Робота в підгрупах” (30 хв.). Учасники діляться на три підгрупи і розв’язують наступну юридичну задачу: “Доведіть, що правопорушенням може бути не тільки діяння, а й бездіяльність”. Після підготовки кожна група озвучує варіанти відповідей. Далі відбувається обговорення, тренер робить висновки.

Вправа 4.4. “Індивідуальне завдання” (20 хв.). Учасники пишуть відповідь на питання: “Що на Ваш погляд повинен робити адвокат, якщо йому стало відомо про злочин, який вчинив його клієнт? Відповідь обґрунтуйте.”

Обговорення членами групи відповідей на питання (10 хв.).

Перерва (15 хв.).**Сесія 2.****Міні-лекція (20 хв.).**

Творчість – це не вміння малювати, танцювати, грати і ін. Творчість – насамперед, одухотворення матерії. Самореалізація – перетворення таланту в навичку. Вирішення завдань передбачає розгорнений перегляд алгоритмів пошуку рішення за уточненими критеріями якості. Такий пошук розширює світогляд індивіда, на відміну від покрокового вирішення завдання. Подібне розширення поля свідомості сприяє розвитку креативності, вміння бачити в невдачах нові шанси, а головне – вміння дивитися на світ і своє життя з погляду “цінність +”. Осягаючи творче мислення, особистість привчає себе всебічно розглядати проблеми і завдання.

Історія. Один психолог так сформулював основну проблему вирішення безвихідних ситуацій: “Там, де людина творчо підходить до вирішення певних завдань – ось там її головне “хочу” перебуває”. Шлях до життєвої безвиході у всіх однаковий. Це неадаптивність. А ось шлях виходу з неї – у всіх різний, бо в його основі лежить творчість. Там, де присутнє “треба”, “повинен”, “зобов’язаний” – там зазвичай невдача. Тому, що абстрактне “треба” найчастіше означає чуже “хочу”. З “треба” творчість не народжується. Вона народжується тільки з “треба Мені”. “Хочу Я”, “повинен Собі”. Більше того, коли людина шукає відповідь на питання про сенс всього суцього, про проблему безсмертя і смерті, вона мобілізує всі свої внутрішні сили. Внутрішніх сил в буденному житті у людини досить мало. Вони додаються у тих людей, які повірили в себе, у своє “хочу!”, а не в рятівну силу слів визнаних авторитетів.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень після міні лекції (10 хв.).

Вправа 4.5. “Сигнал” (10 хв.).

Мета: розминка, покращення атмосфери в групі.

Інструкція: учасники стоять у колі, досить близько один від одного і тримаються ззаду за руки. Хтось, легко стискаючи руку, посилає сигнал у вигляді послідовності швидких або довших стиснень руки сусіда. Сигнал передається по колу, поки не повернеться до автора. Для ускладнення можна посилати кілька сигналів одночасно, в один або в різні боки.

Вправа 4.6. “Робота в підгрупах” (45 хв.). Учасники діляться на три підгрупи і отримують наступну юридичну задачу: “Петренко придбав скрипку, але продавець Рябченко відмовився передати футляр, посилаючись на те, що в ньому спить його собака. Чи задовольнить суд вимогу Петренка про передання йому футляру у випадку звернення до суду із відповідним позовом?”. Кожна група отримує завдання в театралізованому вигляді: показати всіх дійових осіб у цій задачі, відтворити ситуацію продажу скрипки, а також показати судовий процес із різними варіантами розв’язування. Кожен учасник обов’язково отримує роль. Далі відбувається обговорення, тренер робить висновки.

*Перерва (15 хв.).***Сесія 3.****Вправа 4.7. “Задачі на кмітливість” (15 хв.).**

Мета: активізація учасників тренінгу.

Інструкція: тренер по черзі зачитує питання, учасники дають відповідь по черзі. Важливо, щоб відповідь не давали всі учасники відразу. Потрібно дати можливість висловитись кожному. Отже питання:

1. Шпалери для стовпів (оголошення).
2. Папірці, які гріють душу і тіло (гірчичники).
3. Тваринка, яка на все має зуб (миша).
4. Чоловік, якому не потрібні послуги авіатранспорту (Карлсон).
5. Казковий щасливчик (кінець).
6. Предмет, якому потрібне око та ще одне око (окуляри).
7. Коли він потрібен – його викидають, коли не потрібен – піднімають (якір).
8. Коробка передач (телевізор).
9. Результат дня відкритих дверей (протяг).
10. Герой, який посіяв гроші (Буратіно).
11. Літальний апарат Вінні Пуха (кулька).
12. Одна нога там, а інша тут. Яка це гімнастична фігура? (шпагат).
13. Предмет, з яким можна йти на всі чотири боки (компас).
14. Витвір мистецтва, який не повинен виходити за рамки (картина).

15. Кіт, якого постійно просять вийти (Леопольд).
16. В 12-поверховому будинку є ліфт. На першому поверсі живе всього 2 людей, від поверху до поверху кількість мешканців збільшується вдвічі. На якому поверсі в цьому будинку найчастіше натискається кнопка виклику ліфта?
17. Хто отримає безкоштовний сир в мишоловці (інша миша).
18. Яка різниця між футболістом і пішоходом (пішохід на червоне світло стоїть, а футболіст – йде).
19. Чоловік їхав у машині. Фари він не ввімкнув, місяця також не було, ліхтарі вздовж дороги не світили. Перед машиною дорогу почала переходити старенька, проте водій вчасно загальмував і аварії не трапилось. Як йому вдалось розгледіти стареньку? (був день).
20. Всі його люблять, всі його чекають, а хто на нього подивиться — кожен скривиться (Сонце).

Вправа 4.8. “Робота в підгрупах” (40 хв.). Учасники діляться на дві підгрупи і отримують наступну юридичну задачу: “У 2012 році Іванчук заснував приватне підприємство “Стимул”. У 2013 році Іванчук загинув у автокатастрофі. Дружина померлого, Іванчук Ірина, звернулася до реєстраційного органу із заявою про внесення змін до статуту підприємства, пов’язаною зі зміною засновника. Їй було рекомендовано почекати 6 місяців і отримати свідоцтво про право на спадщину, яке є підставою для таких змін. Директор підприємства “Стимул” заявив, що він не дозволить їй очолити підприємство, оскільки вона не брала участі у його роботі, нічого не розуміє в бізнесі і може лише занедбати те, що створив її чоловік.

Коли через 6 місяців Ірина знову звернулася у реєстраційний орган, новий керівник відмовив у реєстрації змін, оскільки майно підприємства належить останньому на праві власності, а отже не входить до складу спадкового майна. Які можливі шляхи вирішення ситуації?”. Кожна підгрупа має час для обговорення та висунення своїх версій.

Обговорення членами групи своїх особистих вражень після виконаної вправи (10 хв.).

Вправа 4.9. “Комплімент” (10 хвилин).

Мета: емоційне завершення тренінгового дня.

Інструкція: тренер пропонує всім учасникам висловити один одному в довільному порядку комплімент. Учасники висловлюються по черзі.

“Зворотній зв’язок” (15 хв.)

День 2.

План.

1. Отримати теоретичну інформацію щодо теми тренінгового дня.

2. Розв'язування професійних завдань.
3. Активізація образного мислення та знайомство з ілюзіями.
4. Отримання зворотного зв'язку щодо всієї тренінгової програми.

Сесія 1.

Вправа 4.10. “М'ячик” (15 хв.).

Мета: тренування спритності та уваги, отримання емоційного заряду.

Інструкція: для виконання вправи буде потрібно кілька м'ячиків. Чим більше м'ячиків використовується у грі, тим складнішою вона стає. Ця розминка проходить в кілька етапів. Спочатку тренер просить всіх учасників перекидати один одному м'ячки, намагаючись, щоб жоден з них не впав. Коли темп гри буде досить високим, тренер вводить нову інструкцію. Тепер кожен повинен вибрати собі двох партнерів: того, хто йому буде кидати м'яча, і того, кому він буде кидати м'яча. Партнери повинні бути розподілені так, щоб всі учасники були задіяні у грі. Якщо група велика, то гравцям потрібен час, щоб правильно розподілити ролі. За командою ведучого учасники починають перекидати м'ячки.

Після того, як всі запам'ятали, кому вони кидають м'яч, і хто кидає їм, ведучий пропонує помінятися місцями і почати нову вправу.

Вправа 4.11. “Кримінальна справа” (60 хв.).

Мета: практичне використання набутих у процесі тренінгу навиків та творчого потенціалу.

Інструкція: учасники діляться на три підгрупи. Кожна підгрупа отримує картку з описом кримінальної справи. Після чого, на основі її аналізу відтворює події за допомогою інформаційної карти та розробляє версії щодо розкриття злочину. Для цього на карті потрібно відобразити такі позиції: відома інформація, інформація, яку необхідно з'ясувати, версії, що виникають у процесі аналізу подій, наявні та приховані зв'язки між інформаційними компонентами, емоційне ставлення до учасників. Далі відбувається презентація власних варіантів розслідування кримінальної справи.

“Зворотній зв'язок” (15 хв.)

Обговорення членами групи своїх особистих вражень після виконаної вправи.

Перерва (15 хв.).

Сесія 2.

Вправа 4.12. “Кенгуру” (15 хв.).

Мета: зняття напруги, дозволяє учасникам відчувати себе більш вільно і відкрито.

Інструкція: тренер пропонує одному учаснику (вибирати бажано того, хто володіє артистичними здібностями) вийти за двері і там дає йому інструкцію: зображати кенгуру перед групою доти, поки хто-небудь не здогадається, кого він зображає. А групі говорить, що зараз учасник буде показувати кенгуру, а їм потрібно протягом п'яти хвилин робити вигляд, що всі намагаються відгадати, кого він зображає, але при цьому називати будь-яких тварин, крім кенгуру.

Міні-лекція (20 хв.).

Отже, можемо зробити висновок, що творчий підхід при вирішенні завдань усе активніше проникає зі сфери мистецтва і науки в інші сфери людської діяльності. Юридична діяльність не є винятком. Для того, щоб розкрити свої таланти і активізувати креативний потенціал, важливим є творче середовище, основними характеристиками якого є:

- відкритість новому;
- підтримка інновацій;
- довіра і співпраця на всіх рівнях;
- демократичний стиль управління;
- організація навчання та професійного спілкування.

Розробка і генерація нових ідей для вирішення завдань юридичної практики – це складне завдання. Узагальнимо методи організації творчого процесу:

- 1) метод “мозкового штурму” – його винайшов керівник рекламного агентства Алекс Осборн в 1930 році;
- 2) морфологічний метод – розробив відомий швейцарський астроном Ф. Цвіккі в 1942 році;
- 3) метод синектики – запропонований Дж. Гордоном, є удосконаленням методу мозкового штурму, робота над методом була розпочата в 1944 році;
- 4) Теорія Розв'язання Дослідницьких Завдань – роботу над методом розпочав Генріх Альтшуллер і його колеги в 1946 році, вперше опублікована в 1956 році.

Мозковий штурм – це груповий метод творчої діяльності за відсутності будь-яких критеріїв оцінки і напрямків пошуку ідей. Він поділяється на такі етапи:

- спонтанна генерація будь-яких ідей (зазвичай 60 - 80 ідей за 40 хв.);
- експертиза ідей (відбір 1-2 найбільш вдалих).

Недоліком методу є мала продуктивність при великих витратах часу.

Синектика – це вид мозкового штурму, де дозволено обговорювати (відбирати) ідеї на стадії їх висунення і визначати прийоми генерування ідей, у процесі генерування можуть використовуватися різні вербальні техніки.

Недолік методу: якщо цей метод застосовують в групі, то необхідна висока згуртованість і хороша попередня підготовка, бо в процесі роботи зростає

критичність групи і порушується гармонія креативного середовища, що, у свою чергу, різко знижує продуктивність генерації ідей.

Методи оптимізації накопичення та структурування знань про проблему. До цієї групи належать різні структурні схеми збору та аналізу попередньої інформації, побудови гіпотез, перевірки інтуїтивних ідей. ТРДЗ – це методика, що є комплексною структурно-логічною програмою з виявлення та усунення протиріч проблеми, орієнтованої на ідеальний кінцевий результат. Дані аналізованої проблеми заносяться в спеціальну таблицю.

Для підготовки творчих результатів існують певні *творчі методи*, з яких можна виокремити п'ять класичних: 1) *еволюція* – метод зростаючого вдосконалення. Нові ідеї походять від інших ідей, нові рішення від попередніх, нові є трохи кращими за старі (прикладом може бути історія атомобілебудування: кожна нова модель будується на основі творчого досвіду побудови попередніх моделей і протягом довгого часу поліпшується економічність, комфорт і зносостійкість). У цьому випадку творчість перебуває в процесі покращення; 2) *синтез* – в цьому методі дві або більше існуючих ідей комбінуються в третю, нову ідею; 3) *революція* – метод діє за принципом: краща нова ідея – абсолютно інша, значно відрізняється від попередніх ідей. Наприклад, якщо розглянути еволюцію технології для фото- і відеозйомок, то тут виробник не пішов шляхом поліпшення фото- та відеоплівки, а навпаки, зроблено революційний крок у розвитку з використанням цифрових технологій і замість плівки носієм інформації стає електронний носій; 4) *повторне використання* – цей метод змушує нас подивитися на щось старе під новим кутом, не зациклюючись на думці попередників, усунувши упередження, очікування і припущення, та дає можливість побачити, що можна повторно застосувати; 5) *зміна напрямку* – полягає в переключенні уваги з одного ракурсу проблеми на інший, це ще можна назвати творчою проникливістю. Ось у чому її суть: щоб вирішити проблему, іноді необхідно подивитися на неї з іншого боку і знайти інколи несподіване рішення. Якщо один шлях рішення не працює, перемикайтеся на інший.

Вправа 4.13. “Зорові ілюзії” (20 хв.).

Мета: активізація образного мислення.

Інструкція: тренер демонструє учасникам на проекторі наступні види ілюзій:

- зорові ілюзії;
- ілюзії сприйняття розміру;
- ілюзії кольору і контрасту;
- ефект післядії;
- ілюзія руху;
- ефект перцептивної готовності;
- розпізнання образів;
- двоякі зображення;

- фігура і фон;
- ілюзія сприйняття глибини;
- нереальні фігури;
- перевернуті картинки.

Малюнок “Я креативний” (25 хв.). Учасникам пропонується намалювати себе, а також все те, що допоміг набути тренінг креативності. Малювати можна що завгодно.

“Зворотній зв’язок” (5 хв.)

Обговорення членами групи своїх особистих вражень після виконаної вправи .

Перерва (15 хв.).

Сесія 3.

Вправа 4.14. “Карусель” (30 хв.).

Мета: отримати зворотній зв’язок від групи.

Інструкція: учасники утворюють два кола (зовнішнє і внутрішнє). Таким чином утворюються пари. Тренер ставить питання для діалогу:

- я думаю, що почуття гумору для тебе - це ...
- я думаю, що твоя роль у групі ...
- коли я бачу тебе, то відчуваю ...
- мені здається, що в складній ситуації ти ...
- я пам’ятаю одну з групових зустрічей, коли ти ...

Кожен тур – це обговорення однієї теми, одного питання. На кожне речення дається 3-5 хвилин для обговорення. Потім тренер подає сигнал і внутрішнє коло пересувається на одну людину. Новій парі пропонують такі питання для обговорення.

Обговорення (10 хв.):

- які твої відчуття після вправи?
- чи було тобі важко давати зворотній зв’язок? У чому це проявилось? Що саме було важко виконати?
- який зворотній зв’язок ти отримав? Чи згоден з тим, що почув від інших?

Вправа 4.15. “Азбука” (20 хв.).

Мета: дізнатися від учасників, які асоціації викликав у них тренінг, отримання емоційного зворотнього зв’язку.

Інструкція: Кожен з учасників тренінгу отримує аркуш, на якому в одному або двох стовпчиках розташовані літери українського алфавіту. Протягом 15 хвилин просимо учасників подумати про підсумки тренінгу, про те, що відбулося, що очікувалося, але, на жаль, не сталося, про зустрічі, теми, про

роботу групи і тренера, про відкриття, інсайти ... Потім, на кожну з літер алфавіту, попросимо написати по одному слову або речення-асоціацію. Таким чином, ми отримуємо асоціативну карту підсумків тренінгу.

Наприклад:

А – активно обговорювалося ...

Б – було багато вправ на розвиток креативності.

В – вміння креативно підходити до розв'язування професійних завдань є важливим у сьогоденні і т.д.

Вправа 4.16. “Творче життя” (10 хв.).

Мета: узагальнити уявлення учасників про свій креативний потенціал та допомогти їм знайти своє творче начало.

Інструкція: учасники об'єднуються в групи по 5-6 людей і отримують завдання сформулювати перелік рекомендацій, які дозволять “зробити власне життя більш творчим” та записати їх. Сформовані рекомендації повинні бути такими, які реально можуть втілити в життя всі учасники або хоча б більшість з них (тобто не передбачати наявності суперздібностей, занадто великих матеріальних витрат і т.д.).

Наприклад:

1. Регулярно виконувати фізичні вправи.
2. Самостійно оволодіти технікою медитації та релаксації.
3. Вести щоденник, писати розповіді, вірші, пісні, фіксувати цікаві думки.
4. Розширювати сфери своїх інтересів та ін.

Далі в групі ведеться обговорення та розглядаються всі варіанти.

“Зворотній зв'язок” та завершення тренінгу (20 хв.)

Обговорення членами групи своїх особистих вражень після тренінгу, підведення підсумків.

Додаток 1

**“Критерій оригінальності та продуктивності мислення”
(за А. Горальським)**

Тренер: “На аркуші паперу запишіть своє ім’я та прізвище, дату та заголовок **“А. Мої риси”**.”

Починаємо відповідати на питання:

1. Чи Ви є людиною незалежних суджень? (Необхідно відповісти так або ні за 1 хв.).
  2. Наведіть приклад дії, що обґрунтовує відповідь (3 хв.).
  3. Чи майже завжди Ви говорите правду просто ввічі? (1 хв.).
  4. Вкажіть принципову ваду більшості закладів з підготовки юристів. (3 хв.).
  5. Що таке спонтанність? (1 хв.).
  6. Наведіть приклади спонтанної поведінки (3 хв.).
  7. Спроектуйте зміст повідомлення про “заклад з підготовки юристів Вашої мрії”, який Ви б хотіли започаткувати і бажаєте переконати інших, що його варто відвідувати. (3 хв.)
  8. Наведіть приклад суперечності. (1 хв.)
  9. Чи ви довіряєте своїй інтуїції? (1 хв.)
  10. Наведіть приклад випадку, який обґрунтовує Вашу відповідь? (3 хв.)
  11. Що є “ядром” закладу Вашої мрії? (3 хв.)
  12. Наведіть приклад оригінального судження. (1 хв.)
  13. Вкажіть п’ять важливих для Вас і Вашого покоління цінностей. (1 хв.)
  14. Що таке оригінальність мислення? (1 хв.)
  15. Чи Ви є прихильником “уявного безладу”? (1 хв.)
- Закінчилась частина А.

На другому аркуші паперу запишіть: **“Б. Мої вміння”**.

1. Гумка, як відомо, служить для стирання. Наведіть якомога більше прикладів іншого її застосування. (5 хв.)
2. Які, на Вашу думку, можуть бути наслідки припинення законодавчого процесу? (3 хв.)
3. Третє питання має підпункти:
  - 3 а. Виберіть і запишіть своє улюблене прислів’я. (3 хв.)
  - 3 б. Вкажіть походження цього прислів’я. (1 хв.)
  - 3 в. Перевірте, чи Ваше прислів’я і надалі є актуальним, обґрунтуйте свою відповідь (1 хв.)

4. Це завдання іншого типу. Знайдіть (5 хв.) якомога більше подібностей між цими предметами: ліхтар, кенгуру, телебачення, цегла, поштова служба, каблук, піжама, гілка, підручник за зразком:

риса	є живим
ліхтар	
кенгуру	+
...	
гілка	+
...	

5. Останнє, п'яте завдання має три частини:

5 а. Наведіть три зв'язки (відношення), які є аналогічними відношенню “батько-син” (бажано наводити відношення, що стосуються юридичної діяльності). (3хв.)

5 б. Обґрунтуйте вказані аналогії (3 хв.)

5 в. Вкажіть застосування знайдених аналогій на практиці. (3хв.)

Обробка результатів.

Тренер: “Тепер всім роздаються бланки із схемою обробки результатів. Навпроти кожного питання ставите відповідну кількість балів”.

Частина А.

Завдання: 1, 3, 9, 15: за відповідь “так” – 1 бал, за “ні” або “не знаю” – 0 балів.

Завдання 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14 – за задовільний вислів – 1 бал; за неповний, але доречний вислів – 0,5 бала; за відсутність вислову – 0 балів.

Завдання 13. Залежно від кількості і роду вказаних цінностей – від 2-х до 5-ти балів. Відсутність вислову – 0 балів.

Частина Б.

Завдання 1. Вирахувати кількість правильних пропозицій, а потім перевести в бали:

Пропозиції	4-6	7-9	10-13	14-21	понад 22
Бали	1	2	3	4	5

Завдання 2. Вирахувати кількість вказаних наслідків, перевести в бали:

Пропозиції	4-5	6-7	8-10	11-15	понад 16
Бали	1	2	3	4	5

Завдання 3. За вдалий вибір прислів'я – 1 бал; за якість опису походження – до 2 балів; за якість підтвердження – 3-5 балів.

Завдання 4. Викреслити риси, які є спільні для всіх елементів, порахувати риси, які залишились, а потім перевести в бали:

Кількість рис	3-4	5-6	7-8	9-10	понад 11
Бали	1	2	3	4	5

Завдання 5: за вдало вказане відношення – 1 бал; за якісне обґрунтування – 2 бали; за якість опису наслідків – 3-5.

Сумарний результат:

- 38 балів і більше – дуже добре;
- від 35 до 38 балів – добре;
- від 24 до 34 балів – задовільно;
- від 18 до 24 балів – погано;
- менше ніж 18 – дуже погано.

Додаток 2

Коротка психологічна характеристика основних рис особистості на основі вибору геометричних фігур. *

* Алексеев А. А., Громова Л. А. Психогеометрия для менеджеров / А. А. Алексеев, Л. А. Громова. – Л. : Знание, 1991. – 164 с.

КВАДРАТ. Квадрат – це перш за все невтомний трудівник. Працьовитість, старанність, вміння доводити почату справу до кінця, завзятість, що дозволяє досягти успіху у роботі, – цим, перш за все, характеризуються справжні Квадрати. Витривалість, терпіння і методичність зазвичай роблять Квадрата успішним фахівцем у своїй галузі. Цьому сприяє і негнучка потреба в інформації. Квадрати – колекціонери всіляких даних. Всі відомості систематизовані, розкладені по полицях. Квадрати є ерудитами, принаймні, у своїй сфері діяльності.

Розумовий аналіз – сильний бік Квадрата. Вони надзвичайно уважні до деталей, до подробиць. Квадрати люблять сталий порядок.

Акуратність, порядок, дотримання правил можуть розвинути до крайності. І коли настає час приймати рішення, особливо пов'язане з ризиком, з можливою втратою статус-кво, Квадрати вільно або мимоволі затягують з його прийняттям. Крім того, раціональність, емоційна сухість і холодність заважають Квадратам швидко встановлювати контакти з різними людьми. Квадрат неефективно діє в аморфній ситуації.

ТРИКУТНИК. Ця форма символізує лідерство, і багато Трикутників відчують в цьому своє призначення. Найхарактерніша особливість Трикутника – здатність концентруватися на головній меті. Трикутники – енергійні, невпинні, сильні особистості, які ставлять чіткі, зрозумілі цілі і, як правило, досягають їх!

Трикутник – це дуже впевнена в собі людина, яка хоче мати рацію у всьому! Сильна потреба у цьому, а також у керуванні обставинами, вирішенні не лише за себе, але і, по можливості, за інших, робить Трикутника людиною, що постійно змагається, конкурує з іншими. Домінуюча установка в будь-якій справі – це установка на перемогу, вигреш, успіх! Він часто ризикує, буває нетерплячим до тих, хто вагається в ухваленні рішення.

Трикутники не люблять виявлятися неправими і заледве визнають свої помилки...

Трикутники – честолюбні. Якщо справою честі для Квадрата є досягнення вищої якості виконуваної роботи, то Трикутник прагне досягти високого положення, придбати високий статус, іншими словами зробити кар'єру...

Головна негативна якість “трикутної” форми: сильний егоцентризм, спрямованість на себе. Трикутники на шляху до вершин влади не проявляють особливої педантичності відносно моральних норм і можуть йти до своєї

мети “по головах” інших. Це характерно для Трикутників, що “зірвалися”, яких ніхто вчасно не зупинив. Трикутник змушує всіх обернутися докола нього, без нього життя втратило б свою гостроту.

КОЛО. Це міфологічний символ гармонії. Той, хто впевнено вибирає його, щиро зацікавлений, перш за все, в хороших міжособистісних стосунках. Вища цінність для Кола – люди та їх благополуччя. Коло найчастіше служить тим “клеєм”, який скріплює і робочий колектив, і сім’ю, тобто стабілізує групу...

Вони володіють високою чутливістю, розвиненою емпатією – здатністю співпереживати, співчувати, емоційно відгукуватися на переживання іншої людини... Природно, що люди тягнуться до Кіл. Кола чудово “читають” людей і легко здатні розпізнати брехуна...

Вони намагаються зберегти світ і заради цього інколи не поспішають займати “тверду” позицію і приймати непопулярні рішення. Для Кола немає нічого важчого, ніж вступати в міжособистісний конфлікт. Кола щасливі тоді, коли всі ладнають один з одним. Тому, коли в нього виникає конфлікт, найімовірніше, що саме Коло поступиться першим.

Кола не відрізняються рішучістю, слабкі в “політичних іграх” і часто не можуть подати себе і свою “команду” належним чином. Все це веде до того, що Кола програють! Сильніші особистості, наприклад, Трикутники. Кола не дуже турбуються про те, в чиїх руках знаходитиметься влада. Аби всі були задоволені, і докола панував світ. Проте в одному Кола проявляють завидну твердість: якщо справа стосується питань моралі або порушення справедливості.

Головні риси їх стилю мислення – орієнтація на суб’єктивні чинники проблеми (цінності, оцінки, відчуття і т.д.) і прагнення знайти загальне навіть в протилежних поглядах. Можна сказати, що Коло – природжений психолог.

ЗИГЗАГ. Ця фігура символізує креативність, творчість, лише тому, що вона найбільш унікальна зі всіх фігур і єдина розімкнена фігура.

Домінуючим стилем мислення Зигзага найчастіше є синтетичний стиль. Комбінування абсолютно різних, несхожих ідей і створення на цій основі чогось нового, оригінального – ось, що подобається Зигзагам. На відміну від Кіл, Зигзаги зовсім не зацікавлені в консенсусі і прагнуть синтезу не шляхом дій, а навпаки – загостренням конфлікту ідей і побудовою нової концепції, в якій цей конфлікт отримує своє вирішення, “знімається”. Причому, використовуючи свою природну дотепність, вони можуть бути вельми наполегливими, “розплющуючи очі іншим” на можливість нового рішення.

Зигзаги абсолютно не можуть продуктивно працювати в добре структурованих ситуаціях. Їх дратують чіткі вертикальні і горизонтальні зв’язки, строго фіксовані обов’язки і постійні способи роботи. Їм необхідно мати велику різноманітність і високий рівень стимуляції на робочому місці. Вони також хочуть бути незалежними від інших в своїй роботі. Тоді Зигзаг оживає і починає виконувати своє основне призначення – генерувати нові

ідеї і методи роботи... Зигзаги спрямовані в майбутнє і більше цікавляться можливістю, ніж дійсністю. Світ ідей для них такий же реальний, як і світ речей.

Зигзаги – невтомні проповідники своїх ідей і здатні мотивувати всіх навколо себе. Проте їм не вистачає політичності: вони нестримані, дуже експресивні (говорять правду в очі), що поряд з їх ексцентричністю часто заважає впроваджувати свої ідеї в життя. До того ж вони не сильні в опрацюванні конкретних деталей (без чого матеріалізація ідеї неможлива) і не дуже наполегливі в доведенні справи до кінця (оскільки з втратою новизни втрачається й інтерес до ідеї).

Додаток 3

Робочий бланк

“Ваше завдання – познайомитися із ситуаціями, які представлені на плакатах. Уважно ознайомтеся з вмістом кожного плаката і продовжіть речення в таблиці:

Коли Я розглянув ситуацію № ..., то я ПОДУМАВ, що ...	Відповіді
ситуація №1	
ситуація №2	
ситуація №3	
ситуація №4	
ситуація №5	
Коли я прочитав текст про ситуацію № ..., то я ВІДЧУВ, що ...	Відповіді
ситуація №1	
ситуація №2	
ситуація №3	
ситуація №4	
ситуація №5	
Мені особливо запам’яталася ситуація № ....., тому що я ЗГАДАВ ...	
Мені абсолютно НЕ ЗРОЗУМІЛА ситуація № ....., тому що ...	

Бланк.

1. До того, як що-небудь зробити, уважно все прочитайте.
2. Напишіть ваше ім'я в правому верхньому куті листа.
3. Обведіть ваше ім'я.
4. У лівому верхньому куті намалюйте п'ять маленьких квадратів.
5. У кожному квадраті поставте хрестик.
6. Напишіть своє прізвище у верхній частині аркуша.
7. Під вашим ім'ям у правому верхньому куті напишіть номер свого телефону. Якщо у вас його немає, напишіть номер 100.
8. Пошепки назвіть номер, який ви написали.
9. Обведіть цей номер.
10. Поставте хрестик у лівому нижньому куті аркуша.
11. Обведіть цей знак трикутником.
12. Своїм звичайним голосом порахуйте вголос у зворотному порядку від 10 до 1.
13. Укладіть в прямокутник слово “кут” в реченні №4.
14. У верхній частині аркуша зробіть вістря олівця або ручки три маленькі дірочки.
15. Голосно крикніть: “Я майже завершив (завершила)!”.

Тепер, коли ви все уважно прочитали, виконайте тільки завдання 1 і 2”.

Література до тренінгу

1. Авидон И. Сто розминок, которые украсят ваш тренинг / И. Авидон, О. Гончукова. – СПб. : Речь, 2007. – 256 с.
2. Вачков И. В. Психология тренинговой работы / И. В. Вачков. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.
3. Горальський А. Правила тренінгу творчості. Методичний посібник / А. Горальський ; [пер. з пол. О. Гірний, І. Корнієнко]. – Л. : ВНТЛ, 1998. – 52 с.
4. Зайцева Т. В. Теория психологического тренинга : психологический тренинг как инструментальное действие / Т. В. Зайцева. – СПб. : Речь, М. : Смысл, 2002. – 80 с.
5. Зденек М. Развитие правого полушария / М. Зденек. – Из-во “Попурри”, 2004 р. – 352 с.
6. Кулюткин Ю. Н. Развитие творческого мышления школьников / Ю. Н. Кулюткин, Г. С. Сухобская. – Л. : Знание, 1987. – 38 с.
7. Лефтеров В. О. Методические рекомендации по проведению тренинга “К-С-Б” / В. О. Лефтеров // Теорія та досвід використання тренінгових технологій у практичній психології : Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. – К. : КІВС, 2003. – С. 102–105.
8. Макшанов С. И. Принцип психологического тренинга / С. И. Макшанов // Журнал практического психолога. – 1999. – №3. – С. 13–38.
9. Мороз Л. І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ : монографія / Л. І. Мороз. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 228 с.
10. Ромек В.Г. Тренинг наслаждения / В.Г. Ромек, Е.А. Ромек. – СПб. : Речь, 2003. – 160 с.
11. Спосіб психологічної діагностики, психокорекції та психотерапії психічних станів і психосоматичних розладів людини : пат. 43419 Україна: МПК А 61 В 5/00, 5/16 / Карпенко В. В., Сухобрус В. А. ; заявл. 23.04.09 ; опубл. 10.08.09, Бюл. № 15. – 5 с.